

Stadsvernieuwing in Santo Antônio door een vrouwelijke lens

Een participatief actieonderzoek naar de
vrouwelijke belevenis van de publieke ruimte

Masterthesis door Rosa Hillebron

Voorwoord

“In a safe, feminist city, women won’t have to be courageous just to step outside the door. Our energies won’t be wasted on a million and one safety precautions. In this city, the full extent of what women have to offer the world can be realized.”

Leslie Kern (2020)

Het verblijf in Brazilië was een bijzonder leerzame ervaring, gekenmerkt door zowel plezier als diepgaande zelfreflectie. In de kleurrijke en levendige stad Recife had ik het voorrecht om drie maanden veldwerk voor mijn masterthesis uit te voeren. Deze boeiende ervaring zou niet dezelfde geweest zijn zonder het gezelschap van mijn medestudenten Emma Bleyens en Willem Verstraelen. Dankzij de studiebeurs die ik mocht ontvangen van VLUHR, werd het mogelijk om dit onderzoek daadwerkelijk te realiseren. Mijn oprechte dank gaat tevens uit naar de ISTT-onderzoeksgroep, die jaarlijks inspirerende buitenlandse casussen aanbiedt.

De leerzame periode in Recife is te danken aan de Universidad Católica de Pernambuco (UNICAP). Door lokale promotor Múcio Jucá zijn er veel kennismakingen geweest met externen die dit onderzoek verder hebben gebracht. Door het in contact brengen met Lívia Nóbrega, coördinator van de Jane’s Walks is er inspiratie opgedaan voor het organiseren van een participatieve wandeling. Door samen met stedenbouwkundige Alice Nóbrega verschillende bijeenkomsten bij te wonen, kreeg ik waardevol inzicht in de participatieve planningspraktijken in Recife. Door de spontane kennismaking met PhD onderzoeker Beatriz Palmeira is er dieper ingegaan op het onderwerp veiligheid voor vrouwen in Recife, en hebben wij gedeelde brainstormsessies kunnen houden over onze onderzoeken en data. Ik ben ontzettend dankbaar dat ik deze vrouwen heb mogen leren kennen.

Het onderzoekstraject van UNICAP bracht mij in contact met meerdere gemotiveerde studenten die actief deel hebben bijgedragen aan dit onderzoek. Door het vertaalwerk, het enthousiast campagne voeren rond de participatieve wandeling en de ideeënstroom rond de urban redesign hebben Ana Beatriz Santiago, Ana Carolina Pimentel, Emmanuelle Donato, Gabriela Landim, Lucas Valente, Milena Britto, Priscila Duarte, Victor Polesky en Vinícius Almeida een waardevolle bijdrage geleverd aan dit onderzoek.

Dit onderzoek had niet kunnen plaatsvinden zonder het enthousiasme en de gastvrijheid van de bewoners van Leonardo Cisneiros. Dankzij de open deur van het gebouw en de steeds aanwezige aanspreekpunten kon het veldwerk in korte tijd doeltreffend van start gaan. De warme ontvangst door de organisatie MLRT en hoofdcoördinator Giancarlo maakte een respectvolle en betekenisvolle kennismaking met de occupatie mogelijk. Als laatste wil ik promotoren Marleen Goethals, Thomas Vanoutrive en docent Johan De Walsche bedanken. Dankzij hun enthousiasme, feedback en meedenken is dit onderzoek in goede banen geleid, en bleef ik voortdurend gemotiveerd over het onderwerp.

Vanwege mijn achtergrond in Sociale Geografie en Planologie heeft dit onderzoek een sociale insteek gekregen. Om deze reden zijn er geen exacte ontwerpkeuzes uitgewerkt of toegelicht, maar wordt er gefocust op adviesvorming en het aan het licht brengen van een nieuwe participatieve benadering van stadsvernieuwing. Het aansnijden van het onderwerp van veiligheid voor vrouwen in de publieke ruimte van Brazilië is slechts het topje van de ijsberg. Door systematische ongelijkheden en het onvoldoende aandacht schenken aan veiligheid voor vrouwen is dit een hardnekkige kwestie in verschillende samenlevingen. Door grondiger onderzoek te verrichten naar de ervaringen van vrouwen in de publieke ruimte en deze uitgangspunten als leidraad te nemen bij stadsontwikkelingen wordt een eerste stap gezet richting het doorbreken en herzien van de bestaande norm.

Abstract

Dit onderzoek speelt zich af in het noordoosten van Brazilië, in de deelstaat Pernambuco. Recife heeft als hoofdstad van deze staat met ongeveer 1,5 miljoen inwoners te kampen met sociale uitdagingen. Onveiligheid in de publieke ruimte is een van deze uitdagingen, en is een veelbesproken onderwerp in de samenleving. Zo worden bepaalde plaatsen actief vermeden, zoals de wijk Santo Antônio, een historisch deel van het centrum van Recife. Wat ooit een bruisende en levendige wijk was, heeft nu plaatsgemaakt voor leegstand en criminaliteit. Het begrip onveiligheid is een belangrijk onderdeel van de identiteit van de wijk Santo Antônio, en wordt door iedereen anders ervaren. Zo kunnen vrouwen andere percepties hebben dan mannen in het ervaren van veiligheid, en is deze eerste groep vaak vergeten bij het betrekken van perspectieven voor nieuwe stadsontwikkelingen. In dit onderzoek wordt het gendersaspect van veiligheid verder uitgewerkt, en wordt onderzocht hoe vrouwen in de krakersbeweging van Leonardo Cisneiros onveiligheid ervaren in hun mobiliteitspatronen in de wijk Santo Antônio. Hierbij wordt gefocust op aspecten van gendered fear of crime die impact kunnen hebben op de belevingswereld van vrouwen. Via een participatieve actie wordt de ervaring van vrouwen in de publieke ruimte als prioriteit genomen, en wordt er bewustwording gecreëerd rond de problemen die zij ervaren. Dit is een eerste stap in de richting van inclusieve stadsvernieuwing voor Santo Antônio, met de noden van de vrouwen als prioriteit.

Dit onderzoek maakt deel uit van de ISTT-onderzoeksgroep. Het uitgangspunt van deze studio is het doen van een participatief actiegericht onderzoek, ook wel PAR. Participatieve onderzoeksmethoden zoals gezamenlijke workshops en activiteiten staan hierbij centraal, waarbij de onderzoeksgroep meestuurt in de ontwikkeling van het onderzoek.

De resulterende gegevens gaven aan dat er een tekort aan buurtactiviteiten, bewoners, natural surveillance, maintenance en social management is in Santo Antônio. De reden van het gevoel van onveiligheid ligt hierbij vooral in het tekort aan mensen op straat, wat een gebrek aan sociale controle veroorzaakt. Er is behoefte aan activiteiten voor families in de buurt, en meer sociale voorzieningen. Als wordt gekeken naar fysieke aspecten van de publieke ruimte worden meer plaatsen voor kinderen om te spelen en meer faciliteiten zoals winkels en openbare toiletten benoemd die de publieke ruimte aangenamer zouden maken om te bezoeken. Hiervoor zijn zowel ruimtelijke ingrepen nodig die de stadsvernieuwingdienst Recentro in hun masterplan zou kunnen opnemen, als het herzien van de huidige stedelijke planningspraktijken. Om aan inclusieve stedelijke ontwikkeling te doen vanuit het oogpunt van de vrouw moet er worden gekeken naar het actief opbouwen van nieuwe stedelijke identiteiten in de wijk, zowel op ruimtelijk als sociaal vlak. Ook moet er rekening worden gehouden met de nachtelijke identiteit in het ontwerpproces van de wijk. Kinderen moeten een centrale rol krijgen in het masterplan, omdat ouders en moeders in het specifiek hierdoor ook een plaats krijgen in de publieke ruimte. Tot slot wordt gepleit voor een inclusief investeringsplan, waarbij actief investeerders worden aangetrokken die oog hebben voor sociale initiatieven en verbeteringen in de wijk

Sleutelwoorden: *informal feminist placemaking, feminist city, gendered fear of crime, participatory walk, veiligheid, participatory action research, empowerment.*

22-08-2025
Auteur: Rosa Luca Hillebron
ISTT - Interdisciplinary Studio for Territories in Transition
Universiteit Antwerpen - Faculteit Ontwerpwetenschappen -
Master Stedenbouw en Ruimtelijke Planning
Promotoren: Marleen Goethals, Thomas Vanoutrive
Lokale promotor Brazilië: Múcio Jucá

Inhoudsopgave

Voorwoord.....	2
Abstract.....	3
Inhoudsopgave.....	3
Inleiding.....	4
Introductie.....	5
Situering.....	6
Probleemstelling en relevantie.....	7
Leeswijzer.....	9
Theoretisch kader.....	10
Gendered fear of crime.....	11
Cost of fear.....	12
First and last mile connectivity	
Gendered sustainability	
Crime prevention through environmental design (CPTED).....	13
Placemaking & walksapes	
Gender & intersectionaliteit.....	14
Onderzoeksvragen, deelvragen en doelstellingen.....	16
Methodologie.....	18
Oriëntatie en context.....	26
Ruimtelijke analyse.....	29
Sociale en activistische context.....	33
Sociale bewegingen in Recife.....	34
Resultaten.....	36
1. Exploreren - mobiliteitspatronen.....	37
Onderwijsinstellingen	
Groen in de wijk.....	38
Gezondheidszorg en werk.....	39
Winkelen en vrienden en familie - ontmoetingen.....	40
Synthese bezochte plaatsen.....	41
Routes.....	42
Deelconclusie 1.....	43
2. Verdiepen - beperkingen.....	44
Belemmeringen uit angst	
Belemmeringen uit discomfort.....	48
Deelconclusie 2.....	49
3. Verdiepen benodigdheden.....	50
Pagode do Didi.....	51
Praça do Sebo.....	53
Praça do Diário.....	54
Pátio de São Pedro.....	56
De rol van de politie in de Braziliaanse maatschappij.....	57
Deelconclusie 3.....	58
4. Actie - Kennisuitwisseling.....	59
Aanpak en proces	
Stopplaatsen van de wandeling.....	60
Visies van Ela Vai.....	62
Deelconclusie 4.....	65
Discussie en aanbevelingen.....	66
Koppeling onderzoeksresultaten en literatuur.....	67
Aanbeveling voor het planningsproces in Recife.....	69
Aanbeveling voor vervolgonderzoek.....	71
Reflectie.....	72
Reflectiemoment bij Recentro.....	73
Reflectiemoment bij Urban innovaties.....	74
Kritische reflectie op het onderzoek	
Conclusie.....	75
Figurenlijst.....	77
Referenties.....	78

Inleiding

1. Avenida Guararapes - de weg van Santo Antônio naar Boa vista, eigen werk (2025)

Introductie

“Wij (vrouwen) zijn nergens veilig, en om nog maar te zwijgen van het feit dat je alleen maar meer veiligheid krijgt tijdens carnaval.” Zijn de woorden van 35-jarige moeder Fernanda* die in de krakersbeweging Leonardo Cisneiros woont. Deze occupatie is gelegen in het historische centrum van Recife, een stad in het noordoosten van Brazilië. Het centrum staat bekend om de criminaliteit en onveiligheid die zich hier vooral in de nacht afspeelt. De verlaten gebouwen en verwaarlozing van de publieke ruimte zorgen ervoor dat de levendigheid die overdag door de marktverkopers wordt behouden vertrekt uit het centrum zodra het donker wordt. Op de vraag of Fernanda zich als vrouw veilig voelt in het centrum antwoordde zij met bovenstaande quote. Een gevoel van onveiligheid is alledaags voor de bewoners van Leonardo Cisneiros, en het zijn in het bijzonder de vrouwen binnen de occupatie die hier meer bij stil lijken te staan dan anderen. Door middel van waarschuwingen, verhalen en ervaringen delen deze vrouwen hun beleving van de publieke ruimte in Santo Antônio.

*De namen van de deelnemers van dit onderzoek zijn gepseudonimiseerd ter bescherming van privacy.

Situering

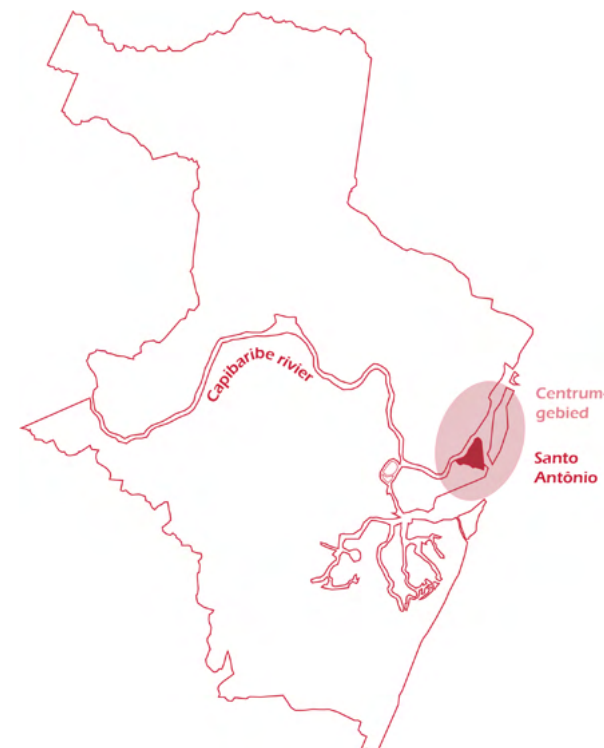
Brazilië roept als grootste land van Latijns-Amerika vaak kleurrijke beelden op in de vorm van carnaval, mooie zee-kusten en unieke regenwouden. Het land leeft echter in een contrasterende waarheid. Brazilië staat bekend om de natuurlijke rijkdom en hulpbronnen, de culturele diversiteit en een groeiende invloed op de wereld. Het tegenbeeld hiervan is de hardnekkige sociale ongelijkheid in de samenleving, criminaliteit, en onveiligheid die een stempel op het land drukken. De diepgegronde sociale ongelijkheid en klassenverhoudingen in de samenleving vinden hun wortels in het koloniale verleden van de Portugese bezetting. Deze koloniale bezetting die ongeveer 300 jaar heeft geduurd gaat gepaard met een ingrijpende geschiedenis van slavernij. Dit heeft niet alleen impact gehad op de taal, de architectuur en religies, maar ook op de denkwijze van mensen. Samen met politiek onzekere tijden heeft dit geresulteerd in een ontwrichte sociale fundering voor de Braziliaanse maatschappij. Door de hyperfocus op economische groei van het later gevormde militaire regime bleef de sociale en economische ongelijkheid in het land groeien.

2. Situering Recife in Brazilië, eigen werk (2025)
3. Situering Santo Antônio in Recife, eigen werk (2025)

Aan een van deze mooie Braziliaanse kusten is de stad Recife gelegen in de noordoostelijke streek en fungerend als hoofdstad van de deelstaat Pernambuco. Met ongeveer 1,5 miljoen inwoners in de stad en tussen de 3 en 4 miljoen in de metropoolregio (IBGE, 2022) spelen er veel verschillende sociale dynamieken binnen een complexe stedelijke omgeving. De demografische samenstelling draagt hier deel aan bij, waarbij vooral de genderverdeling een interessant gegeven is. Zo is 54,1% van de bevolking van Recife vrouw, en 45,9% man (IBGE, 2022). Een meerderheid aan vrouwelijke inwoners is een trend in de meeste Braziliaanse steden, waarbij Recife afwijkt van het nationaal gemiddelde van 51,5 % vrouwelijke inwoners (IBGE, 2022).

Deze tropische stad staat bekend om haar warme klimaat en positie dicht bij de evenaar. Als gevolg hiervan heeft Recife een relatief constante daglengte gedurende het jaar, waarin de zon opkomt rond vijf uur in de ochtend, en ondergaat rond half zes 's avonds. Een groot deel van de dag speelt zich af in het donker, waarbij het stadscentrum van Recife een andere identiteit lijkt te omarmen.

4. Een afgebrande auto op Praça do Diário in Santo Antônio, eigen werk (2025)
5. Een lege straat in Santo Antônio op het einde van de dag, eigen werk (2025)

De eerder genoemde sociale ongelijkheid is duidelijk merkbaar in het stadscentrum. De oude historische wijk Santo Antônio, die in de vorige eeuw bekendstond als het levendige culturele centrum met aangename winkelgelegenheden en verzorgde kerken, ziet er vandaag de dag verwaarloosd uit. Door de economische crisis in de jaren 80', gepaard met andere prioriteiten van de gemeente, zoals het creëren van winkelcentra en de verdere ontwikkeling van moderne wijken, is het stadscentrum achtergebleven in ontwikkeling. Veel commerciële functies zijn weggetrokken uit het centrum, wat zich typeert in lege winkels en kantoorpanden. Er zijn momenteel toeristische ontwikkelingen bezig op het naburige centrum-eiland Antigo, maar er wordt maar weinig onderhoud gepleegd op Santo Antônio zelf.

De wijk is overdag een bruisend netwerk van straat- en marktverkopers en klanten. Als de zon ondergaat verandert dit echter compleet. Santo Antônio stroomt leeg en de mensen die overblijven in de wijk zijn de daklozen-gemeenschappen, de krakersbewegingen en een klein aantal andere bewoners. Met slechts 285 geregistreerde inwoners in 2010 (IBGE, 2010) en weinig demografische verandering in de tussentijdse jaren (P. Guedes, persoonlijke communicatie, 19 februari 2025) is er veel leegstand in de wijk. Dit lege stedelijke weefsel brengt een onveilig gevoel met zich mee voor veel bezoekers en bewoners. Door slecht onderhoud en weinig activiteiten voor de wijk is het gemeenschapsgevoel zeer gering. Afval op straat, kapotte straatverlichting en een onverzorgd trottoir zijn vaak voorkomende fysieke kenmerken van de wijk. Dit gegeven, gepaard met een hoge mate van criminaliteit en drugsgebruik, heeft een zekere impact op het veiligheidsgevoel van mensen in de wijk.

Probleemstelling en relevantie

Brazilië

Veiligheid speelt een belangrijke rol in de Braziliaanse samenleving, specifiek als het over publieke ruimte in steden gaat. Publieke functies als parken, pleinen en andere ontmoetingsplekken kunnen in sommige gevallen niet optimaal benut worden door veiligheidsoverwegingen. Angst voor drugsgebruikers, overvallen of agressie zijn reëel in de grootstedelijke Braziliaanse context. Deze angst voor criminele activiteiten wordt door een groot deel van de Braziliaanse samenleving gedeeld. Echter heeft dit gevoel van angst op iedereen een andere impact, waarbij angst in sommige maatschappelijke groepen prominenter aanwezig is.

Het gegeven dat vrouwen in de Braziliaanse samenleving angst kunnen ervaren is geen verrassing. Volgens een onderzoek uit 2019 van het Patrícia Galvão Instituut, een Braziliaanse organisatie die zich richt op onderzoek naar geweld tegen vrouwen, bleek dat 97% van de 1081 ondervraagde Braziliaanse vrouwen slachtoffer is geweest van seksuele intimidatie in het openbaar vervoer in Brazilië. Een percentage van 71% gaf aan een vrouw te kennen die slachtoffer is geweest van intimidatie in de openbare ruimte (Patrícia Galvão Instituut, 2019). Uit dit onderzoek blijkt dat (seksuele) intimidatie in veel gevallen onderdeel is van het dagelijks leven van een Braziliaanse vrouw. De World Bank heeft deze gegevens in een gender-based violence (GBV) rapport verwerkt samen met recente cijfers van *femicide** en huiselijk geweld in Brazilië. In 2022 zijn 1410 vrouwen in Brazilië het slachtoffer geweest van femicide (World Bank, 2023). Dit betekent dat er elke zes uur een vrouw wordt vermoord in het land. Het aantal gevallen van geregistreerd huiselijk geweld is licht afgenomen, van 246.664 gevallen in 2019 naar 230.861 gevallen in 2021 (World Bank, 2023). Een belangrijke kanttekening hierbij is dat het tijdens de pandemie vanaf 2020 moeilijker was om een melding te maken van huiselijk geweld door striktere contactmaatregelen vanuit organisaties en hulpverleners.

In onlinekrant *Brasil De Fato** werden de cijfers weergegeven van de Braziliaanse hulplijn 180, wat een belangrijke hulplijn is voor vrouwen die slachtoffer zijn geworden van geweld of vrouwenhaat. De hulplijn is een initiatief van het Ministério das Mulheres, vertaald naar het nationale vrouwenministerie die zich inzet voor het beschermen van de Braziliaanse vrouw. In de staat Pernambuco waren in de eerste zeven maanden van 2024 ongeveer 3.072 meldingen gedaan over geweld tegen vrouwen. Dit is een gemiddelde van 438,8 per maand, wat uitkomt op een aantal meldingen van 14,6 per dag (Sobreira, 2024, 20 augustus). In de eerste instantie lijkt dit aantal misschien niet veel voor een deelstaat met ongeveer 9 miljoen inwoners, maar heeft er een stijging van 37,4% plaatsgevonden in vergelijking met dezelfde periode in 2023 (Sobreira, 2024, 20 augustus). Meer dan de helft van de vrouwen die een melding hebben gemaakt had een *preta** of *parda** afkomst.

*Femicide, ook wel vrouwenmoord, is het opzettelijk doden van vrouwen of meisjes, waarbij het vrouwelijke gender een bepalende factor is (World Health Organization, 2012).

*Brasil De Fato is een links progressieve online krant in Brazilië.

*Preta en Parda kunnen letterlijk worden vertaald naar zwart en bruin en worden in het Braziliaanse bevolkingsregister erkend als categorisatie van etniciteit. De bevolkingsgroep *preta* wordt gezien als mensen met een Afrikaanse afkomst. De bevolkingsgroep *parda* wordt vaak gebruikt voor Brazilianen met een gemengde etnische achtergrond (IBGE, z.j.).

Gevoel van angst

Deze gegevens laten zien dat vrouwen niet alleen in de openbare ruimte, maar ook in de privésfeer risico lopen op (seksuele) intimidatie en vormen van geweld.

In het boek 'Feminist City' van schrijfster en stedenbouwkundige Leslie Kern (2020) worden de dagelijkse beperkingen die vrouwen meemaken in het stedelijk leven omschreven. In Kerns boek wordt beschreven hoe vrouwen zich alert door de openbare ruimte bewegen, en ook diverse maatregelen nemen om zich veilig te voelen, zoals het vermijden van bepaalde routes of zichzelf op een andere manier kleden. Het verschil tussen het gevoel van angst tussen mannen en vrouwen wordt omschreven. Zo zijn beide genders bang voor diefstal of een gewelddadige beroving.

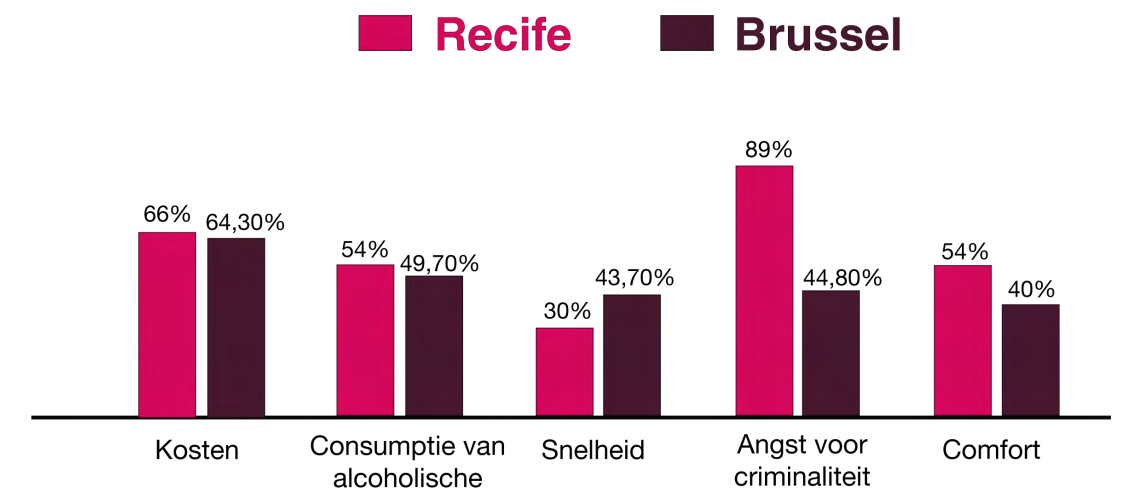
Echter ervaren vrouwen een extra dimensie van angst, namelijk seksueel geweld. Seksuele intimidatie herinnert vrouwen er elke dag aan dat ze niet in bepaalde ruimtes thuishoren en kan op deze wijze een stempel drukken op het mobiliteitspatroon van de vrouw (Kern, 2020). Het gevoel van onveiligheid is een belangrijke factor die het recht van vrouwen op de stad beperkt, ook wel *right to the city*, en kan zorgen voor minder zichtbaarheid van vrouwen op deze plaatsen (Collectiu Punt 6, 2024). Het concept van *right to the city* berust op het gedachtegoed van Lefebvre (1996) en suggereert dat inwoners van een stad niet alleen toegang zouden moeten hebben tot plaatsen in de stad, maar ook autonomie om de stad mee vorm te geven.

De Braziliaanse onderzoekster Farina (2019) heeft de impact van angst op de mobiliteit van vrouwen onderzocht in de context van Recife. In een comparatief masterthesis onderzoek tussen de steden Brussel en Recife werd gefocust op vrijheid van mobiliteit en veiligheidsgevoel van vrouwen, met nadruk op deze gegevens in de nacht. De nacht sterkt veel van deze angsten aan en kan vrouwen in hun mobiliteit mogelijk meer beperken. Zo is er in de volgende grafiek te lezen dat angst voor criminaliteit de mobiliteitspatronen van vrouwen in de nacht sterk kan beïnvloeden.

6. Recife kent een lange geschiedenis van protesten tegen geweld op vrouwen, bron: FMPE-collectie

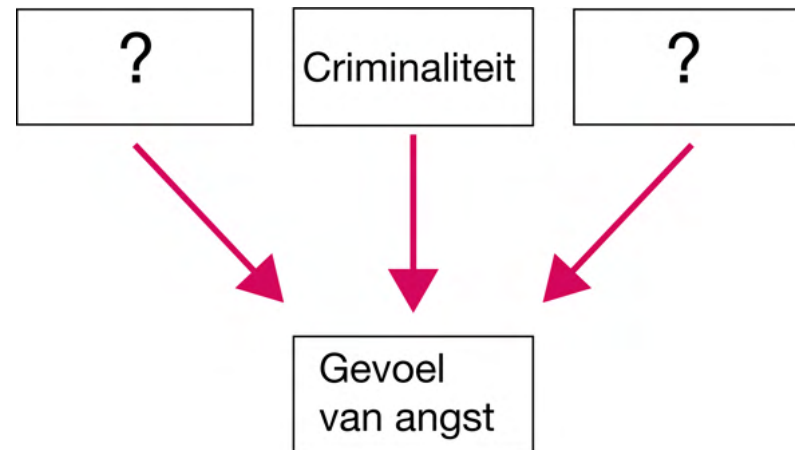
Factoren die als zeer relevant worden beschouwd bij de keuze van mobiliteit voor vrouwen gedurende de nacht

7. Relevante factoren bij keuze mobiliteit vrouwen, eigen bewerking van Farina (2019)

Een focus op veiligheid in stadsplanning is geen nieuw fenomeen, en moet vaak zwaar worden meegewogen. Echter leggen de meeste ingrepen de zwaarte op het terugdringen van de criminaliteitscijfers in steden, wat niet vanzelfsprekend gelijkstaat aan het gevoel van angst die mensen ervaren. Plaatsen met lage criminaliteitscijfers kunnen bijvoorbeeld alsnog als onaangename plaatsen worden ervaren. Met het meten van angstgevoel gaat het om de associaties of ervaringen die mensen hebben bij plaatsen. Er wordt in hedendaagse stadsplanning dus veel gefocust op het verminderen van criminaliteit, maar niet specifiek op het verminderen van angstgevoelens, terwijl deze angstgevoelens juist een sterk effect op de mobiliteit van vrouwen kunnen hebben.

In dit onderzoek worden meerdere oorzaken van angst die vrouwen ervaren in Santo Antônio geanalyseerd.

8. Achterliggende redenen van gevoel van angst onderzoeken, eigen werk (2025)

Vrouwelijke visie van de stad

Het perspectief van angst gepaard met de vrouwelijke visie van de stad is vaak een onderbelicht thema in stadsplanning. Dit is niet alleen een fenomeen van deze tijd. Genderstereotypen hebben volgens Wilson (1991) wereldwijd een aanzienlijke impact gehad op stedenbouw. De reden hiervoor is dat de ruimtelijke verdelingen in de samenleving vaak verbonden zijn met gendergerelateerde arbeidsverdelingen. Zo wordt er verschil gemaakt tussen de ruimte voor productief werk die traditioneel beoefend wordt door mannen en plaatsvindt in de publieke ruimte, door het pendelen naar werk of werkzaamheden buitenshuis (Agrawal, 2024). Het onbetaalde reproductief werk wat traditioneel door de vrouw wordt beoefend heeft betrekking op de zorgtaken zoals het huishouden, die plaatsvinden in de privé-ruimte (Agrawal, 2024). Deze ruimtelijke en gendergerelateerde afbakening tussen het publieke en het privé domein legt volgens Agrawal (2024) extra druk op de materiële middelen van vrouwen, het recht op de stad, en zichtbaarheid in de publieke ruimte.

Stedelijke planning kent een lange geschiedenis waarin zij vaak als objectief werd voorgesteld, terwijl dit in werkelijkheid gedomineerd werd door veelal witte, hoogopgeleide mannen die voornamelijk hun eigen belangen in hun visie op de stad binden (Agrawal, 2024). Dit resulteert in een historische trend waarbij de behoeften van vrouwen in steden vaak in mindere mate is meegewogen.

Wereldwijd blijft de integratie van een inclusieve aanpak in stedelijke planningsprocessen een moeilijke opgave. De vraag is hoe stadsplanning op inclusieve wijze kan gebeuren, waarbij de belangen van vrouwen worden meegewogen.

Het gebruik van de publieke ruimte

Dit onderzoek richt zich op de publieke ruimte omdat zowel lineaire vormen, zoals straten en boulevards, als puntvormen, zoals pleinen en parken, een essentiële bijdrage leveren aan het stedelijk leven (Pereira & Malcata Rebelo 2024). De Braziliaanse onderzoekers Pereira en Malcata Rebelo hebben aan de hand van een case study in Portal da Amazonia in Brazilië het belang van publieke ruimte voor de Braziliaanse vrouw onderzocht. Hierbij wordt publieke ruimte gedefinieerd door gebieden of plaatsen die eigendom zijn van en beheerd worden door publieke overheden of gemeenschappen en die vrij toegankelijk zijn voor iedereen. Volgens Pereira en Malcata Rebelo bevordert het gebruik van de publieke ruimte sociale inclusie, vrijheid van beweging, gemeenschapsvorming, het behoud van lokale netwerken, evenals veiligheid en geweldspreventie. Het gaat in dit artikel niet alleen om de voordelen die vrouwen in de publieke ruimte teweegbrengen, maar ook om het doorbreken van genderpatronen. Vrouwen gebruiken de publieke ruimte voornamelijk voor zorgtaken en sociale interactie, terwijl mannen deze vaker benutten voor vrijetijdsactiviteiten en sport. Door inclusieve ruimtelijke inrichting en het wegnemen van gebruiksbarrières voor vrouwen kan een gelijkwaardiger gebruikspatroon tussen beide genders worden bevorderd.

9. Vrouwen maken gebruik van straatmeubilair in de publieke ruimte van Santo Antônio rond lokale commercie, eigen werk (2025)

De toekomst van Santo Antônio

De wijk Santo Antônio gaat momenteel een overgangsfase tegemoet. De gemeente heeft het belang van het revitaliseren van het centrum ingezien, waarbij erfgoed, functies en woningen opnieuw worden gewaardeerd. De wijk staat op de radar van Recentro, een gemeentelijke stadsdienst die in 2025 een masterplan voor de wijk zal publiceren. Dit departement focust zich op het creëren van nieuwe woningen en het ontwikkelen van een levendig centrum door middel van onder andere nieuwe hotels en een tramlijn. Recentro heeft echter een grote afhankelijkheid van private investeerders, die de prioriteiten leggen bij het creëren van een aantrekkelijke omgeving voor midden- en hogere inkomensklassen. Dit gegeven, gepaard met een weinige participatieve aanpak van inbreng van huidige bewoners en kwetsbare groepen van Santo Antônio, kan zorgen voor een risicovolle invulling van de wijk. Er ontstaat een mogelijkheid tot eenzijdige stadsplanning, waarbij het nieuwe Santo Antônio alleen voor midden- en hoge inkomensklasse een thuis zal zijn. Dit impliceert dat de huidige inwoners van Santo Antônio het risico lopen verdrongen te worden door een zich ontwikkelend gentrificatieproces. Het is daarom van belang om de noden en kwaliteiten van de huidige bewoners aan het licht te brengen.

Hoewel het aantal huidige bewoners beperkt is, dragen zij aanzienlijk bij aan de vitaliteit van het stadscentrum. Gezinnen, jongvolwassenen en daklozen brengen diversiteit in leeftijd en achtergrond in de wijk, wat resulteert in een dynamisch straatbeeld. Hun aanwezigheid bevordert sociale interactie, informeel toezicht en een gevoel van identiteit in het centrum. Deze groepen worden echter genooddaakt zich te verplaatsen binnen een omgeving die met name in de nacht onveilig aanvoelt. Het is daarom essentieel om bij de toekomstige ontwikkeling van Santo Antônio zowel de huidige kwaliteiten van de bewoners als hun behoeften systematisch in kaart te brengen. Dit onderzoek schenkt aandacht aan de vrouwelijke beleving van Santo Antônio.

Leeswijzer

Nu het onderwerp en de noodzaak ervan zijn geïntroduceerd, zal in de daaropvolgende secties van dit onderzoek dieper worden ingegaan op het gevoel van onveiligheid dat vrouwen ervaren en de invloed hiervan op hun mobiliteit.

In het eerstvolgende onderdeel wordt de geraadpleegde literatuur besproken, welke de fundamentele kennisbasis voor dit onderzoek vormt. Hierbij worden de concepten gendered fear of crime, urban night, cost of fear, first and last-mile connectivity, gendered sustainability, crime prevention through environmental design, placemaking & walkscapes, en gender & intersectionaliteit behandeld en wordt getoont hoe deze een waardevolle bijdrage vormen aan de theoretische en methodologische grondslag van dit onderzoek.

Vervolgens worden de hoofdvraag en deelvragen van dit onderzoek gepresenteerd, waarna de methodologie wordt toegelicht. In dit onderdeel worden de onderzoeksopzet en de essentiële PAR-fasen beschreven die de opzet van dit onderzoek kenmerken.

Als volgt wordt er dieper ingegaan op de oriëntatie en context, waarbij zowel op de ruimtelijke context van Santo Antônio wordt gefocust als de sociale-maatschappelijke- en activistische context van vrouwenbewegingen in Recife. Dit onderdeel is cruciaal om het landschap van de onderzoeksgroep beter te kunnen begrijpen, en een beeld te krijgen van de positie en het sociale klimaat waarin de vrouwelijke onderzoeksgroep zich momenteel bevindt.

Hierna zullen de onderzoeksresultaten worden getoond, die de volgorde van PAR-fases exploreren, verdiepen, en actie aanhouden. De opbouw volgt evenals de volgorde van de deelvragen, die gezamenlijk leiden tot het beantwoorden van de hoofdvraag.

Vervolgens wordt de discussie getoond, waar de onderzoeksresultaten aan de hand van de literatuur worden uitgewerkt. Hieropvolgend zullen de aanbevelingen voor de professionals, als voor vervolgonderzoek worden getoond. De laatste PAR-fase reflectie komt hierbij ook aan het licht, om vervolgens een antwoord op de hoofdvraag te formuleren.

Theoretisch kader

10. Blinde gevel en parkeerplaats tegenover Leonardo Cisneiros, eigen werk (2025)

Theoretisch kader

Gendered fear of crime

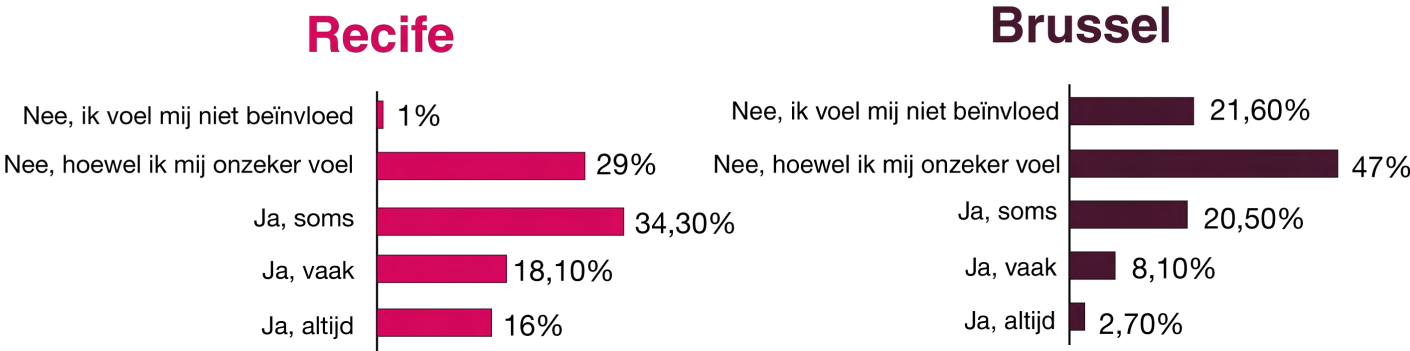
Volgens Ferraro (1996) kan fear of crime worden omschreven als een emotionele reactie van angst of onzekerheid die wordt veroorzaakt door echte, of ingebeelde criminaliteit. Dit gevoel van angst kan losstaan van feitelijk gemeten criminaliteitscijfers, maar heeft vooral te maken met een gevoel of bepaalde associaties die een individu heeft op een plaats. Dit gevoel van angst gaat gepaard met de beoordeling van de fysieke omgeving, tezamen met associaties of identiteitskenmerken van het individu, zoals gender, leeftijd of etniciteit (Ceccato, 2012). In een Chi-leens onderzoek van Navarrete-Hernandez et al. (2023) werd gefocust op de reductie van fear of crime van vrouwen. Vrouwen voelen vaker bezorgdheid over criminaliteit dan mannen, ondanks dat mannen vaker slachtoffer zijn van criminaliteit.

Deze paradox is te verklaren vanuit verschillende uitgangspunten zoals een complexere aard van de angst, de gendergerelateerde onderraportagebias, of geweld in de huiselijke sferen (Soto et al., 2021). Ten eerste wordt de angst voor geweld en criminaliteit door mannen en vrouwen ge-deeld, maar waar de aard van angst van mannen vaak tot angst voor berovingen van eigendom of agressie blijft, gaat dit bij vrouwen verder tot angst voor personalized crime, zoals seksuele intimidatie, geweld of verkrachting (Schafer et al., 2006). Ten tweede komt het vaak voor dat vrouwen geen melding maken van een misdrijf, wat kan worden herleid naar angst voor autori-teiten (Soto et al., 2021). Ten derde zijn vrouwen vaker slachtoffer van criminaliteit en misdrijven in huiselijke sferen, wat een angstgevoel mogelijk kan versterken (Soto et al., 2021).

Deze extra dimensies die vrouwen kunnen ervaren bij het voelen van angst zorgen ervoor dat ge-nder een belangrijk concept is om te onderzoeken in het kader van fear of crime. Hierdoor wordt het concept binnen dit onderzoek verbreed naar ‘gendered fear of crime’, en zal het worden ingezet om de aard van de angst die de vrouwen van Leonardo Cisneiros ervaren in de publieke ruimte te categoriseren.

Gendered fear of crime kan een bepaalde stempel op de stad en op de vrouwelijke populatie achterlaten. Zo blijkt in het eerdergenoemde onderzoek van Farina (2019) dat fear of crime de meest impactvolle factor is op de mobiliteit van vrouwen in de nacht in Recife. Dit kan resulteren in aanpassingen van mobiliteit door vrouwen, of zelfs het vermijden van bepaalde routes of plaatsen in de nacht, zoals te zien in figuur 11 Deze impact op de mobiliteitsvrijheid van vrouwen kan resulteren in genderverschillen in het recht om toegang te krijgen tot bepaalde gebieden van de stad in de nacht (Navarrete-Hernandez, 2023).

Invloed van angst op nachtelijke activiteiten

11. Invloed van angst op nachtelijke activiteit / mobiliteit, eigen bewerking van Farina (2019)

De nacht speelt tevens een grote rol in het voelen van angst. Van Liempt et al. (2014) omschrijven wat voor impact de nacht heeft op het stedelijke leven. In dit artikel over *the urban night* wordt het gedachtegoed van Williams (2008) beschreven waarbij de nacht wordt gezien als sociaal geconstrueerd concept. De nacht is niet alleen een afwezigheid van daglicht, maar kan ook worden gezien als tijdspanne waarin bepaalde activiteiten, emoties of mogelijkheden worden blootgesteld (Williams, 2008). Zo wordt het drinken van alcohol, het ontmoeten van geliefden, of crimineel gedrag vaker gestimuleerd door de nacht. Melbin (1987) beschrijft dat dit mogelijk is omdat de nacht een meer ontspannen en permissieve sociale sfeer biedt doordat er minder drukte of stromingen uit het leven overdag aanwezig zijn.

Deze theorie sluit aan bij het artikel van Gwiazdzinski et al. (2018) over het binnenstebuiten keren van een stad. Overdag vervult de stad functionele rollen, zoals werk en school, wat resulteert in drukke stromingen. Aan het einde van de dag verminderen deze verplaatsingen. Zodra het don-ker wordt ontstaan er nieuwe stromen waarbij recreatieve bezoekers naar de stad reizen voor avondactiviteiten. Dit brengt nieuwe functies, dynamieken en spanningen met zich mee, waarbij de stad een nieuwe nachtelijke identiteit aanneemt.

De dagdagelijkse stromingen van routines zijn aanwezig in Santo Antônio, waarbij regelmatig honderden mensen op het centrum afkomen om te winkelen of te werken. Een van de problemen is dat de recreatieve nachtelijke stromingen die Gwiazdzinski et al., (2018) beschrijven, in geringe mate aanwezig zijn in Santo Antônio. Dit resulteert in een levenloze sfeer in het centrum in de nacht, en roept op om verandering te brengen. Het is belangrijk de nachtelijke identiteit in acht te nemen in dit onderzoek, omdat dit een grote impact kan hebben op het gevoel van veiligheid voor vrouwen.

Cost of fear

Zoals hiervoor aangegeven kan angst verschillend van aard zijn. De gevolgen van angst hebben ook verschillende uitwerkingen. Kern (2020) beschrijft in haar boek de sociale, psychologische en economische kosten die vrouwen maken als resultaat van het voelen van angst. Het regelmatig moeten nadenken over voorzorgsmaatregelen om jezelf te beschermen vergen kostbare tijd en energie. Een paar voorbeelden die Kern (2020) noemt zijn het later uitstappen bij een halte voor openbaar vervoer uit angst om achtervolgd te worden, en het kiezen van een langere en veiligere fietsroute. De veiligheidsmaatregelen die routinematig of soms spontaan moeten worden ondernomen, kosten vrouwen veel aandacht. Dit kan negatieve psychologische effecten hebben en mogelijk resulteren in het vermijden van plaatsen of vreemden, het verminderen van sociale contacten of het wederzijds vertrouwen, en de bereidheid om anderen te helpen (Moore & Shepherd, 2006).

Naast deze psychologische en sociale kosten die angst bij vrouwen kan veroorzaken zijn er ook mogelijke economische kosten die hieraan verbonden zijn. Dit uit zich in de ligging van faciliteiten die beperkingen voor vrouwen kunnen opbrengen. Zo zijn vrouwen soms geacht baankansen, educatie of betaalbare huisvesting af te wijzen als deze op meer risicovolle plaatsen gelegen zijn (Kern, 2020). Dit gegeven wordt volgens Kern (2020) ook geuit in de kosten van vervoer. Zo vermijden vrouwen vaker de goedkopere optie van wandelen of fietsen uit veiligheidsoverwegingen (Kern, 2020). Op deze wijze worden vrouwen vaker genoodzaakt geld te besteden aan duurdere opties, zoals taxi's, Ubers of deelauto's (Kern, 2020). Deze keuze van vervoersmodi wordt ook duidelijk in Recife aan de hand van het onderzoek van Farina (2019). Als wordt gekeken naar vervoersmodi die de vrouwelijke respondenten normaal kiezen in de nacht, worden de auto en de Uber het meest gekozen. Indien de vrouwen in een hypothetische situatie die voorgeschoteld wordt geen angst zouden ervaren, zou er sneller worden gekozen voor goedkopere opties zoals het openbaar vervoer, wandelen, of de fiets. Angst kan in deze situatie leiden tot het maken van meer financiële kosten.

Gendered fear of crime moet meer belicht worden in onderzoeken omdat dit een bepalend aspect is met verschillende oorzaken en gevolgen. De hoge kosten die dit begrip dragen zorgen ervoor dat het reduceren van gendered fear of crime bijna zo belangrijk is als de reductie van concrete criminaliteitscijfers (Moore & Shepherd, 2006). Het is dan ook van belang om te onderzoeken wat voor kosten het gevoel van angst met zich meebrengt voor de vrouwen van Leonardo Cisneiros. In het volgende onderdeel wordt nader ingegaan op specifieke risicovolle facetten van het reizen.

First and last mile connectivity

In het artikel van Roy et al. (2024) worden *the first and the last mile* omschreven als het begin en het einde van een reis. Dit artikel onderzoekt hoe de eerste- en laatste stap van een reis als een barrière de vrouwelijke mobiliteitspatronen kan beïnvloeden in low and middle income countries (LMICs) (Roy et al, 2024). Deze barrières kunnen onder andere teweeg worden gebracht door gebrek aan veiligheid, slechte toegang tot OV-haltes en onbetrouwbare verbindingen in het laatste deel van de reis (Adlakha and Parra, 2020). In het artikel van Borker (2024) wordt verder onderzoek gedaan naar de beperkingen in het gebruik van openbaar vervoer voor vrouwen in stedelijke gebieden in LMICs. In dit artikel wordt het gemiddelde vrouwelijke mobiliteitspatroon omschreven. Vrouwen maken vaker kortere reizen, met meer stops onderweg om meerdere taken te combineren, in tegenstelling tot mannen (Borker, 2024). Aannemelijk is dan ook dat vrouwen meer te maken hebben met de first and the last mile connectivity.

Vrouwen zijn kwetsbaar voor veiligheidsrisico's tijdens het wandelen van en naar hun eerste en laatste bestemming, of bij het wachten op openbaar vervoer (Borker, 2024). Dit komt onder andere door het gebrek aan goede faciliteiten zoals wachtruimtes voor passagiers en veilige trottoirs (Borker, 2024).

De first and last mile connectivity is essentieel om mee te wegen en analyses te maken van vrouwen die met het openbaar vervoer reizen en een onderdeel van hun reis wandelend moeten afleggen. Er is momenteel veel gefocust op de aard, problematiek en impact van angst. De verdere focus van het theoretisch kader ligt op mogelijkheden en acties om gendered fear of crime te reduceren.

Gendered sustainability

De aanwezigheid en exclusie van vrouwen op plaatsen in de stad hangt van verschillende factoren af. Zo wordt in het artikel van (Scarponi et al., 2023) de afwezigheid van mensen in de publieke ruimte als belangrijke factor genoemd van gendered fear of crime. Er wordt een voorbeeld gegeven dat een plaats die gebruikt wordt door een heterogene groep mensen zoals kinderen, moeders en ouderen anders aan kan voelen voor vrouwen dan een plaats die voornamelijk wordt gebruikt door mannen. Volgens de auteur kan de perceptie van veiligheid voor vrouwen aanzienlijk afnemen in een door mannen gedomineerde ruimte. Het is daarom ook van belang om een divers publiek aan te willen trekken bij stedelijke ontwikkeling om gendered fear of crime te verminderen. Dit kan onder andere bereikt worden door middel van *gendered sustainability*. Dit concept wordt besproken in het artikel van Sandström, Ericsson en Hedvall (2024) en wordt aan de hand van Zweedse cases nader toegelicht. Bij deze cases worden meisjes actief betrokken bij het herontwerpen van de publieke ruimte, om zo bij te dragen aan een meer inclusieve en duurzame stedelijke omgeving. Er worden in de cases vooral dansplaatsen ontworpen door de meisjes, of plaatsen om te klimmen, schommelen, springen en rondhangen. Door meisjes te betrekken bij de ruimtelijke invulling is er een zeggenschap over de plaats, en kan dit mogelijk stimuleren tot meer vrouwen en meisjes in de publieke ruimte. Echter bespreekt het artikel van Sandström et al. (2024) dat de plaatsen alsnog bedoeld zijn voor iedereen, en dat er in de cases ook veel mannen gebruik blijven maken van de faciliteiten. Toch wordt benoemd dat de jonge mannen zich op de plaatsen die ontworpen zijn door de meisjes anders gedragen dan op andere plaatsen. Het betrekken van meisjes in het ontwerpproces heeft volgens Sandström et al. (2024) impact op het gedrag van jonge mannen in de publieke ruimte. Het is daarom van belang om vrouwen en meisjes te betrekken in stedelijke ontwikkelingen. Dit kan onder meer door een participatieve aanpak waarbij visies en ervaringen worden gedeeld, zoals in de Zweedse cases is gedaan. Het bevorderen van deze participatieve benadering in de stedelijke context van Recife is een van de centrale doelstellingen van dit onderzoek.

Een andere manier om gendered fear of crime te verminderen is door aanpassingen in de fysieke ruimte (Sadeghi et al. 2023). Het voorzien van veilige publieke ruimtes is een taak voor ontwerpers, waarbij een reeks basisprincipes voor omgevingsontwerp als criminaliteitspreventie kan dienen.

Crime prevention through environmental design

Zoals eerder beschreven wordt er vaak gefocust op het terugdringen van criminaliteitscijfers in plaats van de focus te leggen op het terugdringen van angst. Toch is het in het kader van stedenbouw ook belangrijk om crimineel gedrag in de publieke ruimte zoveel mogelijk te voorkomen door middel van ontwerpkeuzes. Zowel het terugdringen van angst als het verminderen van concrete criminaliteitscijfers zijn complexe opgaven, en vergen zowel initiatieven vanuit sociaal-maatschappelijk, psychologisch en economisch niveau om dit tegen te gaan. De ontwerpprincipes van het begrip *crime prevention through environmental design* (CPTED) bieden een houvast voor de stedenbouwkundige, om de veiligheid in ontwerpkeuzes te waarborgen. Sobral (2021) pleit in haar thesis over feministische activering van openbare ruimtes in Recife dat het concept CPTED veel kan bieden voor Braziliaanse steden. In het thesisonderzoek wordt een systematisch gebrek aan overheidsinvesteringen en onderhoud in veel steden beschreven. In combinatie met een groeiende economische crisis, corruptie en een ineffectief overheidsbestuur ontstaan er tegenstrijdigheden in de publieke ruimte. Er wordt voornamelijk geïnvesteerd in winkelcentra, of luxe appartementstorens, die niet voldoen aan de sociale behoeften van de bredere bevolking. Deze golf van privatisering en ruimtelijke controle, door bijvoorbeeld de bouw van hoge muren als bescherming van gebouwen, vormen de stedelijke omgeving en zorgen voor een individualistisch en soms angstaanjagend gevoel wat vooral door vrouwen wordt beleefd (Sobral, 2021). Als wordt ontworpen vanuit de CPTED principes, kan er verandering worden gebracht in het heersende beeld van de stad. De volgende principes worden nader toegelicht: *control of access, natural surveillance, maintenance, territorial reinforcement, en social management*.

12. Hoge muren in de wijk Graças, Recife als bescherming van eigendom, google earth (2025)

In het artikel van Navarrete-Hernandez et al. (2023) worden deze principes uitgebreid behandeld. Ten eerste is de control of access die zich richt op het versterken van het afbakenen tussen publieke- en private ruimte. Deze controle over toegang kan via verschillende manieren die door Cozens et al. (2005) zijn uitgewerkt. Zo kan toegangscontrole natuurlijk ontstaan door ruimtelijke definitie, zoals een hekje in de voortuin. Er kan ook een formele toegangscontrole plaatsvinden via beveiligingspersoneel. Mechanische toegangscontrole bestaat uit het voorzien van sloten, grendels en camera's.

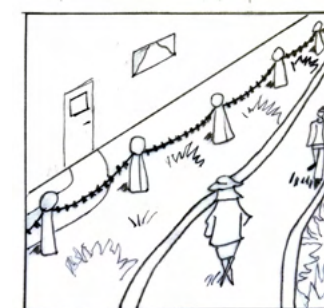
Het tweede principe is natural surveillance, en is gebaseerd op het gedachtegoed van Jane Jacobs (1961). Dit principe richt zich op het natuurlijk zicht vanuit gebouwen, maar heeft ook betrekking op landschappelijke keuzes en verlichting. Indien mensen op straat en omstanders goed zicht op de publieke ruimte hebben, bevordert dit de sociale controle en kan dit zorgen voor een vermindering in criminaliteit.

Het derde principe bevat het maintenance principe, en gaat over de staat van de fysieke ruimte. Verwaarlozing, of juist een goed onderhouden ruimte, geeft een signaal af over hoe een gemeenschap met deze ruimte omgaat, maar ook de doeltreffendheid van de ruimte en hoe mensen deze plaats precies gebruiken (Navarrete-Hernandez et al. 2023).

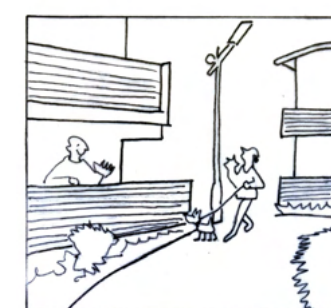
Het vierde principe betreft territorial reinforcement en richt zich op eigendoms kwesties. Dit principe creëert een gevoel van betrokkenheid bij gebruikers. Dit vermindert de mogelijkheden voor criminaliteit doordat criminelen ontmoedigd worden door bewustwording te creëren rond de aanwezigheid van eigenaarschap (Askari & Soltani, 2023).

Het laatste principe is social management, en gaat over het beheer van de ruimte. Dit betreft het vormen van een positief imago van de desbetreffende ruimte en een ruimtelijke invulling. Het principe gaat samen met het maintenance principe, omdat goed onderhouden ruimte volgens deze theorie zorgt voor een efficiënt ruimtegebruik door de gebruikers (Askari en Soltani 2023).

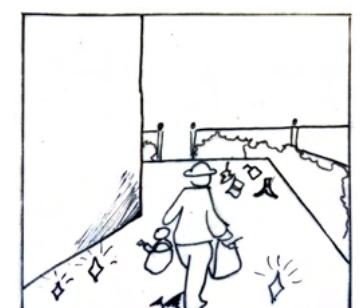
Navarrete-Hernandez et al. (2023) geven een kritische kanttekening op hoe CPTED zich vooral toespitst op de overtreder die bewust wordt gemaakt van zijn of haar gedrag in de publieke ruimte, en minder de focus legt op de gebruikers of slachtoffers van de ruimte. Volgens activistische stedenbouwkundige Bassam (z.d) moet er meer ingezet worden op het tegengaan van sociale ongelijkheid en vertrouwen in en binnen gemeenschappen om dieper bij de kern van het criminaliteitsprobleem te komen. Omdat er in dit onderzoek wordt gefocust op de publieke ruimte, zijn de CPTED-principes een handig hulpmiddel om problemen te herkennen en oplossingen te vinden. Hierbij kunnen de tekorten en noden van de vrouwen van Leonardo Cisneiros worden gecategoriseerd aan de hand van de principes.

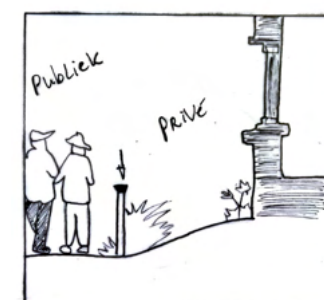
Natural access of control

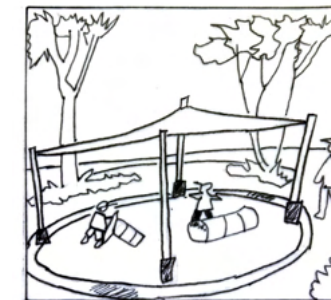
Natural surveillance

Maintenance principle

Territorial reinforcement

Social management

13. CPTED-principes, eigen bewerking van Penrith City Council (2025)

Placemaking & walkscapes

Placemaking is een abstract sociaal concept dat door meerdere wetenschappelijke onderzoekers is behandeld, gedefinieerd en is toegepast. In het artikel van Istorou & Pozoukidou (2024) wordt placemaking gedefinieerd door verschillende betekenissen; Het herdefiniëren, ontwikkelen of betekenis geven aan plaatsen, het belang van betrokkenheid vanuit gemeenschappen, en placemaking kan zowel een proces, tool, of een movement zijn binnen de stedenbouw en ruimtelijke planning.

In het artikel van Mehan (2023) wordt *informal feminist placemaking* (IFP) uitgebreid behandeld, en wordt dit gezien als een transformatieve benadering van stedelijke activisme die traditionele gendernormen uitdaagt en pleit voor gelijkheid en inclusiviteit in de openbare ruimte. Dit concept focust zich op het herdefiniëren van de stedelijke ruimte, en het bevorderen van inclusieve sociale verandering binnen steden. Het woord ‘informal’ betreft de interacties en vormen van gebruik die individuen hebben met de stedelijke omgeving, los van officiële bureaucratische initiatieven (Mehan, 2023). Dit betreft vooral spontane en zelf georganiseerde activiteiten, zoals het organiseren van een buurtfeest of kleinschalig verkoop door straatverkopers. Door deze benadering van IFP toe te passen wordt rekening gehouden met bestaande ongelijkheden en intersectionaliteit bij het (her)definiëren en analyseren van openbare ruimte, waarin meerdere vormen van onderdrukking van iemands identiteit worden erkend. Op deze manier kan IFP bijdragen aan meer inclusiviteit, gelijkheid en rechtvaardigheid binnen de publieke ruimte.

IFP gaat niet alleen over de fysieke ruimte maar ook over de aanwezigheid van deze visie in het sociaal-politieke landschap. Zo vermeldt Mehan (2023) in haar artikel de protesten van *Reclaim the night** of *Woman, Life, Freedom** als krachtige vormen van IFP. Het gaat volgens de auteur niet alleen om het terugwinnen van openbare ruimtes voor vrouwen, maar ook om het creëren van nieuwe ruimtes voor dit discours en inclusiviteit.

IFP in het globale zuiden vertegenwoordigt volgens Mehan (2023) een kritische benadering van stedelijke ontwikkeling, waarbij de gebouwde omgeving wordt gezien als plaats met diepgewortelde machtsdynamieken. IFP kan dienen als krachtig instrument voor empowerment van vrouwen en andere gemeenschappen. Door deze visie te integreren in grassrootsinitiatieven, zoals bijvoorbeeld projecten van de *Transformative Urban Coalitions (TUC)** in Recife, kunnen sociale minderheden hun stedelijke omgeving transformeren. Het doel van IFP is dan ook het ontwikkelen van innovatieve strategieën via participatie die als katalysator kan dienen voor inclusieve stedelijke ontwikkeling. Dit kan zoals eerder benoemd via protesten en marsen, maar ook via educatieve wandelingen.

Het concept *walkscapes* wordt door Corradi (2023) omschreven als artistieke onderzoeksmethode. Deze methode bestaat uit collectieve wandelingen door bepaalde stedelijke gebieden waarbij wordt gekeken naar nieuwe functies of invullingen van plaatsen. Het is een toegankelijke methode die hand in hand gaat met participatieve onderzoeksmethoden, en ook buiten de academische wereld kan worden toegepast volgens Corradi (2023). De wandeling kan als doel hebben om organisaties de mogelijkheid te bieden tot dialoog met burgers, en gaat uit van het leren via ervaringen van gemeenschappen. Deze kennis is waardevol en kan worden gebruikt voor het versterken van hedendaagse processen van stedelijke vernieuwing (André et al., 2012). Uit een Italiaanse case die Corradi (2023) bestudeert, blijkt dat met walkscapes voor stedelijke vernieuwing drie doelen kunnen worden bereikt, namelijk:

1. Het ontwikkelen van nieuwe interacties met een plaats om initiatieven voor stedelijke vernieuwing door burgers uit te werken.
2. Het versterken van gemeenschappen.
3. Het helpen van burgers om hun plek in de stad terug te winnen en te claimen.

Om deze doelen te bereiken is het volgens de onderzoeker van belang een bepaald thema per wandeling te belichten, wat wordt gedaan door een gids of coördinator. Het doel van deze walkscapes is dan ook niet om onmiddellijk definitieve resultaten in de fysieke ruimte op te stellen, maar juist om gezamenlijk nieuwe inzichten op te doen (Corradi, 2023). De methode strijdt voor actieve deelname van gemeenschappen aan stadsvernieuwing, waarbij grassrootsinitiatieven of burgers actief kunnen bijdragen aan inclusieve stadsvernieuwing (Corradi, 2023).

Door middel van walkscapes kunnen IFP acties toegepast worden in de stedelijke ruimte. Een van de doelen van dit onderzoek is dan ook om een van deze activiteiten te realiseren via een participatieve actie georganiseerd in samenwerking met de vrouwen van Leonardo Cisneiros.

*Reclaim the Night zijn wereldwijde protesten die hun oorsprong in het Verenigd Koninkrijk vinden en zich inzetten voor veiligheid voor vrouwen in de nacht.

*Woman, Life, Freedom is de slogan van de protesten die vanaf 2022 in Iran plaatsvinden als gevolg van de moord op Mahsa Amini. De protesten zijn een verzet tegen vrouwenonderdrukking en spelen zich af in de publieke ruimte van Iran.

*TUC is een collectief van organisaties die via een participatieve aanpak urban tactics realiseert in gemarginaliseerde buurten (Transformative Urban Coalitions. (2024, 16 mei).

Gender & intersectionaliteit

Omdat de ervaring van de vrouw centraal staat in dit onderzoek wordt er een korte uiteenzetting van het concept gender behandeld. Gender is een complex, veelzijdig sociaal concept, en in de wetenschappelijke wereld vaak beschouwd als een belangrijke indicator bij metingen. Onderzoekers Lindqvist et al., (2021) schrijven over verbeteringen van de definitie van gender in sociale onderzoeken. Hierbij worden verschillende dimensies van het concept benoemd waar wetenschappers rekening mee moeten houden. Er worden vier dimensies belicht; lichamelijke aspecten (seks), genderidentiteit, wettelijk geslacht, genderexpressie en normgerelateerd gedrag (Lindqvist et al., 2021).

Allereerst kunnen de lichamelijke aspecten, ook wel seks, worden omschreven als lichamelijke kenmerken die iemand heeft waardoor degene onder een bepaald gender wordt onderverdeeld (Lindqvist et al., 2021).

Ten tweede wordt de genderidentiteit bepaald over hoe iemand zichzelf op een moment in de tijd ziet en voelt als gender (Lindqvist et al., 2021). Dit kan constant veranderen, en ligt volledig binnen de autonomie van het desbetreffende individu.

Ten derde kan het wettelijk geslacht worden gezien als de categorisatie van geslacht die bij de geboorte plaatsvindt (Lindqvist et al., 2021). Deze procedure zorgt voor de definitie van het wettelijke geslacht op officiële documenten, vaak aangeduid als toegewezen geboortegeslacht. In wetenschappelijk onderzoek en statistieken wordt dit vaak gebruikt als peiling voor een specifiek aantal mannen en vrouwen, zoals ook in de introductie van dit onderzoek gebruikt is vanuit het Braziliaans Instituut voor Geografie en Statistiek.

De laatste dimensie is genderexpressie en normgerelateerd gedrag, en gaat over de manier hoe mensen zich presenteren naar de buitenwereld en het desbetreffende gedrag dat hieraan vast hangt (Lindqvist et al., 2021). Zo kan iemand zich naar de buitenwereld via het klassieke idee presenteren als vrouw, maar zich in de genderidentiteit niet zo voelen. Het is belangrijk om al deze dimensies te erkennen, omdat niet iedereen binnen de traditionele visie van het wettelijke geslacht valt.

In de interviews en activiteiten met de vrouwen van Leonardo Cisneiros benoemden de participanten zichzelf als vrouw. Er is hun echter nooit verder gevraagd naar genderexpressie, of een achterliggende concrete genderidentiteit. Gender kan effectief invloed hebben op de manier waarop mensen met elkaar omgaan, en dus ook op hoe mensen in de publieke ruimte behandeld worden. De reden dat het concept gender uiteen wordt gezet is dat dit onderzoek berust op de vrouwelijke visie, waarin het verschil tussen genders een cruciale rol speelt in de beleving van de publieke ruimte en de ongelijkheden die worden ervaren.

Bepaalde bevolkingsgroepen maken meer ongelijkheid mee door verschillende sociale aspecten in hun identiteit die zich kruisen. Zo kan iemand een donkere huidskleur hebben en racisme meemaken, maar ook vrouw zijn en seksisme meemaken in het dagelijks leven. Deze kruising van identiteit die voor verschillende ongelijkheden kan zorgen wordt door Kimberlé Crenshaw (1991) intersectionaliteit genoemd. Het kan worden gebruikt om structurele problemen te analyseren, en wordt er zo gekeken naar marginalisering vanuit geïnstitutionaliseerde discoursen, en hoe deze machtsverhoudingen in stand worden gehouden (Carbado et al., 2013).

Individueel hebben meerdere aspecten die hun identiteit vormen. Zo zijn de vrouwen van Leonardo Cisneiros te kaderen binnen een bepaalde sociaal-economische klasse, gender, seksualiteit, etniciteit of leeftijd. Al deze aspecten kunnen invloed hebben op hoe iemand een ruimte ervaart, of hoe andere mensen zich ten opzichte van deze aspecten tegenover het individu gedragen. Het is belangrijk deze intersectie van ongelijkheden te erkennen om een inclusieve analyse te maken van de ervaring van de vrouwen van Leonardo Cisneiros, en ongelijkheden met meer dimensies te kunnen erkennen.

14. Occupatie Leonardo Cisneiros vanaf de Ponte Maurício de Nassau, eigen werk (2025)

Onderzoeksvragen, deelvragen en doelstellingen

15. Achterkant van de occupatie Leonardo Cisneiros, eigen werk (2025)

Onderzoeksvragen, deelvragen en doelstellingen

Vanuit de besproken literatuur zijn zowel problemen rond veiligheid voor vrouwen als oplossingsgerichte initiatieven besproken. In de hoofdvraag wordt gefocust op de participatieve aanpak die bij de concepten gendered sustainability, IFP en walkscapes zijn benoemd, en toegepast op de casus van de vrouwen van Leonardo Cisneiros. Hierbij worden de noden van deze onderzoeksgroep aan het licht gebracht, en bekeken op welke manier dit een bijdrage kan leveren aan inclusieve stedelijke ontwikkelingen in Santo Antônio. De hoofdvraag luidt:

Op welke wijze kan een participatieve aanpak van stedelijke analyse in Santo Antônio bijdragen aan het voldoen van de noden in de publieke ruimte van de vrouwelijke bewoners van Leonardo Cisneiros en zo bijdragen aan inclusieve stedelijke ontwikkelingen?

In deze vraagstelling wordt gekeken naar de vrouwelijke visie van Santo Antônio. Ook wordt er gefocust op hoe de noden van de vrouwen kunnen worden vertaald via participatieve methoden en als prioriteit kunnen worden meegewogen in de stadsontwikkeling van Recentro. De bijdragen van de vrouwen worden hierbij gezien als een beginpunt naar een veilige wijk voor vrouwen, wat van belang is voor de toekomstige bewoners die zijn ingecalculeerd in het masterplan van Recentro.

Om de hoofdvraag te kunnen beantwoorden zijn de volgende deelvragen geformuleerd:

- 1. Wat zijn de mobiliteitspatronen van de vrouwelijke bewoners van Leonardo Cisneiros?*
- 2. Wat voor beperkingen ervaren deze vrouwen in hun mobiliteitspatronen?*
- 3. Wat hebben de vrouwelijke bewoners van Leonardo Cisneiros nodig om de publieke ruimte als meer veilig en aangenaam te ervaren?*
- 4. Hoe kunnen de tekortkomingen en noden tot uiting komen via participatieve acties om zo meer bewustwording te creëren van de vrouwelijke ervaring van de straten van Santo Antônio?*

In de eerste deelvraag wordt explorerend gekeken naar de mobiliteitspatronen van de vrouwelijke bewoners van Leonardo Cisneiros.

De tweede deelvraag gaat over het veiligheidsaspect van een verplaatsing, en de mogelijke beperkingen hiervan. De vraag is bedoeld om inzicht te krijgen in de ervaring van gendered fear of crime van de vrouwen van Leonardo Cisneiros.

In de derde deelvraag wordt gekeken naar de noden van de vrouwen om de publieke ruimte als meer veilig te kunnen beschouwen. Deze vraag is belangrijk om tekortkomingen in de wijk te herkennen en oplossingsgericht te werk te gaan.

De laatste deelvraag richt zich op een participatieve actie die zich focust op het bevorderen van de bewustwording omtrent de problemen die vrouwen ondervinden in hun dagelijkse verplaatsingspatronen. Het gaat hierbij om een kennisuitwisseling en het faciliteren van een ruimte om moeilijke gesprekken aan te knopen. Het onderwerp vrouwveiligheid wordt hier belicht vanuit de participanten zelf.

In het volgende hoofdstuk wordt het onderzoeksproces beschreven waarin de methodologische aanpak wordt toegelicht en de exacte onderzoeksactiviteiten worden benoemd.

Methodologie

16. Rua Larga do Rosário in Santo Antônio, eigen werk (2025)

Methodologie

Onderzoeksaanpak

Het participatief actieonderzoek naar vrouwveiligheid in de publieke ruimte van Santo Antônio is een kwalitatief onderzoek. De onderwerpen en persoonlijke ervaringen van deze vrouwen zijn rijke data en hebben diepgang en een gevoelige interpretatie nodig om te kunnen worden geanalyseerd. Dit is data waarbij de analyse niet kan worden uitgevoerd met een kwantitatieve aanpak van onderzoek, waarbij wordt gekeken naar cijfers, statistieken en surveys. De betekenissen en ervaringen die de wereld van de onderzoeksgroep scheppen worden onderzocht. De beleavingswereld van de onderzoeksgroep staat hierbij centraal (Bryman, 2012).

Epistemologische en ontologische positionering

De kennis die in dit onderzoek is vergaard is benaderd vanuit een interpretivistische epistemologie. Hierbij wordt gekeken naar de beleavingswereld van mensen, waarbij de kennis wordt gehaald uit de interpretaties die de onderzoeksgroep geeft aan hun omgeving. Het doel is om deze perspectieven te begrijpen, waarbij kennis en ervaring worden erkend als subjectief en contextueel bepaald door de onderzoeksgroep.

Er worden meerdere perspectieven van vrouwen onderzocht, waarbij objectiviteit over ervaringen en leefomgevingen verworpen wordt. Hierdoor neemt het onderzoek een constructivistische ontologie aan, waarbij gekeken wordt naar sociale constructies die de leefwereld van de onderzoeksgroep vormen (Bryman, 2012). Beide positioneringen zijn kenmerkend voor kwalitatief onderzoek, en resulteren in een inclusieve dataverzameling en analyse van sensatieve en persoonlijke onderwerpen.

ISTT en PAR

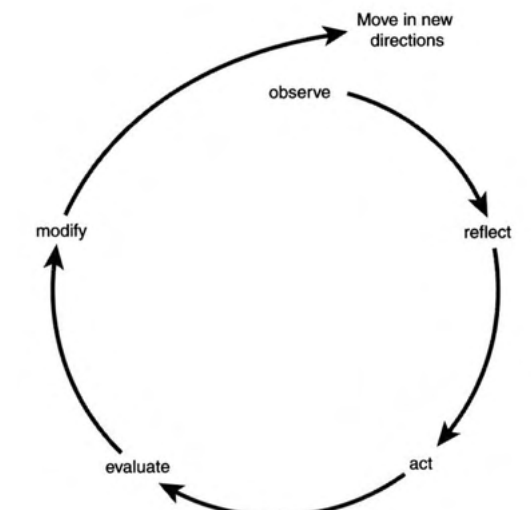
Dit onderzoek maakt deel uit van de *Interdisciplinary Studio for Territories in Transition* (ISTT) onderzoeksgroep. Deze onderzoeksgroep stelt participatief onderzoek als prioriteit, waarbij internationale studentenuitwisselingen tussen Suriname, Brazilië en België plaatsvinden. Door middel van deze uitwisselingen krijgen studenten de kans om een stedelijke context buiten hun kennen te onderzoeken. Het is een belangrijk leerproces en vraagt zowel zelfinzicht van de eigen positie als onderzoeker, inlevingsvermogen in de onderzoeksgroep en de context, en aanpassingsvermogen in het adapteren van een nieuwe culturele lens. Vanuit ISTT wordt als belangrijke voorwaarde gesteld dat het onderzoek wordt uitgevoerd volgens de methodologie van *participatory action research* (PAR).

Een PAR-onderzoek draait vaak om sociaal maatschappelijke ongelijkheden in de samenleving, het opstellen van een participatief traject tussen participanten en organisaties en het creëren van een netwerk hiertussen (ISTT, z.d). De onderzoeksgroep wordt gezien als medeonderzoekers, waarna het proces constant wordt aangepast aan nieuwe bevindingen. Deze iteratieve verwerking van data zorgt voor flexibiliteit en onvoorspelbaarheid, maar geeft de participanten een kans het onderzoek naar een bepaalde richting te sturen.

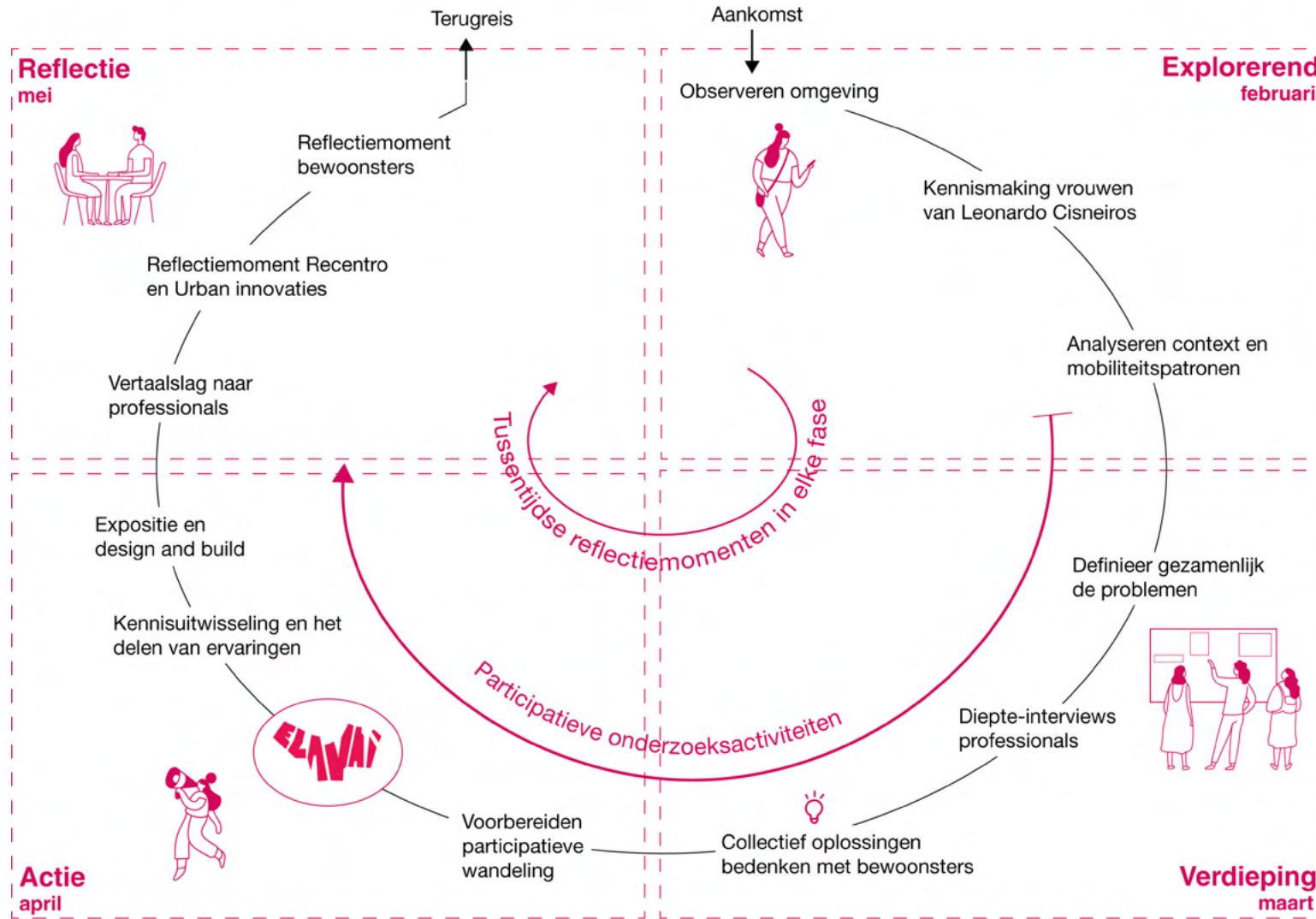
PAR-onderzoek heeft meerdere doelen, zoals het betrekken van de medeonderzoekers als vertegenwoordigers en het stimuleren van activisme en verandering in de dagelijkse omgeving (Kindon et al., 2007). Er wordt een traject opgezet van kritische zelfregulatie- en analyse, gepaard met gezamenlijke activiteiten die belangrijke onderwerpen aansnijden en in veel PAR-onderzoeken uitmonden op een emancipatorische en empowering uitkomst (Kindon et al., 2007). Door mensen autonomie te geven over hun eigen ervaringen en gevoelens en hen zich gehoord te laten voelen kan er een verandering in het zelfbeeld plaatsvinden waardoor mensen sneller verandering brengen in problemen binnen hun leefsituatie of hun eigen omgeving (Budidig et al., 2018).

De grondlegger van PAR in de Latijns-Amerikaanse context is de Colombiaanse socioloog Orlando Fals Borda. Fals Borda (2006) omschreef PAR als een proces van zelfonderzoek voor kansarme mensen wat op natuurlijke wijze tot actie leidt, door middel van een gelijkwaardige subject-subject relatie met de externe onderzoekers. Het Latijns-Amerikaanse aspect wat Fals Borda toevoegt aan de PAR denkwijze is het benaderen van klassen, omdat veel landen in Latijns-Amerika een andere klassenstructuur hebben dan westerse landen. In deze context is het van belang dat het veranderen van klasse op zichzelf in een klasse voor zichzelf als uitdaging wordt genomen (Fals Borda, 2006). De externe onderzoeker zou met behulp van een sociale analyse en PAR samenwerking het bewustzijn van de medeonderzoekers kunnen vergroten, zodat potentiële vervreemding in een vaak corrupte samenleving wordt opgemerkt. Dit leidt tot bewustwording van de huidige rol in de samenleving van de medeonderzoekers (Fals Borda, 2006).

Op de volgende pagina zal de planning van dit PAR-onderzoek worden getoond. Hieruit blijkt dat de aanvankelijk opgestelde planning uiteindelijk niet haalbaar bleek, aangezien een PAR-onderzoek vaak ruimte laat voor onvoorziene ontwikkelingen en afhankelijk is van externe partijen. Het getoonde model is gebaseerd op onderstaand figuur.

17. Actie research cycle van Whitehead & McNiff (2006)

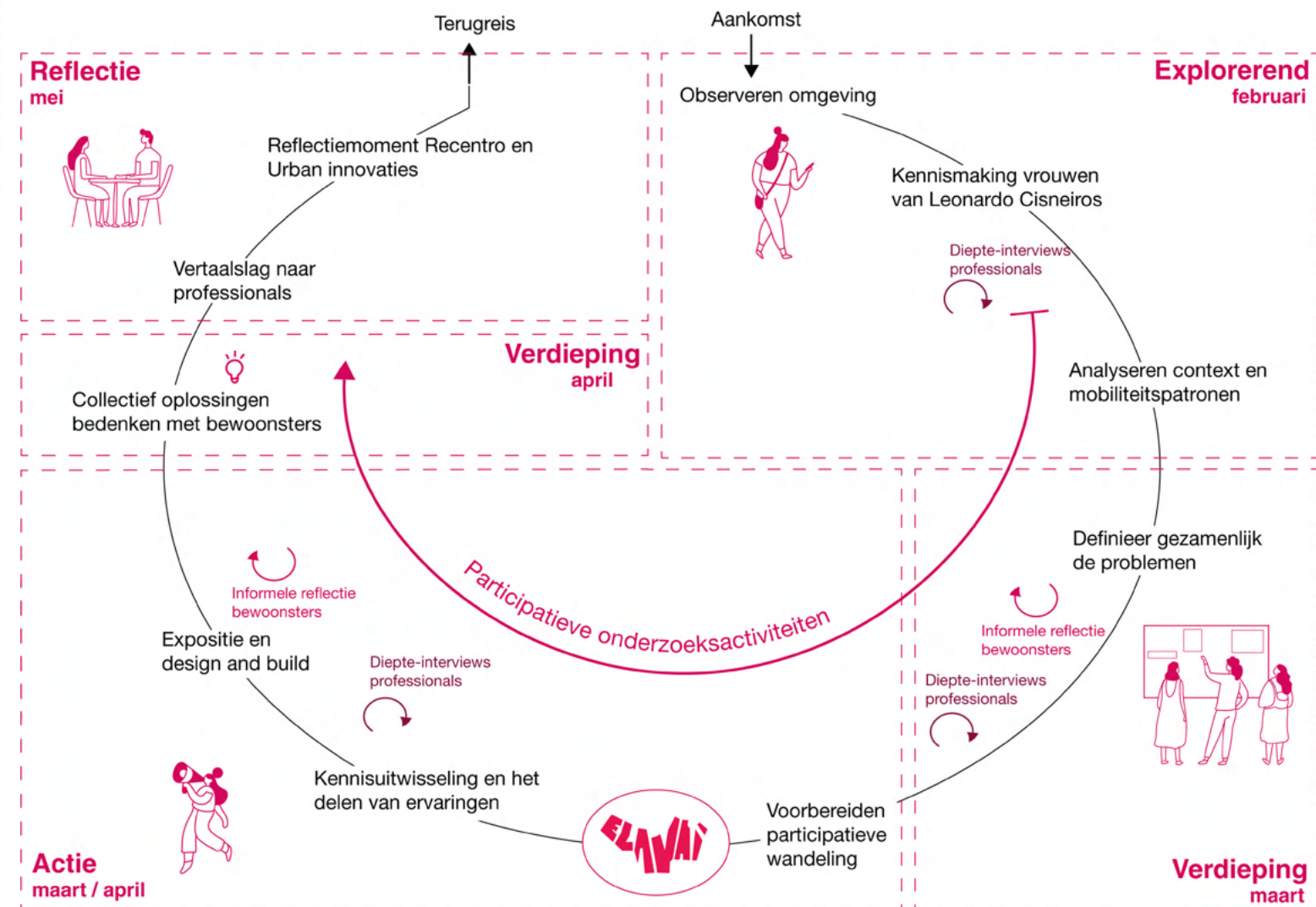
18. Ideale PAR-cyclus met chronologische fases, eigen werk (2025)

In de optimale situatie van de participatieve onderzoeksopzet wordt de planning van figuur 18 gevolgd. In dit schema is een duidelijk onderscheid gemaakt tussen vier verschillende fases. Dit model is gebaseerd op het actieonderzoekmodel van Whitehead & McNiff (2006) getoond in figuur 17 waarbij het observeren, constante reflecteren, handelen, evalueren en wijzigen belangrijke stappen in het onderzoek zijn. Door de fases te simplificeren aan de hand van de verschillende onderzoeksactiviteiten die in dit PAR-onderzoek aan bod komen zijn de fases **exploreren, verdieping, actie en reflectie** belicht. In de explorerende fase wordt kennisgemaakt met de onderzoeksgroep, de context, en vindt de eerste verkennende onderzoeksactiviteit plaats.

Als volgt wordt er verdiept, door middel van het gezamenlijk opsporen van problemen in de wijk, data verkrijgen uit diepte-interviews met professionals en het collectief bedenken van oplossingen. Vervolgens wordt er overgegaan op actie, en krijgt de geplande grootschalige participatieve wandeling genaamd 'Ela Vai' vorm. Hierbij is kennisuitwisseling en het delen van ervaringen belangrijk. Als volgt wordt er effectief gereflecteerd, en wordt de vertaalslag naar professionals gemaakt. In deze laatste fase worden de onderzoeksresultaten gepresenteerd, en wordt ook feedback gevraagd aan de onderzoeksgroep. Er zouden tussentijdse reflectiemomenten in elke fase moeten plaatsvinden.

In werkelijkheid is PAR-onderzoek minder gestructureerd dan in figuur 18 werd weergegeven. Zo is de chronologische volgorde van de fases in de praktijk anders dan op voorhand werd ingeschat. Het grootste verschil zat in de planning van de participatieve wandeling Ela Vai. Deze vond eerder plaats dan gedacht, waardoor de verdiepingsfase nog niet was afgerond toen de actiefase begon. Hierdoor is er een overlap van fases tot stand gekomen, waardoor het collectief nadenken over oplossingen later in het onderzoekstraject plaatsvond, en een onderdeel van de verdiepingsfase zich tussen de actie- en reflectiefase inschoof. Een enigszins ongestructureerde planning is kenmerkend voor participatief actieonderzoek, wat de noodzakelijke flexibiliteit biedt om in te spelen op dynamische veranderingen tijdens het onderzoeksproces.

In de praktijk kwam dit voornamelijk door de afhankelijkheid van externe factoren, zoals de planning van de Braziliaanse universiteit UNICAP, of de beschikbaarheid van de bewoners van Leonardo Cisneiros. Een ander belangrijk verschil ligt in de frequentie van de reflectiemomenten. Zo was er op het einde een reflectiemoment met de bewoners gepland, maar werd dit uiteindelijk een feestelijke middag, waarin het afscheid nemen van elkaar centraal stond. Hierdoor heeft een goede eindreflectie met de bewoners niet plaats kunnen vinden. Wel zijn er tussentijds informele reflectiemomenten geweest. Zo kwam dit in de verdiepingsfase aan bod met twee bewoners tijdens een buurtwandeling, en is er tijdens de expositie bij Leonardo Cisneiros ook gereflecteerd op de onderzoeksresultaten. De diepte-interviews verspreidden zich bovendien over meerdere fases, meer dan aanvankelijk gedacht.

19. Realistische PAR-cyclus met overlappende fases, eigen werk (2025)

De onderzoeksgroep

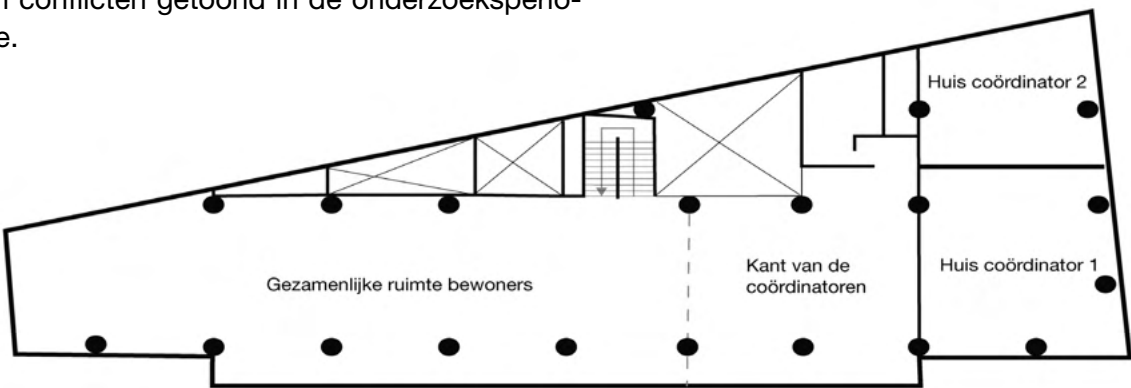
De onderzoeksgroep die wordt gezien als medeonderzoekers van dit onderzoek zijn de vrouwelijke bewoners van de krakersbeweging Leonardo Cisneiros. Omdat de onderzoeksactiviteiten zich over een periode van drie maanden uitstrekten was deelname hieraan vrijblijvend, waardoor er een divers aantal bewoners op de activiteiten afkwam. De activiteiten waren toegespitst op de vrouwelijke visie, die altijd vooraf werd benoemd. Toch sloot dit mannelijke deelnemers niet uit, omdat iedereen welkom was en de mannelijke visie interessant is om als vergelijkingsmateriaal te onderzoeken.

De opkomst bij de activiteiten was verschillend, wat te herleiden is naar de verschillende leefstijlen van de bewoners. Een groot deel van de vrouwen die in Leonardo Cisneiros woont is moeder, waardoor bij alle onderzoeksactiviteiten kinderen aanwezig waren. Tijdens de onderzoeksactiviteiten speelden de kinderen met elkaar, waarbij tekenmateriaal ter beschikking werd gesteld. De onderzoeksactiviteiten werden in veel gevallen samen met de studenten van UNICAP georganiseerd. Hierbij werd er actief vertaald, en meegeholpen met het vergaren van materialen en de organisatie voor de workshops. Er werd door de studenten tijdens de workshops zelf direct vertaald om spontaan vragen te kunnen stellen, als achteraf een kort rapport geschreven over de workshop.

Er werd toestemming verleend vanuit de coördinatoren van de occupatie en de informatie over de activiteiten werd op deze wijze gecommuniceerd aan de rest van de bewoners. Door de complexe dynamieken binnen de occupatie werden er verschillende machtsverhoudingen en conflicten getoond in de onderzoeksperiode.

Verhoudingen binnen de occupatie

De sfeer binnen de occupatie is volgens externe partijen en de langdurige bewoners verbeterd ten opzichte van de voorgaande jaren. Desalniettemin zijn er alsnog verschillende problemen geconstateerd tussen bewoners. Zo is er vernomen dat een deel van de coördinatoren niet goed overeenkomt met de rest van de bewoners. Dit kwam tot uiting in de verdeeldheid van het gebruik van de gemeenschappelijke ruimte op de tweede verdieping. Zodra een onderzoeksactiviteit plaatsvond aan de zijde van de woningen van de coördinatoren, bleven de andere bewoners aan de andere kant van de ruimte. Indien er een onderzoeksactiviteit werd georganiseerd kon dit volgens de coördinatoren beter worden gedaan aan de kant van de bewoners, zodat er ook daadwerkelijk mensen op af kwamen. Deze interessante dynamiek zorgde voor een complexe aanpak in de betrokkenheid van deelnemers. Zo was er als externe onderzoeker veel afhankelijkheid van de coördinatoren, zowel in het werven van bewoners als in de communicatie over afspraken. De coördinatoren hebben dus een zekere uitwerking gehad op dit onderzoek. Er is geprobeerd een goede band op te bouwen met een bewoner die losstaat van de coördinatoren, om ook een andere manier van communicatie met de bewoners te garanderen. Dit bleek succesvol en droeg bij aan een divers aantal participanten en een stabiele onderzoekssamenwerking met deze persoon.

20. Plattegrond verdeling gezamenlijke ruimte op de tweede verdieping van Leonardo Cisneiros, eigen bewerking van Goossens (2025)

21. Gezamenlijke ruimte Leonardo Cisneiros, eigen werk (2025)

Samenwerking UNICAP

Dit onderzoek vindt plaats binnen een samenwerking met Universidad Católica de Pernambuco (UNICAP). Lokale promotor Múcio Jucá is grotendeels verantwoordelijk geweest voor het leggen van contacten met de bewoners van Leonardo Cisneiros en andere externe partijen.

De gastlezingen georganiseerd op UNICAP stonden in het kader van 'Female fear of urban violence' en de vrouwelijke visie en ervaring van de stad. Dit was een introductie naar de participatieve wandeling die georganiseerd is in het kader van dit onderzoek in samenwerking met de Braziliaanse studenten. Een groep van negen studenten heeft zich gedurende dit traject intensief ingezet om bij te dragen aan dit onderzoek.

Methoden voor dataverzameling

De onderzoeksactiviteiten worden behandeld in relatie tot de deelvragen en PAR-fases. In dit onderdeel zal later een weergave worden getoond van relevante structuren en concepten die samenkomen in een schema.

Participatieve workshops

In totaal zijn er drie participatieve workshops in de gezamenlijke ruimte van Leonardo Cisneiros georganiseerd.

Exploreren

Workshop 1 Lugares & Rotas - Plaatsen en Routes

De eerste workshop stond in het teken van het verkennen van mobiliteitspatronen via cartografie, waarbij de bewoners hun meest bezochte plaatsen konden aanduiden aan de hand van een categorisatie, samen met de routes ernaartoe en het bijbehorende vervoermiddel. Omdat er weinig vertalers aanwezig konden zijn en de kaarten voor sommige bewoners moeilijk leesbaar waren verliep deze workshop niet zonder uitdagingen. Desalniettemin zijn er wel bezoekersplaatsen en routes op de kaarten getekend, en is er door middel van korte gesprekjes een inzicht ontstaan in de meest bezochte plaatsen in de wijk.

22. Poster voor workshop 1, door Willem Verstraelen (2025)

Verdiepen

Workshop 2 Rua perigosa rua segurança - Gevaarlijke straat, veilige straat

De tweede workshop stond in het teken van het definiëren van veilige en onveilige straten. Dit werd gedaan door een catalogus op de muur van de workshopruimte te creëren en foto's van bekende straten uit de buurt in te delen onder de categorie 'gevaarlijk' en 'veilig'. Doordat dit een eenvoudige en visuele opdracht was, werd deze workshop succesvol ontvangen. Een goed team aan vertalers stond klaar om gesprekken aan te gaan en vragen te stellen waardoor een duidelijk beeld is gevormd waarom de vrouwelijke bewoners sommige plaatsen als veilig of juist als gevaarlijk beschouwen.

24. Workshop 2, categoriseren en analyseren van plaatsen, gemaakt door Gabrielle Landim (2025)

25. Workshop 2 groepsgesprek over plaatsen in de wijk, eigen werk (2025)

Workshop 3 O que torna uma rua segura? - Wat maakt een straat veilig?

Interviews

De derde workshop stond in het teken van het uitzoeken van verbeteringen in de publieke ruimte door middel van het maken van collages. Hierbij werden verschillende objecten uitgeknipt en toegevoegd aan de plaatsen die in de tweede workshop waren behandeld en ingedeeld onder gevaarlijke plaatsen. Het doel van de workshop was het visueel maken van de behoeften van de vrouwelijke bewoners, om inzicht te krijgen in wat voor behoeften er zijn op welke plaatsen. De CPTED principes hebben deze workshops mede vormgegeven, om gericht op zoek te gaan naar aspecten die ontbreken in de publieke ruimte. Het eindresultaat van de workshop is verwerkt in conceptuele collage ontwerpen over de plaatsen Pagode do Didi, Praça do Sebo, Praça do Diário en Pátio de São Pedro. Deze eindcollages worden in de resultaten behandeld, en zijn in een reflectiemoment met professionals ook doorgenomen. Door visueel te werken met ruimtelijke aspecten als noden, ontstonden er gemakkelijke gespreksstarters over de onderwerpen, wat diende als beeldende bijdrage aan dit onderzoek. Begeleid door een vertaler ontstonden er interessante gesprekken naar de noden van de bewoners, en het toekomstbeeld wat zij voor ogen hebben voor Santo Antônio.

In veel gevallen vonden de interviews plaats voor- of achteraf aan een workshop. De interviews waren nodig om zowel een onderwerp voor de workshop in te leiden, of achteraf verduidelijkingen te vragen. Vooraf werd dit gedaan aan de hand van een semi-gestructureerde vragenlijst die is gecreëerd in samenwerking met de studenten van UNICAP. Achteraf werd via spontane gesprekken meer inzicht opgedaan over bepaalde antwoorden en visies die de medeonderzoekers in de workshop deden. Vragen als: 'Wat is het eerste woord dat in je opkomt als je aan het centrum van Recife denkt?' of 'Wat voel je als je door het centrum van Recife loopt?' kwamen aan bod om duidelijk aan te geven dat de informatie waar naar

26. Workshop 3 gezamenlijk collages maken, eigen werk (2025)

Actie

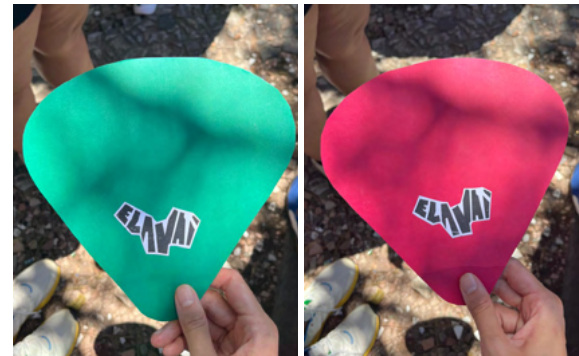
Participatory walk

Als participatieve actie is een wandeling door Santo Antônio georganiseerd. Deze wandeling stond in het teken van vrouwveiligheid en had de naam 'Ela vai' wat zich vertaalt naar 'zij gaat', refererend naar de vrouwelijke bezoeker en/of bewoners van Santo Antônio. De wandeling is gebaseerd op de eerdere workshops en interviews die hebben plaatsgevonden met de vrouwen van Leonardo Cisneiros. Het doel van de wandeling was om bewustwording te creëren over hoe vrouwen de stad ervaren, en om kennis te delen tussen verschillende groepen in de samenleving. Zo waren er mensen uit de professionele en beleidsmatige wereld aanwezig, zoals Recentro, professoren van UNICAP en medewerkers van het departement urban innovaties die actief luisterden naar de perspectieven van de gebruikers van de publieke ruimte.

Bij de wandeling waren ongeveer 80 mensen aanwezig, waarvan een groot deel bewoners van de occupatie waren. Zowel vrouwen, mannen als kinderen waren aanwezig. Vooraf is een actieve campagne gevoerd in samenwerking met de studenten van UNICAP. Zo zijn er flyers en stickers uitgedeeld en stonden twee dagen vooraf aan de wandeling in het teken van het regelen van gastsprekers. Hierbij werden vooraf vrouwelijke bewoners of gebruikers bij de stops van de wandeling aangesproken om hun ervaring te delen tijdens de wandeling. Om de wandeling interactief te maken zijn er waaiers gemaakt met een rood en een groen oppervlak. Bij sommige stops werden de participanten gevraagd of zij zich hier veilig of onveilig voelen. Door de rode kant te tonen werd gezegd dat mensen zich hier onveilig voelen, en door de groene kant te tonen werd gezegd dat deze plaats als veilig wordt beschouwd. Het gebruik van waaiers bij protesten of activistische praktijken is in Recife gebruikelijk.

27. Flyer voor de participatieve wandeling Ela Vai, ontworpen door Ana Beatriz Santiago

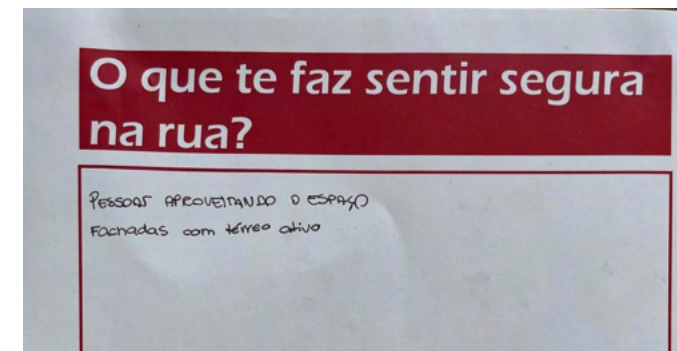
28. Waaiers voor Ela vai, geïnspireerd op protestwaaiers in Recife, eigen werk (2025)

Expositie

Om de onderzoeksresultaten te delen heeft er een tussentijds expositie plaatsgevonden bij Leonardo Cisneiros. Hierbij hadden de bewoners en externe partijen de mogelijkheid om feedback te geven op de resultaten of kennis met elkaar te delen. Ook kregen de bezoekers een mogelijkheid om te antwoorden op de vraag: "Wat zorgt ervoor dat jij je veilig voelt op straat?" zoals te zien in figuur 30. In samenwerking met lokale kunstenaars en een chef die lunch verzorgde was het een dynamische middag waarbij veel bewoners langskwamen om met elkaar in gesprek te gaan.

29. Expositie van Ela Vai, gemaakt door Willem Verstraelen (2025)

30. "Wat zorgt ervoor dat jij je veilig voelt op straat?" waarbij de bewoner antwoordde met "mensen genieten van de ruimte." en een bezoeker met: "Gevels met actieve begane grond", in te vullen papier op de expo, eigen werk (2025)

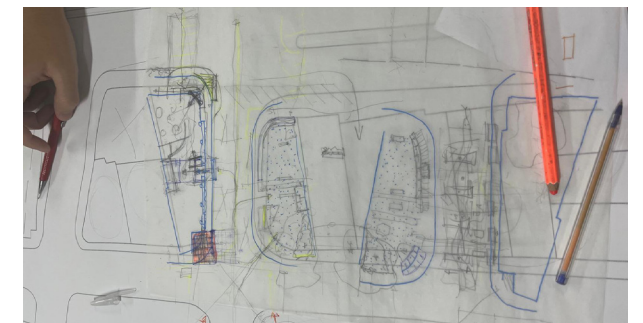
31. Denkproces urban redesign, eigen werk (2025)

32. Plan voor urban redesign, door Lucas Valente (2025)

33. 3D render van de Leonardo Cisneiros site met plaats voor kinderen, door Carolina Pimentel (2025)

Urban redesign

Tijdens de urban redesign workshop werd gefocust op het herontwerpen van de publieke ruimte rond Leonardo Cisneiros. Het herontwerp van deze ruimte had als doel om Recentro inzicht te bieden, op basis waarvan zij eventuele aanpassingen in hun masterplan konden overwegen en doorvoeren. Dit proces ging in werking na onderzoek te hebben gedaan naar de noden van de bewoners van Leonardo Cisneiros, de vrouwen uit deze gemeenschap en de daklozen gemeenschap in de buurt. Er is tijdens deze week actief gebrainstormd om tekortkomingen en verbeteringen van de publieke ruimte in kaart te brengen en om zo een inclusief ontwerp te kunnen opstellen. Zo maakt de parking tegenover de occupatie plaats voor een publiek plein, met speel- en sportgelegenheid, bankjes en groen. De ruimte wordt goed verlicht en er is een publiek toilet aanwezig, wat veiligheid en comfort waarborgt.

De design and build workshop stond in het teken van het realiseren van een fysieke ingreep voor de gemeenschap. Door de analyses van de tekortkomingen en noden van verschillende onderzoeksgroepen, en een ambitieus herontwerp in de urban redesign te hebben gecreëerd was het moment aangebroken om een tastbaar product te ontwerpen dat een bijdrage kon leveren aan de onderzochte gemeenschappen. Het doel hiervan is om ontwerpend onderzoek om te zetten in duurzame tastbare interventies, die samen met een gemeenschap worden gerealiseerd. Het is een actiegerichte vorm van onderwijs waarbij de academische kennis wordt doorkruist met de praktijk.

Na lang brainstormen over het ontwerp zijn er twee resultaten ontstaan; zowel een mobiel bibliotheekje in de gezamenlijke ruimte van Leonardo Cisneiros voor de bewoners, als een nieuwe geveltuin voor het gebouw. De geveltuin brengt een verbinding tussen het gebouw en de openbare ruimte teweeg. Het geeft een signaal af dat er voor het gebouw wordt gezorgd, en bracht veel positieve reacties teweeg, onder meer vanuit de vrouwelijke bewoners van Leonardo Cisneiros. De geveltuin is tot stand gekomen samen met de gemeenschap van Leonardo Cisneiros, waarbij vooraf hun mening werd gevraagd naar dit idee. Tijdens de aanleg van de tuin is aan de bewoners gevraagd waar zij de tuin bij voorkeur gerealiseerd wilden zien. Vervolgens is er een kleine tuin aangelegd in de binnenkomsthal en aan de rechterzijde van de gevel. In samenwerking met het gemeentelijk departement van urban innovaties is de gevel op kleurrijke wijze veranderd, en heeft deze sinds kort een groen en roze verflaag. De vernieuwde en verzorgde uitstraling van Leonardo Cisneiros benadrukt dat dit gebouw niet uitsluitend geassocieerd wordt met eerder genoemde criminaliteit en drugsgebruik, maar ook bewoond wordt door kinderen en andere kwetsbare groepen.

34. Geveltuin en schilderijen in samenwerking met de kinderen van Leonardo Cisneiros, eigen werk (2025)

Zoals eerder beschreven, hebben de PAR-fasen in dit onderzoek niet chronologisch plaatsgevonden; er was vooral sprake van aanzienlijke overlap tussen de verdiepings- en de actiefase. Toch wordt dit onderzoek verder uitgewerkt aan de hand van de deelvragen, waarbij een chronologische volgorde van fasen wordt aangehouden om toe te werken naar de actie. In het volgende figuur wordt de onderzoeksaanpak in een matrix belicht. De terugkoppeling, ook wel de reflectiefase bevindt zich op het einde van het onderzoek, en zal na de resultaten worden behandeld.

Deelvraag / onderzoeksonderdeel	Onderzoeksactiviteit	PAR-fase	Doel	Aantal mede-onderzoekers	Betrokken partijen
1: Wat zijn de mobiliteitspatronen van de vrouwelijke bewoners van Leonardo Cisneiros?	Workshop 1 Interviews	Exploreren	Onderzoekscontext verkennen en kennismaken met de onderzoeksgroep	12 bewoners 1 vertaler 2 onderzoeksscollega's	Leonardo Cisneiros UNICAP
2: Wat voor beperkingen ervaren deze vrouwen in hun mobiliteitspatroon?	Workshop 2 Interviews Wijkwandeling met bewoonsters	Verdieping	Het verkrijgen van meer inzicht in de ervaring van angst onder vrouwen en de vraag in hoeverre deze angst als een belemmering wordt ervaren.	9 bewoners 3 vertalers	Leonardo Cisneiros UNICAP
3: Wat hebben de vrouwelijke bewoners van Leonardo Cisneiros nodig om de publieke ruimte als meer veilig en aangenaam te ervaren?	Workshop 3 Interviews	Verdieping	Het gezamenlijk nadenken over oplossingen en manieren waarop plaatsen wel veilig kunnen worden ingericht, waardoor gebruik van deze plaatsen kan worden gestimuleerd	4 bewoners 1 vertaler 1 onderzoeksscollega	Leonardo Cisneiros UNICAP
4: Hoe kunnen de tekortkomingen en noden tot uiting komen via participatieve acties om zo meer bewustwording te creëren van de vrouwelijke ervaring van de straten van Santo Antônio?	Participatieve wandeling Expositie Urban Redesign Design and build	Actie	Kennisuitwisseling tussen verschillende groepen, het aandacht schenken aan de vrouwelijke belevenis van Santo Antônio, het aansporen van activisme en empowerment van de deelnemers.	80 > Deelnemers aan de wandeling 9 UNICAP studenten 2 onderzoeksscollega's	Leonardo Cisneiros UNICAP Recentro Urban innovaties Jane's walk organisatie Vrouwensecretariaat
Terugkoppeling	Reflectiemoment met professionals	Reflectie	Het delen van de onderzoeksresultaten met professionals, met als doel hun visie hierop te verkrijgen en te onderzoeken in hoeverre zij op basis van de nieuw verkregen informatie praktische veranderingen kunnen doorvoeren.	1 onderzoeksscollega 2 professionals	Recentro Urban innovaties

35. Matrix met onderzoeksactiviteiten gelinkt aan PAR-fase en stakeholders, eigen werk (2025)

Ethiek en cultuur

Doordat er samen onderzoek is gedaan met de vrouwen van de occupatie zijn er veel bezoeken aan huis geweest. In het begin van de onderzoeksperiode was dit met de promotor vanuit UNICAP, of met de hoofdorganisatie van de krakersbeweging 'MLRT' als host. Vanwege een zekere afhankelijkheid van de bewoners naar deze partijen stonden de bewoners vermoedelijk niet compleet in de vrijheid om een bezoek in hun ruimte te weigeren. Door de frequente en snelle bezoeken in mensen hun huizen kan er niet met zekerheid worden gezegd of hier ethisch is gehandeld, en of dit werkelijk vrijwillig was vanuit de bewoners.

Bij vervolg bezoeken en workshops binnen de occupatie is onderling contact opgenomen met de vier vrouwelijke coördinatoren. Hierbij werd altijd in de gemeenschappelijke ruimte afgesproken, en werd dit vooraf duidelijk aangekondigd aan de bewoners. Bewoners konden zo op eigen initiatief aan een onderzoeksactiviteit meedoen. Tijdens de onderzoeksactiviteiten is duidelijk aangegeven dat de activiteit vrijwillig is en dat de informatie enkel wordt gebruikt voor dit onderzoek. Er is toestemming gevraagd voor het delen van deze gegevens via een informed consent en een handtekening.

Tegen het einde van de onderzoeksperiode werd het aantal bezoeken beperkt tot maximaal twee per week, om de belasting voor de bewoners te minimaliseren, aangezien merkbaar was dat de intensiteit van het contact het enthousiasme soms deed afnemen.

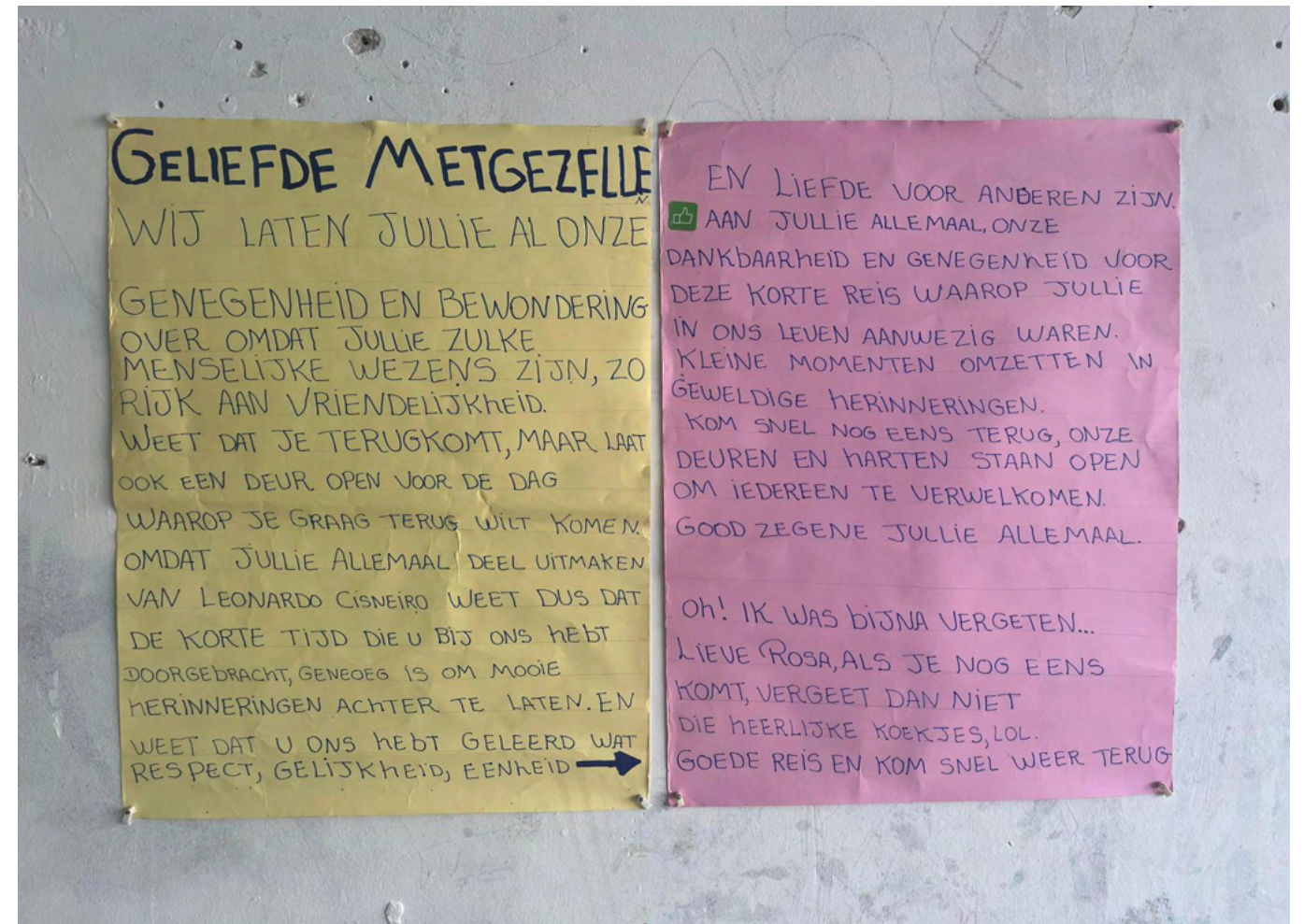
Omdat er een groot aantal bewoners is, was niet voor iedereen duidelijk wat de intenties van de bezoeken waren, en was het onmogelijk om de introductie voor iedereen uitgebreid toe te lichten.

Positionaliteit

Dit onderzoek is geschreven vanuit de positionaliteit van een Europese vrouw. Doordat de Braziliaanse context onbekend terrein is en er een ander cultureel referentiekader op wordt toegepast kunnen er fouten zijn gemaakt in interpretatie of vertalingen. Er is met Braziliaanse vertalers die naar Engels vertaalden samengewerkt, en dit is doorvertaald naar het Nederlands. Er is een mogelijkheid dat woorden in dit onderzoek anders verwoord staan dan hoe het intentioneel bedoeld was door de mede-onderzoeker. Toch is er achteraf gecontroleerd door de vertalers of sommige uitspraken kloppen, en wat hier in de culturele context exact mee bedoeld werd.

Er is bewustheid over de academische vrijheid en mobiliteit die ervoor hebben gezorgd dat dit onderzoek teweegbracht. Een zeker privilege om als Europese student-onderzoeker aan de slag te gaan in Brazilië heeft ook gezorgd voor een groot netwerk met voldoende ondersteuning. Door de taalbarrière en manier van perceptie vanuit de bewoners naar de externe onderzoeker toe hebben zich soms mogelijk miscommunicaties voorgedaan. Aanvankelijk werd de vraag over gevoelens van onveiligheid geïnterpreteerd als een zorg om mijn eigen veiligheid, wat ertoe leidde dat ik als westerling gewaarschuwd werd voor bepaalde buurten. Na een aantal weken contact en meer persoonlijke vragen te stellen is er duidelijk gemaakt dat er werd gedomd op de ervaring van de vrouwen, zonder goed of fout te kunnen antwoorden. Dit werd gewaardeerd, en er ontstond enthousiasme om de leefwereld en verhalen te delen.

Naast professionele activiteiten met de onderzoeksgroep zijn er ook recreatieve momenten gepland, zoals samen spelletjes doen of eten. Een PAR-onderzoek heeft van nature langere tijd nodig om vertrouwen op te bouwen met een gemeenschap. Dankzij de gastvrijheid die kenmerkend is voor de Braziliaanse cultuur en frequente momenten van bezoek in korte tijd, kon er toch een band worden opgebouwd. Het proces had echter mogelijk succesvoller kunnen verlopen indien er meer tijd beschikbaar was gesteld voor het PAR-onderzoek.

36. Afscheidstekst vanuit de coördinatoren van Leonardo Cisneiros die zij hebben vertaald met google translate, Eigen werk (2025)

37. Afscheid bij Leonardo Cisneiros, eigen werk (2025)

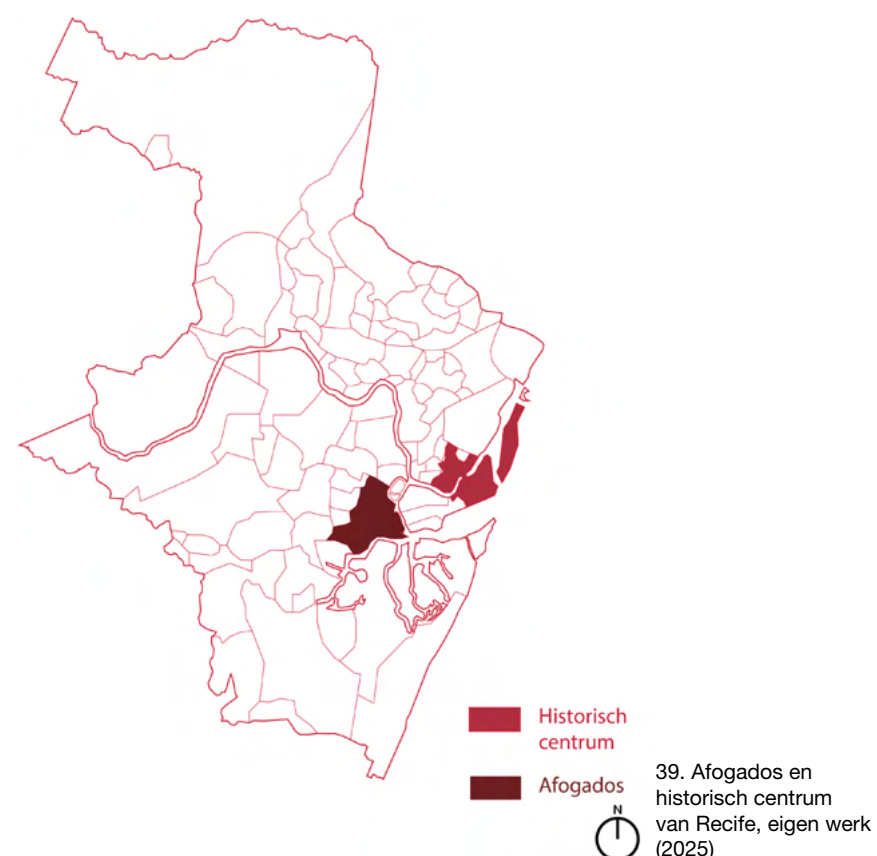
Oriëntatie en context

38. Uitzicht op Santo Antônio, eigen werk (2025)

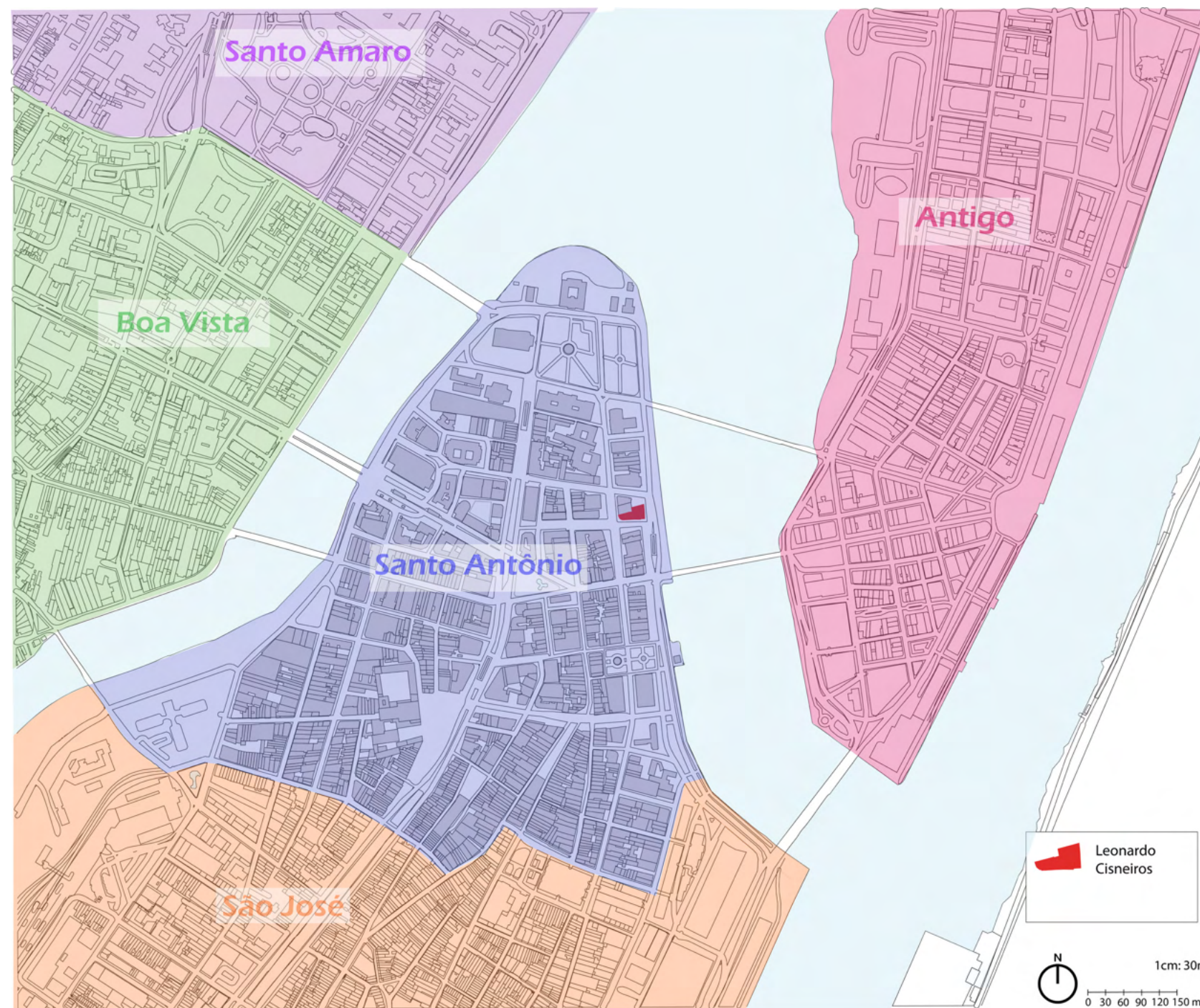
Oriëntatie en context

Figuur 40 toont de wijken van het historische centrum van Recife en onderstaand figuur toont de positionering van de belangrijke buitenwijk Afogados, waarmee veel bewoners van Leonardo Cisneiros een connectie hebben door hier eerst te hebben gewoond. Om een beeld te scheppen van de omgeving rond de occupatie Leonardo Cisneiros zal een korte introductie bij elke centrumwijk worden gegeven.

Santo Antônio

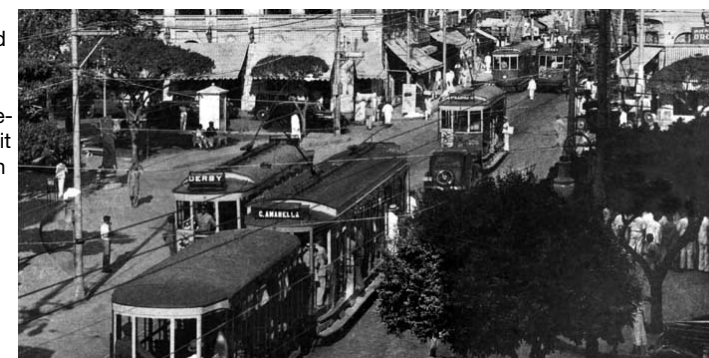
Via verschillende bruggen is Santo Antônio verbonden met Recife Antigo, en de wijk Boa Vista. Dit gebied werd voorheen ervaren als een levendig stadscentrum, gekenmerkt door een tramlijn en een goede bereikbaarheid. Sinds de opkomst van de auto die vanaf 1950 aanwezig was in Brazilië is de identiteit van de wijk veranderd. De tramlijn maakte plaats voor een meer moderne vorm van drukte, waarbij auto's het beeld in Santo Antônio domineerden (Guedes, P, persoonlijke communicatie, 24 maart 2025). Sindsdien hebben de publieke ruimte en de functies in Santo Antônio veel veranderingen ondergaan. Verschillende crisissen over decennia heen, zoals de oliecrisis en de meest recente covid-pandemie, hebben gevolgen gehad voor de wijk. Door nalatigheid van de overheid en een gebrekkig woonbeleid telt de wijk Santo Antônio nu de hoogste geconcentreerde populatie aan dakloze inwoners in Recife, gepaard met een hoog percentage aan leegstand. Dit vormt een contrasterend probleem in de stad en heeft ervoor gezorgd dat de identiteit van Santo Antônio drastisch is veranderd. Toch zijn er belangrijke voorzieningen gevestigd in Santo Antônio, zoals een aantal religieuze instellingen, en straatmarkten die dagelijks bezocht worden.

41. Praça da Independência rond 1960, centrum maakt plaats voor de auto, nu Praça do Diário. Gemaakt door Fotografias da Coleção Aziz Nacib Ab'Saber.

42. Tram rond Praça do Diário, jaartal onbekend, geraadpleegd uit collectie Allen Morrison

Recife Antigo

Recife Antigo is net als Santo Antônio onderdeel van het historische stadscentrum. In deze wijk was het historische havengebied aangelegd, dat afstamt uit de 16de eeuw en functioneerde als transport voor suiker. In de vorige eeuw veranderde dit eiland drastisch door een meer modernistische vorm van stedenbouw waarbij bewoners geconfronteerd werden met dislocatie. Dit gegeven, gepaard met het buiten werking stellen van de haven in 1980 zorgde ervoor dat deze wijk van de stad in verval raakte. Inwoners trokken weg, en enkel de kantoren van overheidsinstellingen bleven hier gevestigd, wat dagelijks nog steeds zorgt voor pendelverkeer.

In tegenstelling tot Santo Antônio zijn de eerste stappen van revitalisering in werking op Antigo. Zo wordt toerisme sterk gestimuleerd, en is de stad hier druk bezig met het faciliteren van uitgaansplekken en het aantrekkelijk maken van de omgeving. Nieuwe ontwikkelingen zoals luxe restaurants en moderne kantoren vinden hun plaats tussen het erfgoed en het oude havengebied. Desalniettemin dreigt hier ook gevaar voor de huidige bewoners van het eiland. Een voorbeeld hiervan is de Pilar-gemeenschap, die tussen de nieuwe ontwikkelingen en drukke avenidas is ingebouwd. Deze wijk die getypeerd is door een laag sociaaleconomische status wordt in de volksmond ook wel bestempeld als *favela** en neemt hiermee een andere identiteit aan dan de nieuwe moderne ontwikkelingen van Antigo voor ogen hebben.

Het historische hart van Recife, genaamd Marco Zero, is gevestigd op Antigo en is een ontmoetingsplein en evenementenlocatie van de stad. Jaarlijks komen hier duizenden mensen samen om carnaval te vieren, waardoor deze mensenmassa ook door Santo Antônio trekt. Door de kleine afstand tussen de eilanden van Santo Antônio en Antigo is het interessant om deze twee wijken te analyseren, omdat er op aanvullende wijze kan worden gewerkt aan stadsvernieuwing en de behoeften van het nieuwe centrum.

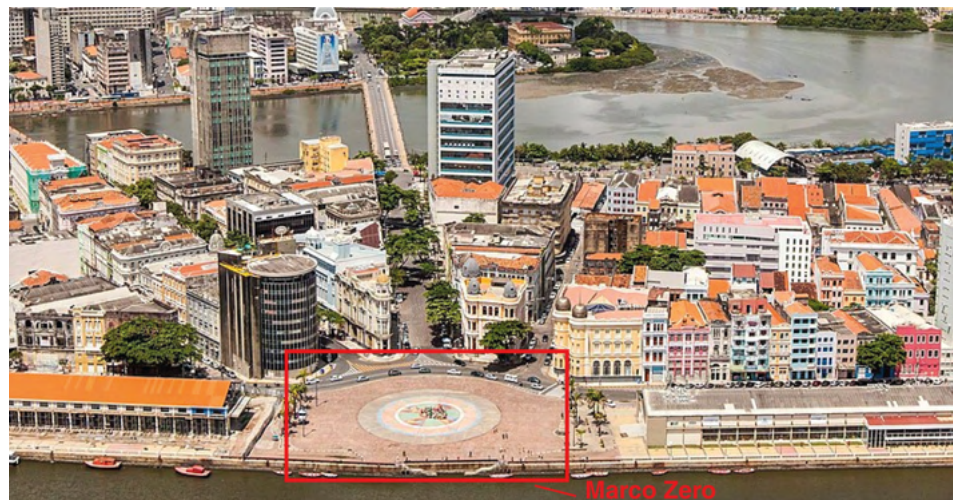
*Favela's zijn Braziliaanse wijken getypeerd door dichtbebouwde informele nederzettingen gekenmerkt door een lage levensstandaard.

43. School bij de Pilar gemeenschap, eigen werk (2025)

44. Nieuwe ontwikkeling langs het water op Antigo, eigen werk (2025)

45. Luchtfoto Antigo 2014, Marco Zero aangegeven, eigen bewerking van Portal da Copa/ME

São José

De wijk São José is gelegen ten zuiden van Santo Antônio. De wijk ontleent haar voornaamste identiteit aan de commerciële functie, belichaamd door de markten São José en Cais de Santa Rita, die dagelijks bezoekers uit diverse buurten aantrekken. De wijk is een mengelmoes van wonen, handel en reizigers, wat resulteert in een drukte op straat. Moderne ontwikkelingen, zoals het Novotel of de woontorens 'Torres Gemeas', geven een contrasterend beeld van de wijk, waarbij het erfgoed op sommige plaatsen in de schaduw komt te staan van de nieuwbouw.

Boa Vista

De wijk Boa Vista is via bruggen verbonden met Santo Antônio en ligt aan de rivier. Deze wijk met een gemiddeld inkomensprofiel is een veel bezochte plaats in Recife. Het winkelcentrum en de bekende winkelstraat *Avenida** Conde da Boa Vista zijn levendige plaatsen met een ruim winkelaanbod. Interessant om op te merken is dat dit een ander winkelaanbod is dan Santo Antônio en São José. De winkels in Boa Vista zijn vaak hoger geprijsd, en er is een meer divers winkelaanbod.

Boa Vista fungeert tevens als doorstroom locatie met de dagelijks druk bezochte *BRT** busstations aan de avenidas. Verder is deze wijk een bron van recreatieve locaties, zoals Cinema São Luiz, diverse theaters en talloze horecagelegenheden.

Santo Amaro

Santo Amaro is een grote wijk aangrenzend aan Boa Vista. Met een hoog bevolkingsaantal is dit een levendige wijk met verschillende belangrijke voorzieningen. Zo ligt het bekende park genaamd 13 de Maio in het hart van de wijk, en is het eerste historische stadspark van Recife. Met verschillende activiteiten, sportgelegenheden, herdenkingen en protesten is dit een veelbezochte plaats in de wijk.

*Avenidas zijn stedelijke hoofdstraten, vertaald van Avenues
*BRT = bus rapid transit station en zijn snelle busverbindingen getypeerd door hoge frequentie en vervoerscapaciteit.

46. Zicht vanaf Mercado Cais Santa Rita op Torres Gemeas als modernistische ontwikkeling, eigen werk (2025)

47. BRT-station aan Conde da Boa Vista, google earth (2023)

48. Parque 13 de Maio, google earth (2024)

Ruimtelijke analyse

Na de introductie van de wijken in het stadscentrum wordt nu dieper ingegaan op de ruimtelijke analyse. Hierbij worden de groenstructuren, functies en voorzieningen, en mobiliteitsstromen geanalyseerd. Vervolgens zal de sociale context van Recife besproken worden. Deze analyse vormt de basis voor de bespreking van de mobiliteitspatronen van de vrouwelijke bewoners binnen het onderzoeksgebied, zoals uiteengezet in de resultaten.

Groenstructuren

Op de kaart zijn de groenstructuren van Santo Antônio en omliggende omgeving getoond. De bomen zijn alleen toegevoegd op het centrum-eiland Santo Antônio zelf, omdat dit later in het onderzoek enkel de scope vormt.

Er is te zien dat de grotere toegankelijke groene oppervlaktes buiten Santo Antônio liggen. Het park 13 de Maio gelegen in Santo Amaro is een bekend park in Recife en het grootste park in het centrum, waar ook een speeltuin voor kinderen aanwezig is. Opvallend is dat er geen speeltuinen voor kinderen aanwezig zijn in Santo Antônio, maar dat deze vooral bij de scholen in de andere wijken van het centrum gelegen zijn. De publiek toegankelijke groenplaatsen in de wijk zelf zijn gering, maar zeker niet onbelangrijk. Hieronder zullen een paar belangrijke toegankelijke groenplaatsen in Santo Antônio belicht worden.

Praça do Sebo

Praça do Sebo is een levendig historisch plein dat sinds 1981 fungeert als ontmoetingsplaats. Er zijn hier verschillende faciliteiten gelegen, zoals bekende boekhandelaren en diverse cafés. Doordat er op dit plein veel grote bomen aanwezig zijn zorgt het voor een natuurlijk verkoelend plein, en door de positie binnen de bouwblokken is hier ook geen overlast van gemotoriseerd verkeer. Het culturele erfgoed is nog steeds een welgewaardeerde ontmoetingsplaats in Santo Antônio, maar dreigt ook gevaar te lopen. Zo heeft de pandemie economische gevolgen gehad voor de boekenmarkt, en kampt het plein in de avond met veiligheidsproblemen.

Het weinig aantal bomen in het verharde stedelijke weefsel van Santo Antônio zorgt op veel plaatsen voor een onaangenaam gevoel. Hittestress in de wijk is een reëel probleem, en clustert zich vooral in de kern van de wijk op grotere afstand van het water. Het tekort aan schaduw op sommige plaatsen zorgt ervoor dat mensen dit niet bezoeken als bestemming.

Praça do Diário

Praça do Diário is al decennialang het hart van de wijk en is nog steeds een belangrijk verkeersknooppunt van het centrum. Waar vroeger enkel plaats was voor gemotoriseerd verkeer en verhard oppervlakte heeft het plein plaatsgemaakt voor groenstructuren en water. Het is een groot en levendig plein waar veel passage is. De meeste bezoekers die dit plein zien als bestemmingsplaats zijn daklozen die hun kleding bijvoorbeeld wassen in de fontein, of hier slapen op de zitplaatsen. Ook is dit een bekend punt van straatverkopers en een doorstroomlocatie voor reizigers die met het openbaar vervoer reizen. Overdag is dit een van de drukste plaatsen in Santo Antônio, maar 's nachts blijft dit een verlaten plein.

Praça 17

Praça 17 biedt dankzij de ligging aan het water en de aanwezigheid van veel bomen een natuurlijke verkoeling en een schaduwrijke plaats in de stad. Tijdens de onderzoeksactiviteiten bevond het plein zich deels in constructie; het was in de eerste weken nog toegankelijk, maar werd daarna afgesloten. Er is vernomen dat dit plein vaak wordt gebruikt door daklozen of drugsgebruikers die hier verblijven. Het plein is dicht bij de occupatie en is daarom een interessante groenplaats om te onderzoeken in het kader van ontmoetingsruimtes.

49. Levendige sfeer op Praça do Sebo, eigen werk (2025)

50. Praça do Diário, eigen werk (2025)

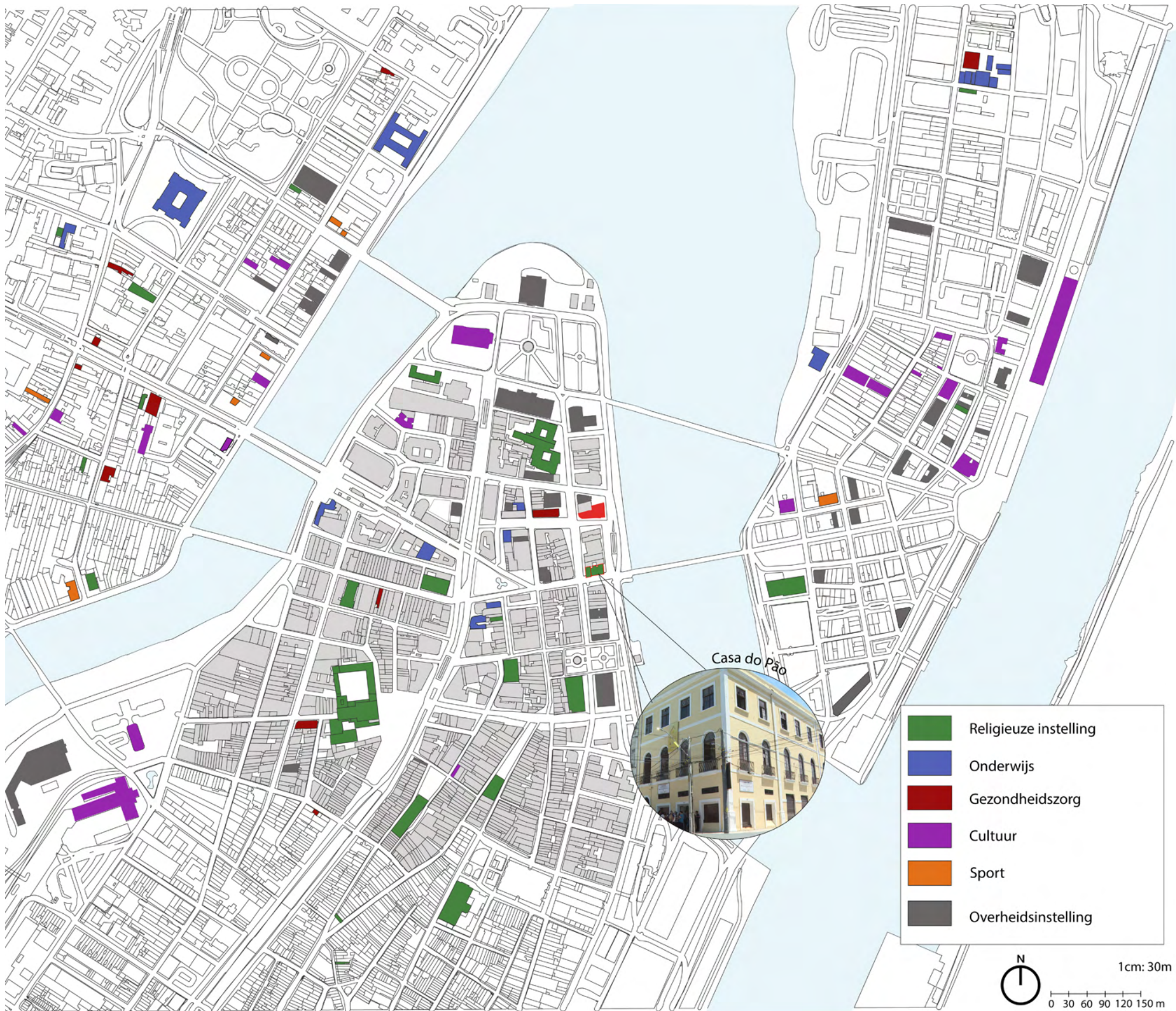
51. Persoon slaapt op bankje bij Praça 17, eigen werk (2025)

52. Groenstructuren in het centrum, speciale plaatsen in Santo Antônio, eigen werk (2025)

Functies en voorzieningen

Een opvallend gegeven is het groot aantal religieuze instellingen die zich vestigen in Santo Antônio. Dit is toe te wijzen aan de historische kern van de stad. Er is te zien dat de culturele activiteiten en overheidsinstellingen zich vooral bevinden in Antigo. Musea en exposities zijn hier onder andere aanwezig met het doel toeristen aan te trekken. Er zijn verschillende onderwijsinstellingen aanwezig in diverse wijken. In Santo Antônio betreffen deze onderwijsinstellingen enkel specialistisch onderwijs, zoals een technische school of een school voor gezondheidszorg. Lagere scholen of middelbaar onderwijs zijn sneller te vinden in de buurten Antigo en Santo Amaro. Over het algemeen zijn er weinig sportfaciliteiten en gezondheidsinstellingen zichtbaar in de centrumbuurten. Een interessante mix van functies komt samen in Casa Do Pão, dicht gelegen ten zuiden van Leonardo Cisneiros. Dit is een belangrijke religieuze instelling voor mensen van een lage sociaaleconomische klasse. Er worden hier kerkelijke diensten, maaltijdverdelingen, gezondheidsdiensten, activiteiten en trainingen voorzien. Casa do Pão is een katholieke organisatie die als hoofdprincipe het bieden van eerbiedwaardige ondersteuning aan daklozen en mensen in een lage sociaaleconomische positie hanteert.

53. Functies en voorzieningen in de centrumwijken, eigen werk (2025)

Handel

In figuur 56 is duidelijk te zien dat detailhandel veelvoorkomend is in Santo Antônio en São José. Het gebied rond de historische São José markt is een dichtbebouwd en drukbezocht winkelgebied. De verschillende paviljoenen zorgen voor een overdekte marktplaats waar dagelijks honderden mensen op af komen. Dit monumentale gebouw is officieel erfgoed van Recife, en wordt momenteel gerenoveerd. Dit sociale en economische knooppunt is voor veel mensen een bestemming, wat ook te herleiden is uit de faciliteiten die hier gelegen zijn. Zo heeft het plein voor de markt openbare toiletten, bankjes en terrassen.

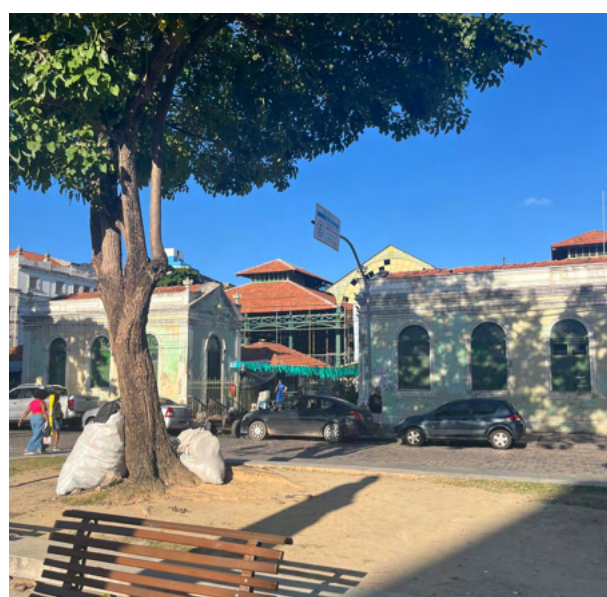
Het marktgebied langs de Avenida Dantas Barreto is een hotspot voor commercie. Een mix van straatverkopers en in pandige winkels vindt hier hun plaats op de drukke zijlijn van de avenida. Het marktgebied Cais Santa Rita heeft een interessante locatie dicht bij het busplatform gelegen en is dagelijks een reden tot bezoek door de verse groenten en fruit die hier te koop zijn. Deze georganiseerde en overdekte markt is een belangrijke plaats van commercie in de wijk São José. In het figuur is te zien dat de horeca zeer verspreid ligt, en er geen concrete plaatsen zijn waar horeca dominant aanwezig is.

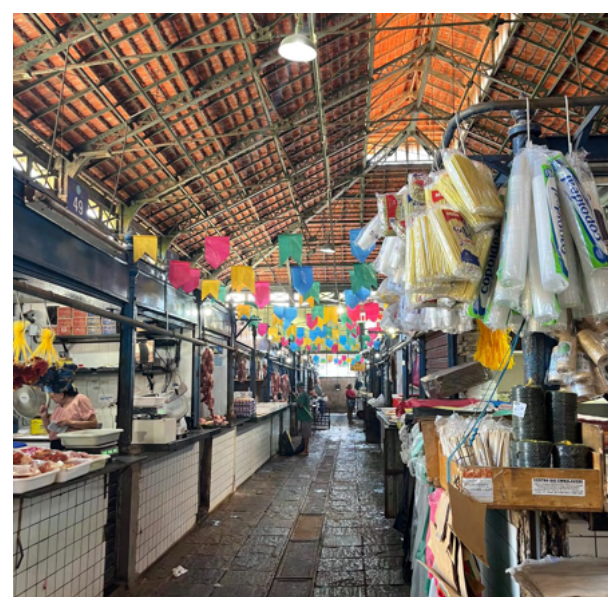
54. Straatverkoop vanuit de achterbak van een auto, eigen werk (2025)

56. Handel in Santo Antônio en São José, eigen werk (2025)

55. São José markt, eigen werk (2025)

Verkeersstromen

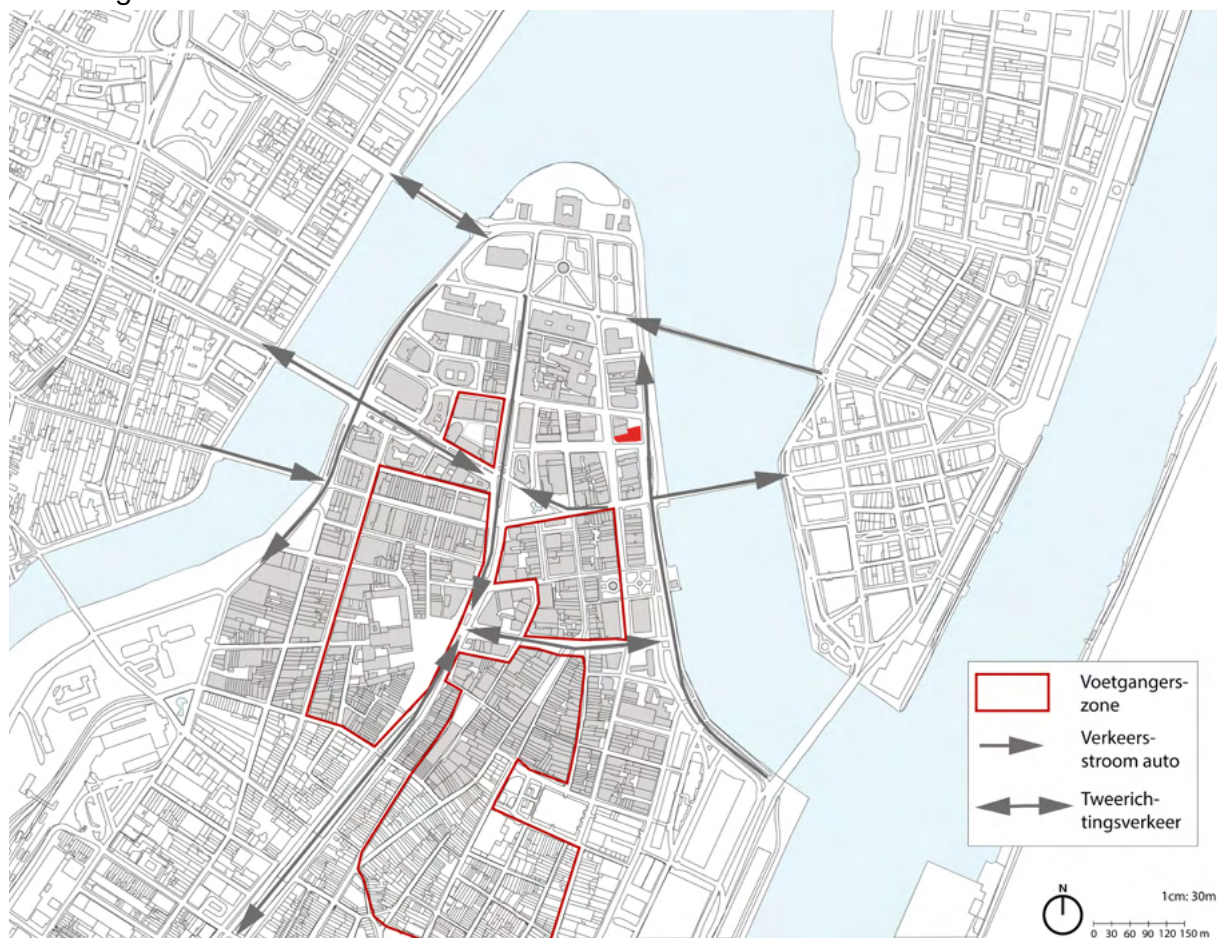
De belangrijkste verkeersstromen dragen dagelijks bij aan het drukke karakter van Santo Antônio overdag. Motoren, auto's, fietsen, scooters en paarden maken gebruik van de hoofdassen en nemen daarbij een deel van de beschikbare ruimte in beslag. De bruggen en de hoofdwegen Dantas Barreto op Santo Antônio en Guararapes richting Boa Vista zijn elke dag een hotspot van verkeerscongestie in de binnenstad. De huidige verkeerssituatie is in figuur 57 getoond. Doordat er aanpassingen zijn in de buslijn zijn de verkeersstromen op de bruggen naar Antigo momenteel omgekeerd ten opzichte van de normale situatie (Jucá, M, persoonlijke communicatie, 12 februari 2025). Dit zal vermoedelijk tot volgend jaar duren, en zal tegen die tijd weer een aanpassing in de verkeersstromen als gevolg hebben. Dit heeft te maken met het herlokalisieren en verbouwen van de BRT-stations. De overwegend voetgangerszones bestaan uit smalle straten en steegjes. Gemotoriseerde voertuigen zijn op deze plaatsen niet verboden, maar wel zeer beperkt aanwezig.

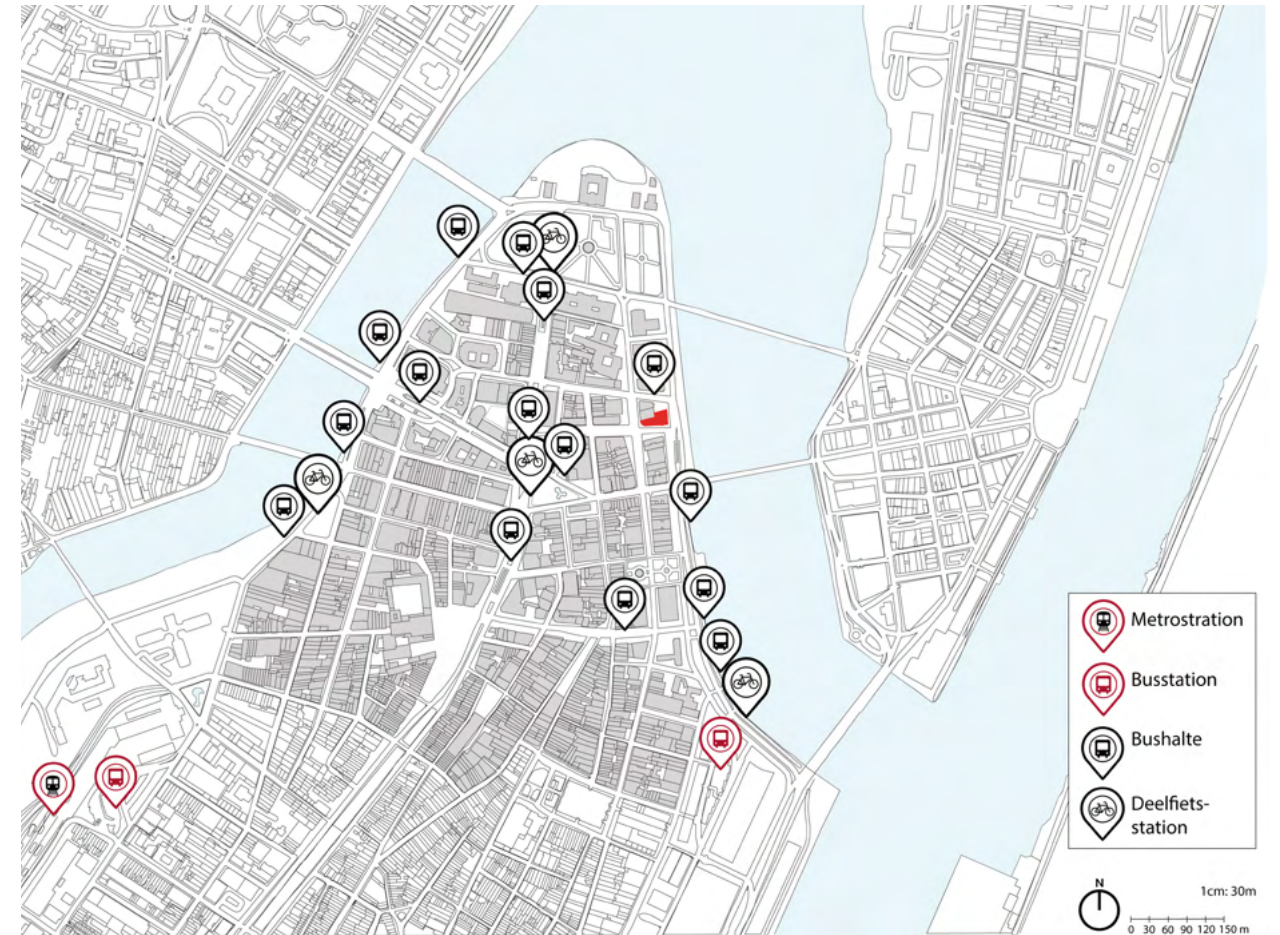
58. Overwegend voetgangerszone bij rua Nova, Santo Antônio, eigen werk (2025)

59. Overwegend voetgangerszone bij rua direita, Santo Antônio, eigen werk (2025)

57. Verkeersstromen in Santo Antônio, eigen werk (2025)

60. Openbaar vervoer in Santo Antônio, eigen werk (2025)

Openbaar vervoer

Santo Antônio is zowel bereikbaar via de bus, de metro en het deelfietssysteem. De bushaltes bevinden zich vooral langs de grote avenidas en het water. Het veelgebruikte bussysteem in Recife zorgt dagelijks voor ongeveer 1,8 miljoen passagiers (Diário de Pernambuco, 2024, 20 februari). De druk bezochte busstations in São José, gelegen bij Mercado Cais Santa Rita en ten westen aan het Recife central metrostation zorgen dagelijks voor een drukke verkeersstroom.

Het deelfietssysteem 'Itáu' stimuleert men om tegen een kleine prijs een duurzaam vervoersmiddel te kiezen. In Santo Antônio zijn slechts beperkte fietspaden aanwezig. Elke zondag worden er via een actie wegen in het centrum afgesloten, zodat fietsers, hardlopers en voetgangers vrij gebruik kunnen maken van de straten.

Sociale, culturele en activistische context

Krakersbeweging Leonardo Cisneiros

Leonardo Cisneiros is zoals eerder benoemd een krakersbeweging in Santo Antônio. Gevestigd in het Segadas Viana gebouw sinds 2021 is deze occupatie georganiseerd door MLRT: Movimento de Luta e Resistência pelo Teto, vertaald naar Beweging van Strijd en Verzet voor het Dak. Deze sociale beweging zet zich in voor het recht op huisvesting, in het specifiek voor kwetsbare groepen in de samenleving. MLRT voert verschillende soorten activisme uit, zoals protesten, het bijwonen van conferenties maar ook het bezetten van leegstaande gebouwen. Deze laatste actie heeft als doel aandacht te vragen voor de leegstand in Brazilië en het huisvesten van daklozen. Ook wordt er op deze wijze druk uitgeoefend op de overheid, en aandacht gevraagd naar deze sociale problematiek. In het begin van de krakersbeweging Leonardo Cisneiros vonden ongeveer 250 families hun plaats in het gebouw. Het gebouw, een voormalig verzekeringskantoor, stond al jaren leeg en was sterk in verval. Sinds de jaren dat het Segadas Viana gebouw bezet is, hebben er meerdere fases plaatsgevonden. Zo waren er in 2024 verschillende spanningen en stond de occupatie bekend als een gevaarlijke plaats waar veel drugs werden gedeald. Dit leidde tot een ontruiming van een aantal families, hoewel volgens de MLRT coördinator is geïmpliceerd dat deze families het pand op eigen initiatief hadden verlaten. Enkel toen de strijd voor Leonardo Cisneiros zo ver was gekomen dat er een renovatie op het programma stond, waarbij bewoners zekerheid kregen over hun woonplaats, wilden de oorspronkelijke bewoners terugkeren (Marco Zero, 2025). Dit heeft geresulteerd in verschillende juridische spanningen.

Momenteel is de situatie bij Leonardo Cisneiros stabiel. De nieuwe families die er nu ongeveer een jaar gevestigd zijn leven in zekerheid over hun toekomst in het gebouw. Een groot deel van deze families is afkomstig uit de wijk Afogados, een wijk in het westen van de stad met een directe metroverbinding naar Santo Antônio. Een aantal van deze gezinnen vestigde zich hiervoor in een andere occupatie, genaamd Souza Luna. Met deze verhuisbeweging traden ook nieuwe coördinatoren het Segadas Viana-gebouw binnen, die eerder bij Souza Luna als coördinator werkzaam waren geweest.

Vanaf maart dit jaar wonen de bewoners met zekerheid over hun toekomst in het gebouw. Leonardo Cisneiros neemt na 4 jaar een stabiele situatie aan en kan via het *Minha casa Minha vida** woonprogramma worden getransformeerd via een *retrofit**. Na deze retrofit zullen de huidige bewoners een woning toegeëigend krijgen en hier met hun families kunnen blijven wonen. Via de Minha Casa, Minha Vida-regeling ontvangen de vrouwelijke bewoners van de occupatie de sleutel van hun woonunit en worden zij tevens als hoofdeigenaar van hun woning geregistreerd (Jucá, M, persoonlijke communicatie, dinsdag 6 mei 2025).

61. Leonardo Cisneiros occupatie, eigen werk (2025)

*Minha casa Minha vida is een sociaal woningprogramma dat via subsidies en goedkope hypotheek voor betaalbare woningen zorgt voor mensen in de lage inkomensklasse.

*Retrofit is een nieuwe indeling, systeem of technologie toevoegen aan een huidig gebouw.

De vrouwelijke bewoners van Leonardo Cisneiros

Uit de analyse van medeonderzoeker Bleyens (2025) blijkt dat het aandeel vrouwen binnen de occupatie significant is. Een groot deel van deze vrouwen is moeder, waarbij veelal sprake is van alleenstaand ouderschap. De rol van coördinator wordt door vier vrouwen in de occupatie op zich genomen. Volgens de hoofdcoördinator van MLRT zijn vrouwen vaak coördinatoren in occupaties. Dit komt volgens hem doordat vrouwen een verzorgende rol op zich nemen en graag een gemeenschapsgevoel creëren en plannen voor de toekomst maken (Costa-Lírios, persoonlijke communicatie, 29 maart 2025). Dagelijkse taken van deze coördinatoren zijn communiceren in de groepsgesprekken, huishoudelijke taken zoals elke zondag een schoonmaakdag organiseren, en zorgen dat de regels worden nageleefd. Ook worden er regelmatig activiteiten voor kinderen georganiseerd, zoals elke zondag een spelletjesmiddag waarbij er in de gemeenschappelijke ruimte wordt gespeeld. De externe communicatie gaat ook via de coördinatoren. Zo heeft Recentro momenteel contact met een van de coördinatoren over het organiseren van vaardigheidscursussen en workshops in de occupatie.

De vrouwelijke bewoners van Leonardo Cisneiros zijn als onderzoeksgroep gekozen omdat er een goed contact was gelegd met deze groep in Santo Antônio. Verder is het bewegingspatroon van een kraker vaak interessant. Zoals reeds vermeld kwam een deel van de nieuwe bewoners vanuit de wijk Afogados, waar nog steeds een deel van hun dagelijks leven afspeelt. Ook zijn sommige bewoners woonachtig in meerdere kraakpanden, om zekerheid over een slaapplek te garanderen. Wonen in een kraakpand is immers erg instabiel, waarbij onvoorspelbaarheid over ontruiming altijd een rol speelt.

Door te focussen op de omliggende omgeving, de publieke ruimte van Santo Antônio, wordt een beeld geschetst van hoe de vrouwen deze ruimtes ervaren. Door deze ervaringen en behoeften in kaart te brengen, kan dit als aanleiding dienen voor gerichte aanpassingen in de publieke ruimte. Op deze manier is er een mogelijkheid dat deze vrouwen invloed hebben op hun omgeving en op deze wijze hun stem kunnen laten horen, die mogelijk kan worden meegewogen in de plannen van Recentro voor de wijk.

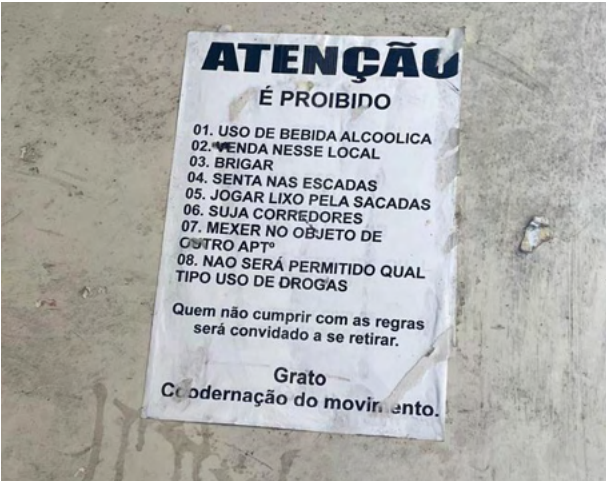
Na het schetsen van een beeld van de krakersbeweging, de organisatie en de bewoners, wordt in vervolg aandacht besteed aan de hedendaagse activistische context van Recife. Dit om inzicht te verkrijgen in het politiek-sociale klimaat waarin de vrouwelijke bewoners zich bevinden.

62. Kennismaking met de vrouwen van Leonardo Cisneiros, eigen werk (2025)

63. Gezamenlijk plaatsen in de wijk aanduiden, gemaakt door Emma Bleyens (2025)

64. Huisregels in het trappenhuis, 'Verboden: alcohol te drinken, lokaal verkoop, vechten, op de trap zitten, afval op de trap gooien, vieze gangen, een object naar een ander appartement verplaatsen, elk soort drugsgebruik.', eigen werk (2025)

Sociale bewegingen in Recife

Als tegengeluid voor het geweld tegen vrouwen spelen er zich in Recife meerdere sociale bewegingen en activiteiten af die activisme voor vrouwenrechten stimuleren. In veel gevallen zijn deze door de overheid gestimuleerd en gefinancierd, zoals de initiatieven die zijn georganiseerd vanuit het gemeentelijk vrouwensecretariaat. Toch zijn er ook enkele acties georganiseerd die bottom-up uit particulier initiatief zijn ontstaan.

Soledad Barrett en de Olga Benário beweging

In 2022 vond in Recife de eerste vrouwelijke bezetting van een gebouw plaats. Ongeveer vijftig vrouwen bezetten op Internationale Vrouwendag een gebouw in de sociaal-economisch sterke wijk Espinheiro. Hierbij werd een oude villa, die reeds drie jaar leegstond, omgevormd tot een opvangcentrum voor en door vrouwen. De occupatie, genaamd Soledad Barrett naar de Paraguayaanse activiste, had als doel om vrouwen op te vangen die slachtoffer zijn van huiselijk geweld, of andere begeleiding of hulpmiddelen nodig hebben (Carneiro, 2022, 8 maart). Dit in het kader van stijgende cijfers van geweld tegen vrouwen en femicide in Pernambuco.

De organisatie van de Soledad Barrett-occupatie is een actie vanuit de Olga Benário vrouwenbeweging. Deze beweging is al 10 jaar actief in Brazilië en heeft al meerdere opvangcentra voor vrouwen in de vorm van occupaties in de steden Rio de Janeiro, Belo Horizonte, São Paulo, en in de staat Bahia. Soledad Barrett was de eerste occupatie in Pernambuco van deze organisatie. De occupatie werd ongelukkigerwijs hetzelfde jaar ontruimd door de gemeente. Dit resulteerde erin dat 90 vrouwen en 25 kinderen zonder zorg of alternatief achtergebleven (Lacerda, 2022, 21 juni).

“Verlaten panden, waarvan de enige huidige functie is om schulden op te bouwen, worden het begin van een hoop waar vrouwen die slachtoffer zijn van geweld naar verlangen.” – Quote over het doel van de Olga Benário beweging.

65. Soledad Barrett-occupatie in Recife, gemaakt door Melissa Fernandes geraadpleegd van <http://averdade.org.br/2022/03/movimento-olga-benário-organiza-centro-de-referência-da-mulher-em-recife/>

66. Soledad Barrett occupatie in huidige staat, en zal binnenkort worden getransformeerd tot ouderentehuis, eigen werk (2025).

MTST: Movimento dos Trabalhadores Sem Teto, en Cozinha Solidaria

MTST is een sociale beweging in Brazilië en vertaalt zich naar de beweging van werknemers zonder dak. De beweging vindt haar oorsprong in het activisme voor werknemers op het platteland of rurale omgeving. Ondertussen is MTST gegroeid als een van de grootste activistische organisaties in Brazilië en zet zich in voor drie verschillende missies; de strijd voor huisvesting, het tegengaan van racisme, en het strijden tegen ongelijkheid voor vrouwen (Branca, persoonlijke communicatie, 23 april 2025). De organisatie houdt zich bezig met de intersectionaliteit van problemen in de Braziliaanse samenleving. Deze missies komen regelmatig tot uiting in activistische demonstraties van MTST. Maar de strijd om huisvesting neemt een meer prominentere plaats in de stad in, en gebeurt door lege plots te bezetten in speciale sociale interesse zones. Vaak zijn dit onbewoonde plaatsen in stedelijk gebied waar onroerendgoed belasting betaald moet worden (Branca, Persoonlijke communicatie, 23 april 2025).

Naast occupaties zijn er verschillende sociale initiatieven die worden georganiseerd door MTST. Een belangrijk initiatief dat hoort bij MTST is Cozinha Solidaria, ook wel solidariteitskeuken. In Recife is een van deze solidariteitskeukens te vinden in de wijk Torre, onder de naam van Vila Santa Luzia. Hier worden dagelijks ongeveer 100 maaltijden geserveerd voor families uit een laag sociaal-economische klasse in de wijk. Op deze locatie zijn ook recreatieve activiteiten te vinden, zoals gitaarles, capoeirales, theater, dansles en taallessen Spaans. Een belangrijke ontmoetingsplek voor kinderen uit de buurt is de bibliotheek en de moestuin. Vaak zijn deze locaties voor vaardigheidslessen en maaltijden binnen een occupatie van MTST thuisgebracht, zodat de bewoners van de occupatie dit als gemeenschap regelen. Vila Santa Luzia is een uitzondering, en staat los in de wijk zonder occupatie, maar dient meer als een soort buurthuis voor laag inkomen huishoudens uit de buurt.

De gehele organisatie bij Vila Santa Luzia bestaat uit vrouwen, waarvan een groot deel op vrijwillige basis werkzaam is.

Het merendeel van de deelnemers bij de activiteiten bestaan ook uit vrouwen volgens coördinator met de bijnaam Branca (persoonlijke communicatie, 23 april 2025). Binnen de organisatie van MTST zijn vooral vrouwen werkzaam. Zo zijn alle coördinatoren van MTST vestigingen in Pernambuco vrouw. Volgens coördinator Branca is een van de oorzaken dat vrouwen sterk vertegenwoordigd zijn bij MTST, dat vrouwen vaker ongelijkheden meemaken in hun dagelijkse leven. Vrouwen dragen vaker de zorg voor kinderen, waardoor zij genoodzaakt zijn aandacht te besteden aan en controle uit te oefenen over hun omgeving, zoals de veiligheid in de stedelijke ruimte. Desondanks is de president van MTST een man, en staan er meer mannen in de hogere functies van de organisatie. Medewerkers van Vila Santa Luzia geven aan dat mannen in het werkveld nog altijd vaker respect krijgen. Daarom denken ze dat de beweging waarschijnlijk niet zo groot zou zijn geworden als vrouwen hogere functies bekleden.

67. MTST Vila Santa Luzia in Torre, eigen werk (2025)

Secretaria da mulher en het departement van Urban innovaties

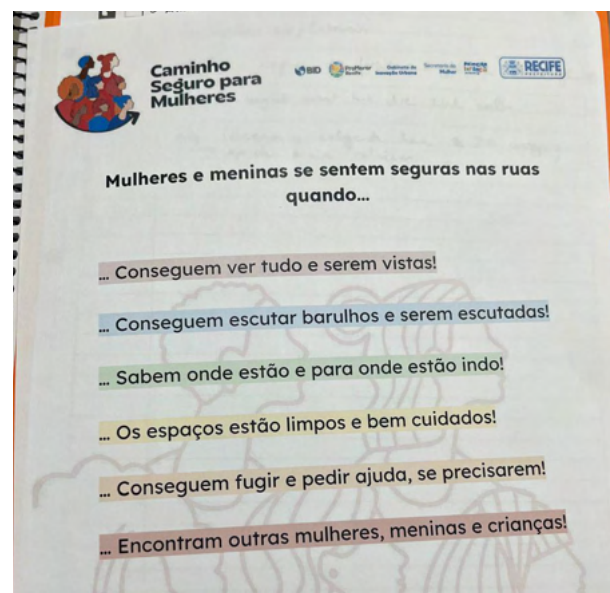
Het vrouwensecretariaat in Recife is een gemeentelijke uitvoering van het nationale vrouwenministerie. Dit ministerie is met het eerste presidentschap van Lula gelanceerd in 2003, en dient het leven van vrouwen in Brazilië te verbeteren. Het vrouwensecretariaat in Recife draagt bij aan het voorzien van sociale activiteiten, gemeenschapsopbouw en empowerment. Het doel hiervan ligt volgens projectleider Uchoa (persoonlijke communicatie, 26 maart 2025) bij de confrontatie en de preventie van sociale problemen in Recife. Het vrouwensecretariaat gaat confrontatie aan door middel van het voorzien van juridische hulp in samenwerking met de politie voor vrouwen die slachtoffer zijn van geweld. Dit wordt in Recife gedaan via het Clarice Lispector centrum, dat 24/7 geopend is om vrouwen in noodsituaties op te vangen. Preventie wordt volgens Uchoa voorzien in het organiseren van sociale activiteiten waarbij vrouwen een podium krijgen om open gesprekken te voeren over hun ervaringen. Hierbij ligt een focus op empowerment, bewustwording en de rol die moeders spelen in de maatschappij.

Doordat het secretariaat vanuit de overheid gerealiseerd is worden de activiteiten ook gefinancierd door de overheid, vandaar de vele sociale programma's en samenwerkingen die momenteel aan de orde zijn in Recife.

Een van die samenwerkingen is geregeld met het departement van urban innovaties, waardoor het vrouwensecretariaat ook projecten in de stad heeft lopen met een ruimtelijk thema. Onder de naam *Caminho seguro para mulheres*, wat zich vertaalt naar 'veilige wandelingen voor vrouwen', is een sociaal programma ontstaan waarin richtlijnen worden geformuleerd voor veilige routes voor vrouwen. Hierbij gaan beide partijen aan de slag met participatieve methoden, waarbij een wandeling in de desbetreffende wijk wordt gehouden met de lokale bewoonsters. Dit wordt gevolgd met een bijeenkomst over de observaties, knelpunten, en problemen in de wijk.

Als volgt wordt er een gezamenlijk maquette gebouwd en worden er richtlijnen opgesteld voor veilige routes in de wijk. De bewoonsters van de wijk melden zich vrijwillig aan, waarbij er tijdens de sessie op hun kinderen wordt gelet door een kinderoppas, en er nadien gezamenlijk wordt gegeten.

Het departement van urban innovatie kijkt hierbij zowel naar het formuleren van concrete richtlijnen voor veilige routes voor vrouwen, als naar kleine ingrepen in de openbare ruimte waaraan nood is. Zo wordt er budget vrijgegeven vanuit de Inter American Development Bank (IDB) en wordt hieruit direct geïnvesteerd in de wijken in kwestie (Nóbrega, 15 april 2025). Het is een interessante participatieve en activistische methode van stedenbouw. Urban innovaties hebben meer stedelijke ingrepen voor gemeenschappen teweggebracht. Zo heeft de samenwerking Transformative Urban Coalitions (TUC) met de Pilar-gemeenschap de empowerment van vrouwen en betrokkenheid van kinderen gerealiseerd in een vernieuwingsproject van de schoolomgeving. Dit heeft impact gemaakt op de veiligheid van kinderen op wijkniveau (Transformative Urban Coalitions, 2024).

68. Activiteit, veilige wandelingen voor vrouwen georganiseerd voor het vrouwensecretariaat en urban innovaties. Op de eerste foto een inspiratietekst die is uitgedeeld om het denkproces voor de participanten te stimuleren. vertaald: 'Vrouwen en meisjes voelen zich veilig op straat wanneer: Ze kunnen alles zien en gezien worden, ze kunnen geluiden horen en gehoord worden, ze weten waar ze zijn en waar ze naartoe gaan, de ruimtes zijn schoon en goed onderhouden, ze kunnen ontsnappen en om hulp vragen als ze die nodig hebben, ze ontmoeten andere vrouwen, meisjes en kinderen.' eigen werk (2025)

69. Jane's Walk in Recife onder leiding van Lívia Nóbrega, Lúcia Siqueira, en Noé do Rêgo Barros, foto gemaakt door Pâmella Clericuzzi, geraadpleegd van <https://janeswalk.org/recife/>

Jane's walks

Het wereldwijde initiatief van Jane's Walks zijn jaarlijkse wandelingen die in diverse steden worden georganiseerd door een stadscoördinator. De wandelingen hebben tot doel om gemeenschapsgevoel te creëren in buurten, interessante onderwerpen binnen een wijk aan te snijden of nieuwe contacten te leggen. Jane's Walks is vernoemd naar de bekende journalist en activist op het gebied van stedenbouw, Jane Jacobs.

De wandeling draait niet alleen om de architecturale waarde van de omgeving, maar kan elk thema aannemen die de organisator of bezoekers bedenken. In Recife zijn de Jane's Walks al sinds 2016 een begrip en geleid door Lívia Nóbrega. Deze wandelingen benaderen vaak relevante problemen in specifieke buurten. Zo was de eerste wandeling in 2016 in Recife toegespitst op een veilige route creëren voor de vrouwelijke toerist van Recife in het stadscentrum. De tweede wandeling in 2017 focuste zich op een tekort aan straatverlichting in de wijk Graças. Hierbij namen bewoners en wandelaars het initiatief om met eigen verlichting op stap te gaan, en te kijken welke plaatsen slecht verlicht waren. De derde Jane's Walk werd georganiseerd in 2022, en stond in het teken van de stad als ondersteuning van het publieke leven, en werd gekeken naar het nieuw ontwikkelde park 13 de Maio in Santo Amaro. In 2023 werd een Jane's walk georganiseerd op de campus van de federale universiteit, omdat vrouwelijke studenten deze campus als onveilig ervaren. De meest recente Jane's Walk werd gehouden in 2024 en stond in het teken van protest tegen herontwikkeling van de stad. Dit was een boodschap tegen het privatiseren van publieke ruimte, met de boodschap 'Elke gratis ruimte is openbaar, elke openbare ruimte is gratis'.

De wandelingen staan vaak in het teken van activisme, en willen veranderingen of een dialoog tewegbrengen. Het is een interessante methode om de stad op een alternatieve wijze te verkennen en tegelijkertijd een dialoog op gang te brengen over problemen binnen een wijk. Op deze wijze kan het mogelijk dienen als een initiële stap richting inclusieve stadsontwikkeling, zoals eerder besproken in het theoretisch kader onder het begrip walksapes.

Resultaten

70. Pátio de São Pedro, eigen
werk (2025)

1. Exploreren - mobiliteitspatronen

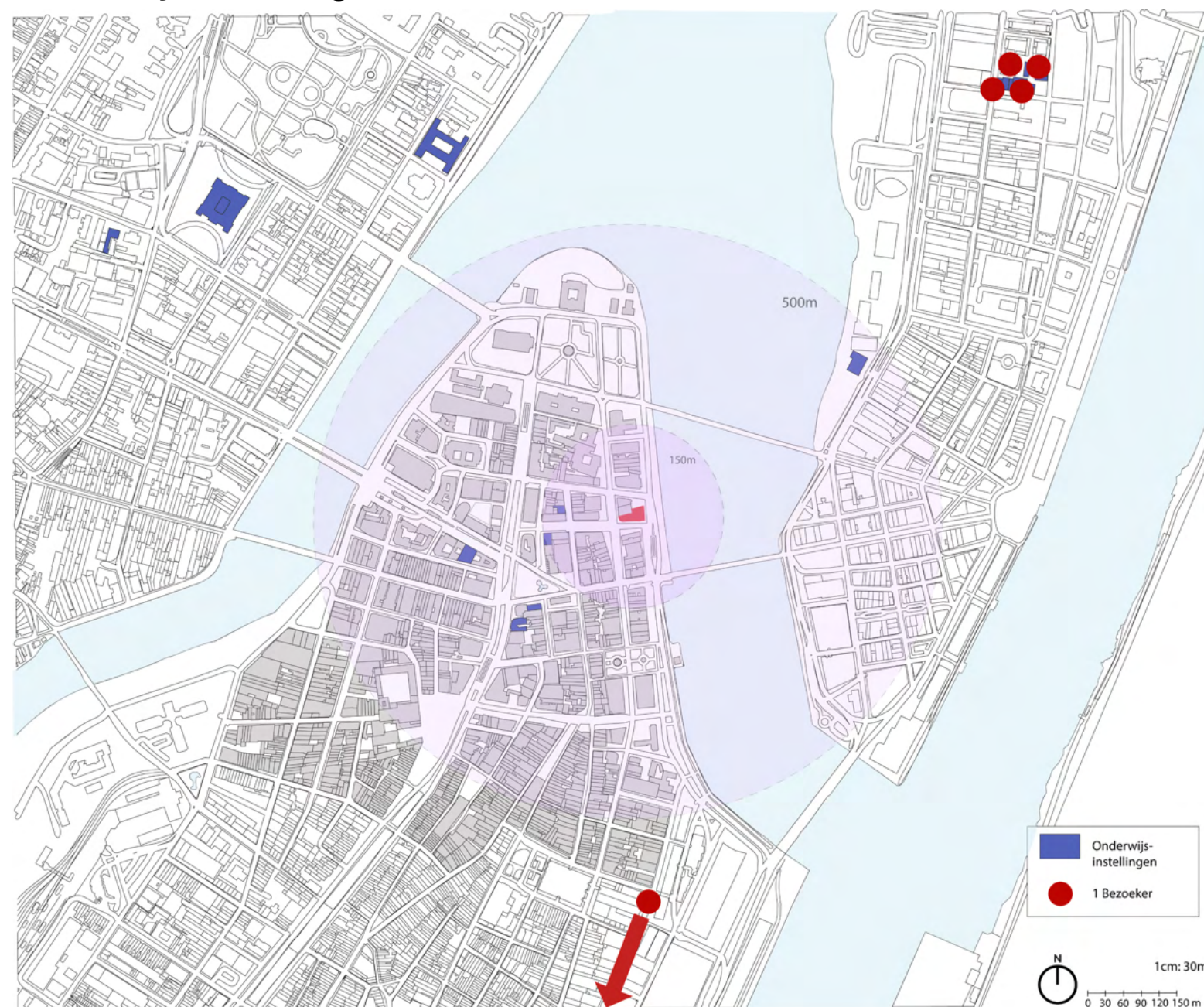
Mobiliteitspatronen van de vrouwen van Leonardo Cisneiros

Als introductie van het onderzoek is explorerend gekeken naar de voorzieningen en routes in en rondom Santo Antônio om antwoord te formuleren op de deelvraag: *“Wat zijn de mobiliteitspatronen van de vrouwelijke bewoners van Leonardo Cisneiros?”* Vanuit observaties zijn belangrijke herkenningspunten en faciliteiten gekaderd. Aan de hand van collectieve mapmaking in de eerste workshop en gesprekken worden de volgende resultaten besproken.

Plaatsen

De volgende plaatsen van bezoek worden aan de hand van de vrouwelijke deelnemers behandeld per categorie.

Onderwijsinstellingen

71. Bezochte onderwijsinstellingen, eigen werk (2025)

72. De eerste workshop bij Leonardo Cisneiros waar gezamenlijk kaarten werden gemaakt van de wijk, gemaakt door Emma Bleyens (2025)

Vijf vrouwen hadden onder de categorie onderwijsinstelling een locatie aangeduid. Zo waren er twee jonge meisjes van 11 en 12 jaar die de school op Antigo hebben aangeduid. Twee andere vrouwen, een oudere zus van 17 jaar en een moeder van 41 hebben deze school aangeduid omdat zij hun kinderen en broertjes en zusjes hier naar school brengen. Na gesprekken te hebben gehad tijdens de workshop is het inzicht vergaard dat meer kinderen van de occupatie hier naar school gaan, en dat er vaak één of twee volwassenen zijn die de kinderen naar school brengen. Er wordt geen gebruik gemaakt van gespecialiseerde onderwijsinstellingen in Santo Antônio, enkel van lager onderwijs voor de kinderen.

Een van de vrouwen gaf aan nog maar recent in de occupatie te wonen. Hiervoor woonde zij in Afogados, zoals vele anderen van Leonardo Cisneiros. Het werd duidelijk dat zich in de wijk Afogados nog steeds veel voorzieningen bevinden waarvan de bewoners gebruik maken. Zo gaat een aantal kinderen van de occupatie hier ook nog naar school, en moet de moeder dagelijks naar Afogados om haar dochter naar school te brengen, aangegeven met de rode pijl onderaan de kaart. Deze wijk is ongeveer 5 km gelegen van de occupatie. Doordat Afogados een veel bezochte locatie is van de bewoners is hier in de volgende workshop meer rekening gehouden met het bekijken van het busstation en het metrostation, die in directe verbinding staan vanaf Santo Antônio.

Groen in de wijk

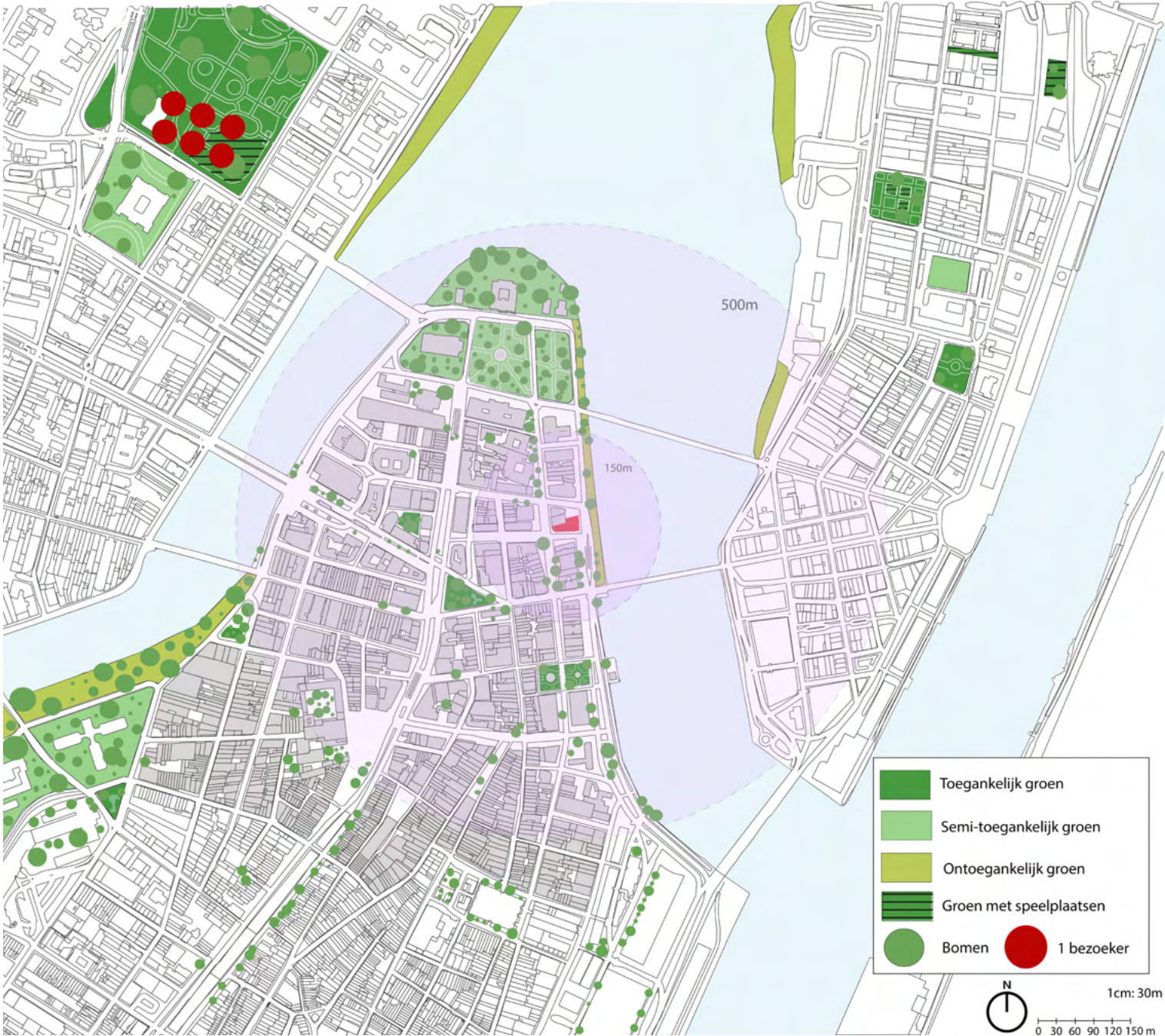
Opvallend is dat de enige groenplaats die wordt aangeduid het park 13 De Maio is in Santo Amaro. Zes vrouwen bezoeken dit park regelmatig, in veel gevallen met kinderen. Hierbij wordt vermeld dat dit een van de weinig groene plaatsen in de buurt is met een veilige speeltuin. Zo is de speeltuin naast de school in Antigo heel moeilijk bereikbaar door verbouwingen, en wordt deze niet als veilig beschouwd. Er wordt benadrukt dat het park 13 De Maio ver gelegen is om met kinderen heen te gaan, en dat dit bij sommigen een barrière vormt om het park te bezoeken. Bij de vraag of de vrouwen gebruik maken van het groen in Santo Antônio zelf wordt hier doorgaans ontkennend op gereageerd. Praça do Diário wordt niet echt overwogen als groenplaats, meer als een doorstroom. Het groengebied in het noorden van Santo Antônio wordt als semi-toegankelijk beschouwd. Dit park staat tegenover het streng bewaakte staatskantoor. Indien iemand het park wil betreden dient er toestemming gevraagd te worden aan een bewaker. Deze afstandelijke sfeer zorgt ervoor dat de vrouwen van de occupatie dit groengebied niet gebruiken.

73. Moeilijk toegankelijke speeltuin op Antigo vlakbij de Pilar school, eigen werk (2025)

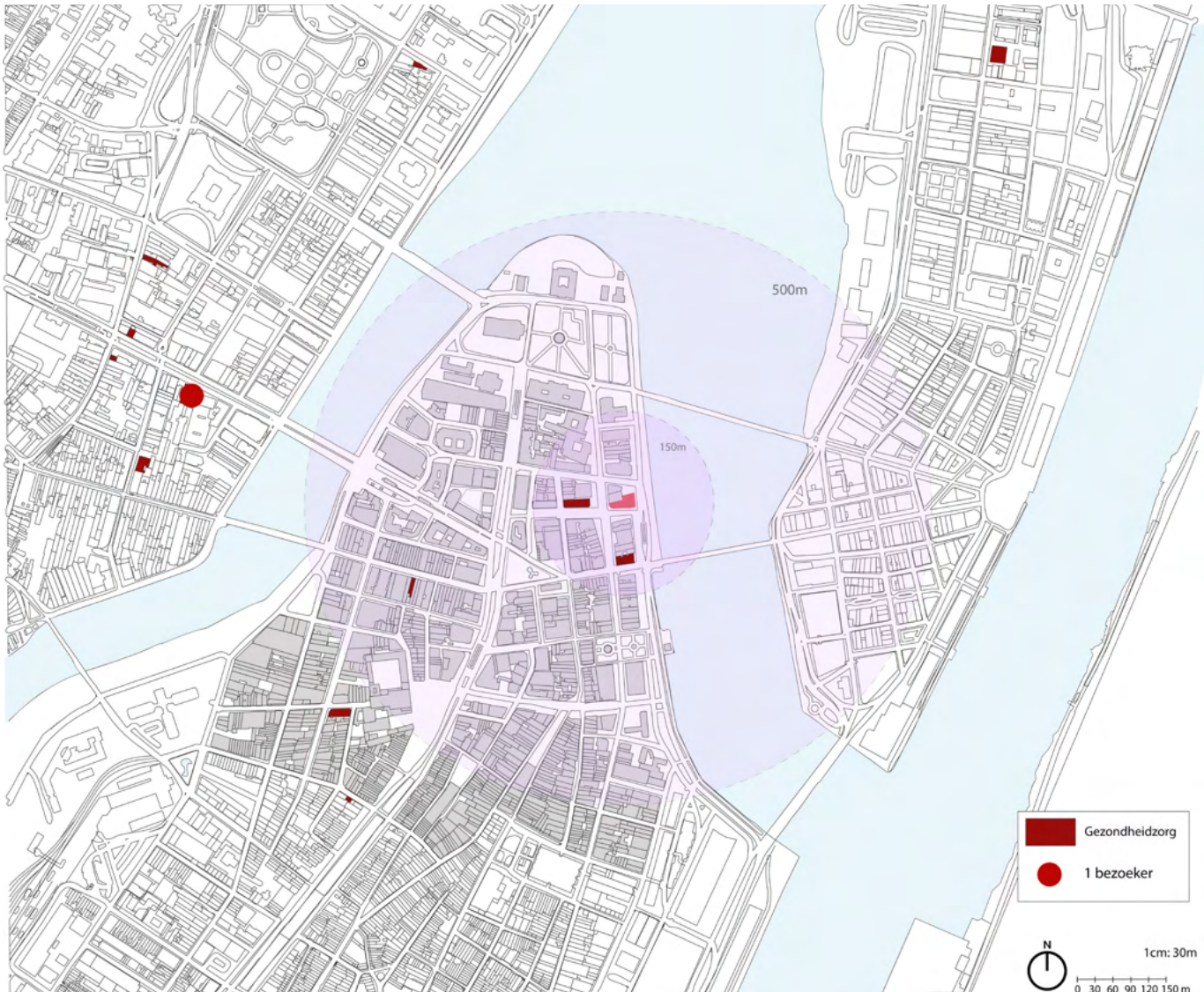
74. Streng bewaakt park bij staatskantoor, eigen werk (2025)

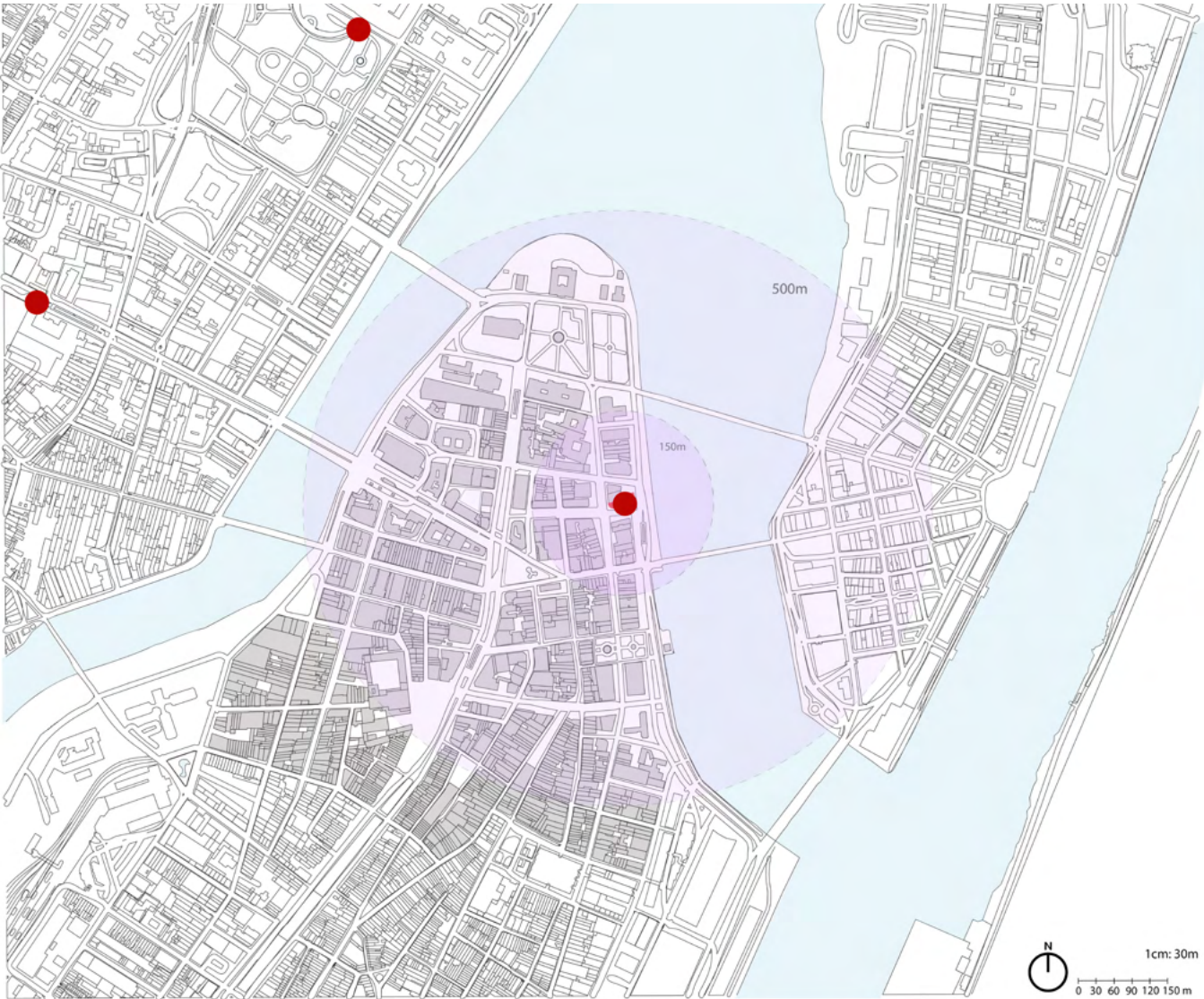
75. Bezochte groenplaatsen in de buurt, eigen werk (2025)

Gezondheidszorg

Slechts één vrouw gaf aan soms naar de orthodontist te gaan in Boa Vista. Het probleem met gezondheidszorg in de wijk werd al snel aangegeven uit gesprekken. Het is moeilijk toegankelijk door de hoge kosten. Zo is het hospital português tegenover de occupatie een gezondheidsinstelling op steenworp afstand, maar is dit een privékliniek waarbij alleen mensen op inschrijving kunnen worden geholpen. Een aantal bewoners gaf uit verdere gesprekken in de onderzoeksperiode aan soms naar Casa do Pão te gaan om een dokter te zien, waar gezondheidszorg kosteloos wordt aangeboden.

76. Bezochte gezondheidszorg plaatsen, eigen werk (2025)

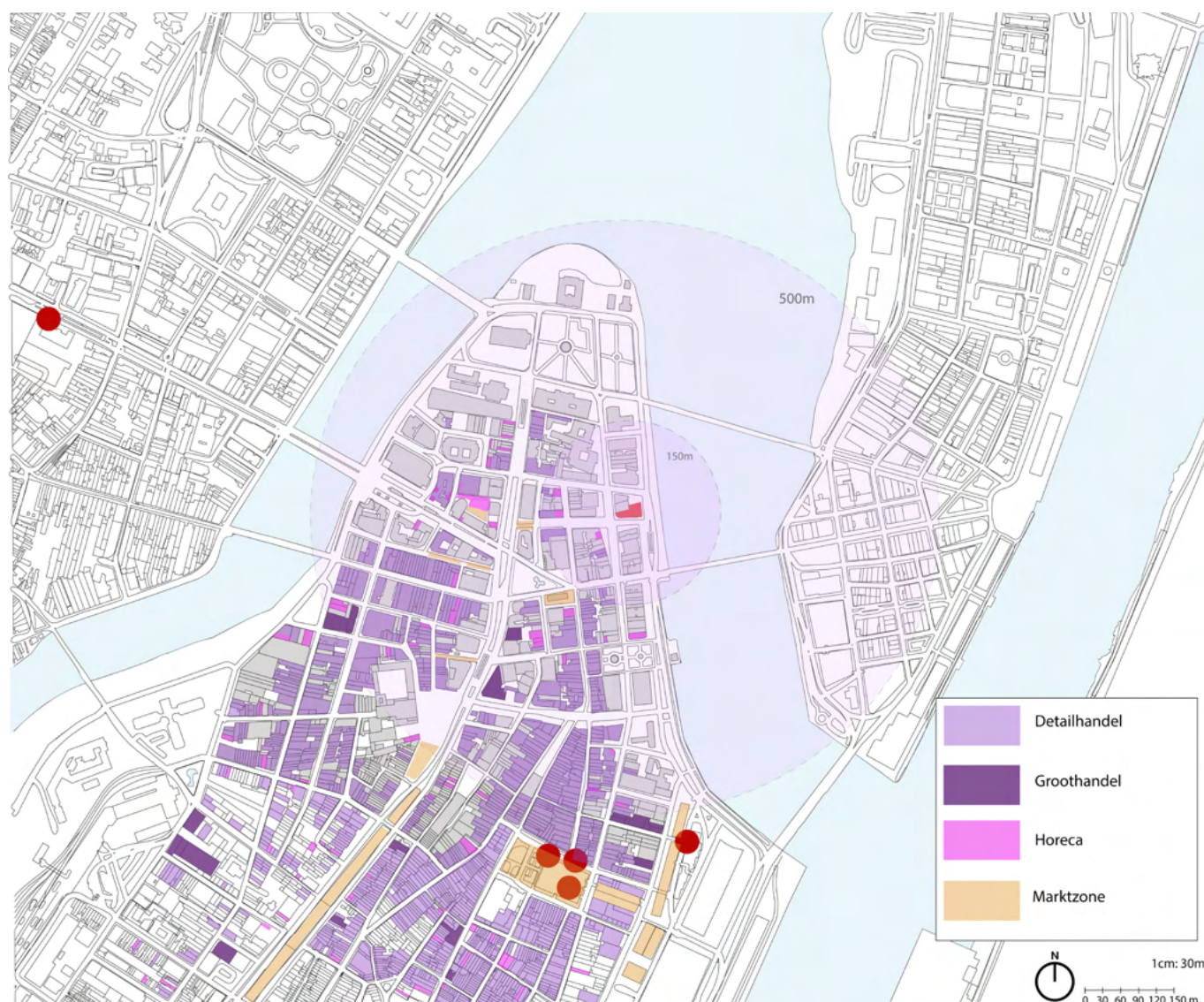
77. Bezochte werkplaatsen, eigen werk (2025)

Werk

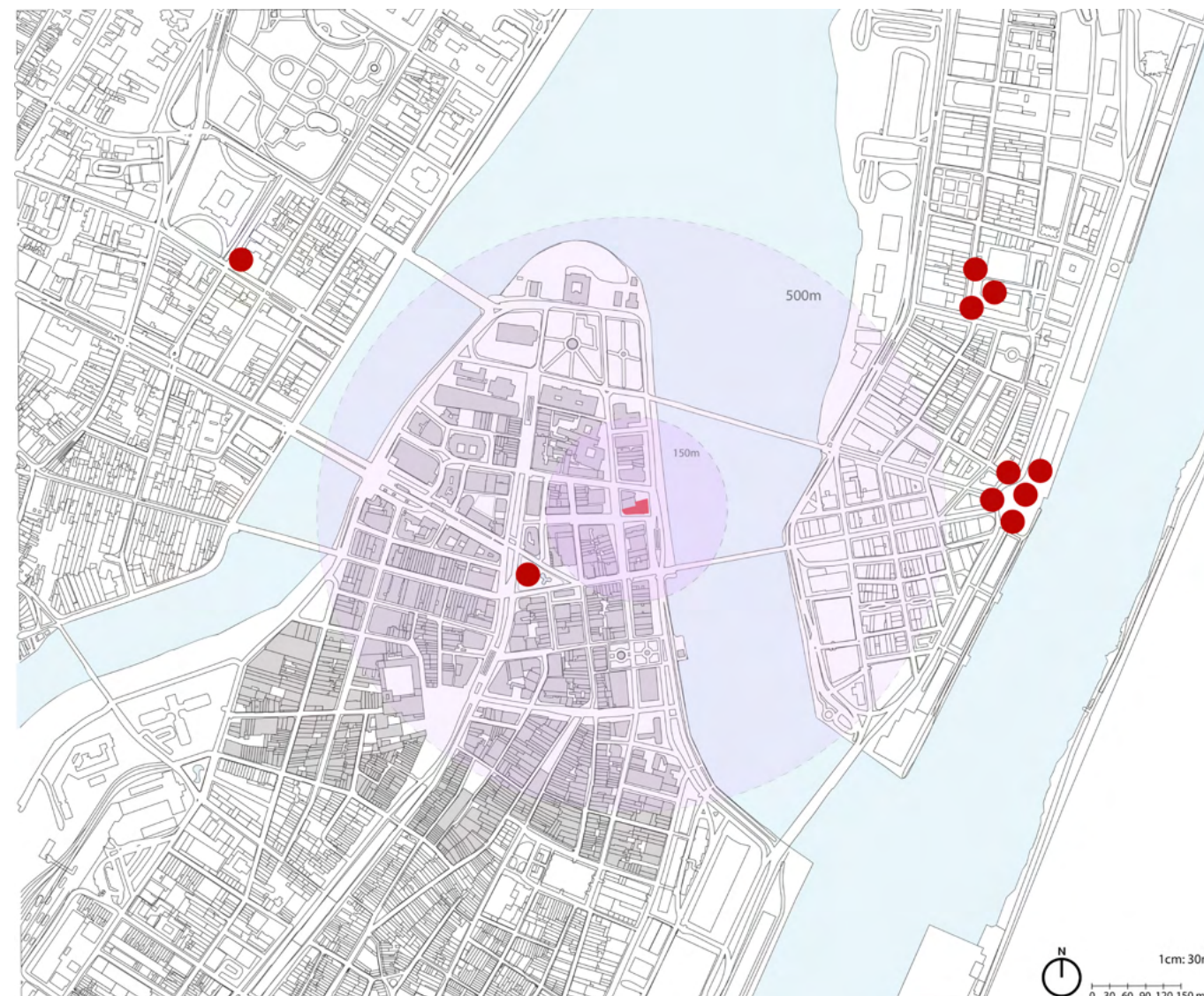
Drie van de acht vrouwen zijn werkzaam in de omgeving. Een van de vrouwen, genaamd Amara, werkt als deurpost in de occupatie zelf. Ze krijgt hiervoor een kleine vergoeding van MLRT, en werkt vooral in de middag nadat ze haar dochter heeft opgehaald van school. Hierbij zit zij altijd op de eerste verdieping en opent de deur via een automatisch systeem. Een andere vrouw is werkzaam bij een winkel in de shoppingstraat van Boa Vista. Haar vriendin werkt aan het park 13 De Maio als naaister.

Winkelen

Vijf van de acht vrouwen hadden winkelen aangeduid. De meerderheid bezoekt de São José markt dagelijks, omdat dit volgens deze groep de meest goedkope plaats is om boodschappen te doen. Één iemand bezoekt de markt Cais Santa Rita in São José, en één iemand bezoekt Boa Vista om te winkelen. Het ging hierbij vooral om grotere weekboodschappen. De marktgebieden zijn volgens de vrouwen van de occupatie het goedkoopst en daarom het meest bezocht.

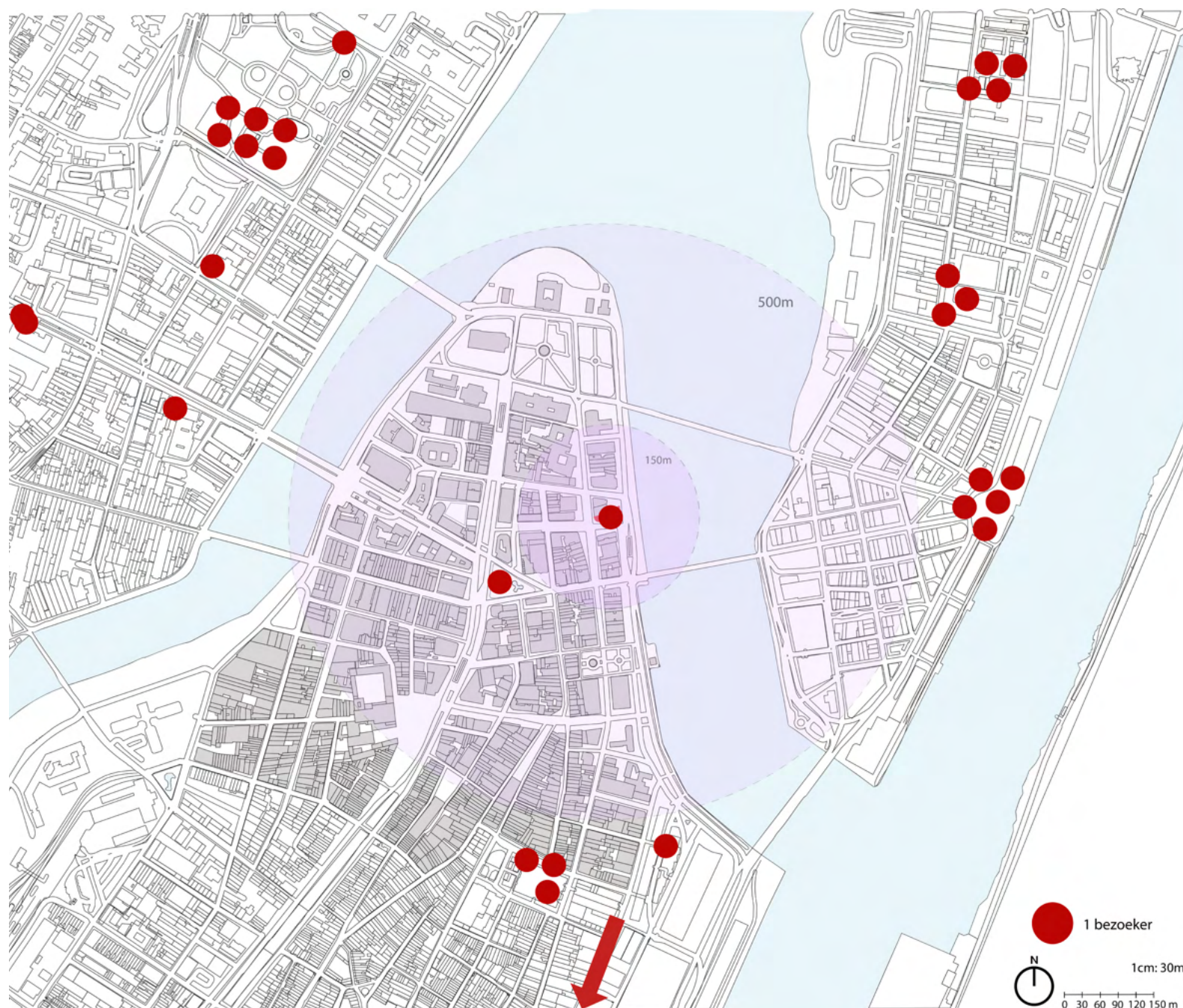
78. Bezochte winkelplaatsen, eigen werk (2025)

79. Bezochte ontmoetingsplaatsen, eigen werk (2025)

Vrienden en familie - ontmoetingen

Verschillende vrouwen hebben hier meerdere plaatsen aangeduid waarbij zij vrienden en familie bezoeken of met vrienden en familie op een openbare plaats zijn. Zo spendeert de meerderheid tijd op Marco Zero, een bekend plein op Antigo, en ziet dit als een belangrijke ontmoetingsplaats voor vrienden en familie. Drie vrouwen bezoeken vrienden en familie uit de Pilar-gemeenschap op Antigo. Één vrouw gaf aan regelmatig met haar vrienden rond te hangen op Praça do Diário, en één vrouw benadrukte soms haar familie te bezoeken in Boa Vista.

80. Synthesekaart bezochte plaatsen, eigen werk (2025)

Synthese bezochte plaatsen

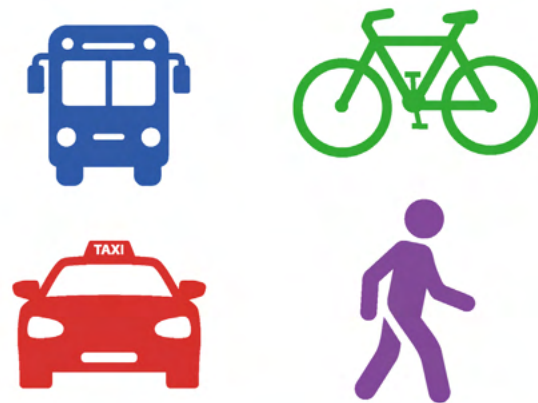
De meeste plaatsen die bij deze workshop aan het licht kwamen bevonden zich buiten Santo Antônio. Het shopping gebied van São José is het meest genoemd bij deze categorie. Bij het bezoeken van groen of ontmoetingsplaatsen voor vrienden en familie werden plaatsen in Santo Amaro en Antigo het meest genoemd. Als alleen wordt gekeken naar de locatie van bestemming bij de workshop blijkt Santo Antônio niet veel faciliteiten of aspecten in de openbare ruimte te hebben die waardevol zijn voor de bewoners. De categorie religieuze instellingen is niet behandeld, omdat deze niet op kaart werden getoond in de workshop. Wel is via gesprekken tijdens de workshop duidelijk gemaakt dat de deelnemers regelmatig de religieuze dienst van de Capela Dourada bezoeken die in de straat gelegen is, en de dienst van Casa do Pão. Er zal nu eerst worden gefocust op vervoersmodi en routes die de vrouwelijke bewoners naar deze locaties nemen, om daarna een concluderend beeld te vormen over de mobiliteitspatronen van de vrouwen.

Routes

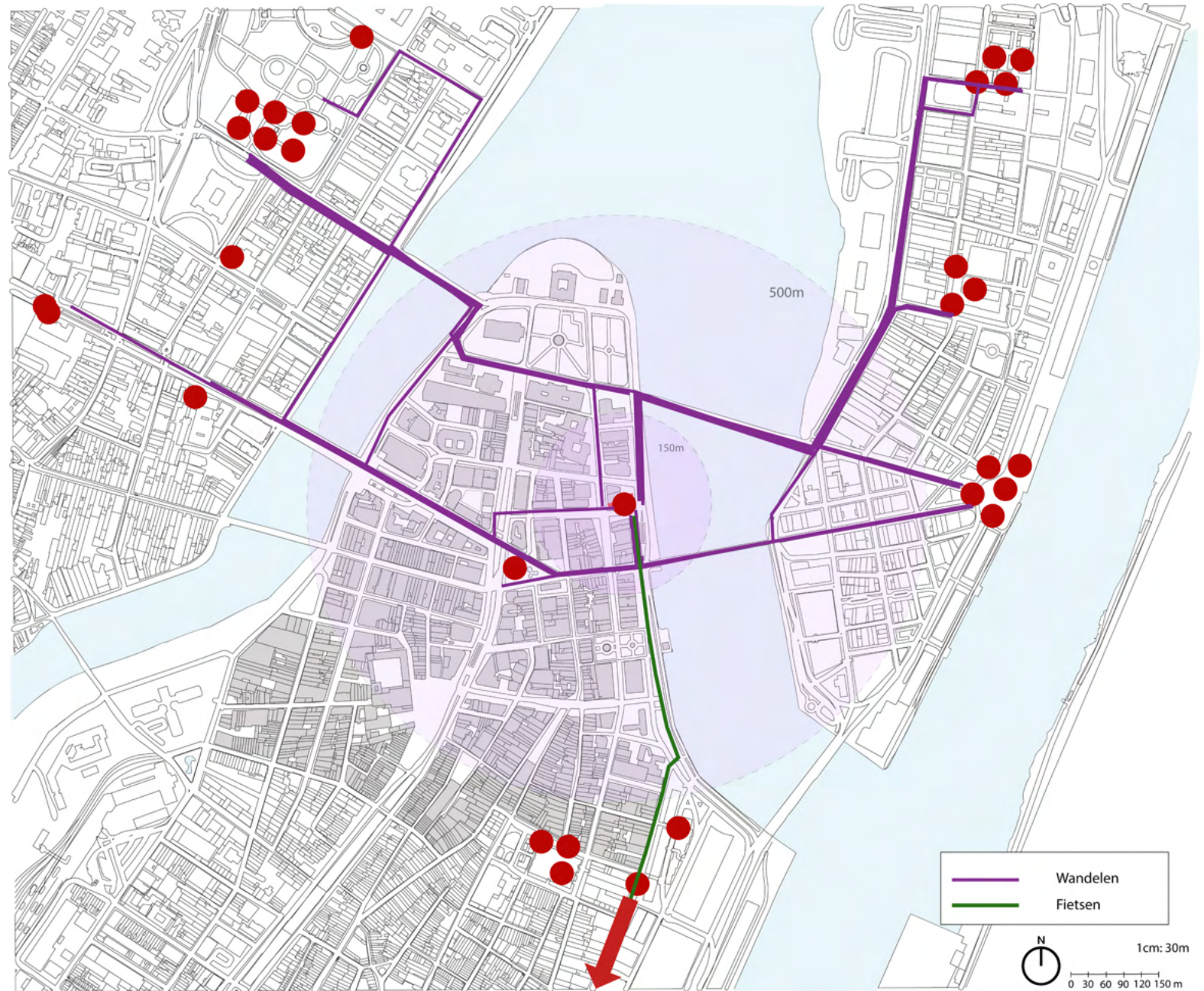
Om tijdens de workshop de routes naar de locaties van de bewoners te bestuderen is gewerkt met kleurcodes. Doordat de plaatsen al door de bewoners waren aangegeven op de kaarten, was het makkelijker om routes te kunnen plaatsen vanaf de occupatie tot de locatie van bestemming. Met kleurpotloden werd uitgelegd dat er verschillende kleurcodes zijn om de route te tekenen, aangegeven in figuur 81.

Toen de kleurcategorieën werden toegelicht tijdens de workshop, kozen de participanten voornamelijk de roze en paarse potloden, wat initieert dat vooral naar plaatsen wordt gewandeld. In de volgende figuur zijn alle routes getoond die de vrouwelijke bewoners van Leonardo Cisneiros hebben getekend naar de locaties die worden bezocht.

De dikte van de lijnen geeft aan dat een groter aantal vrouwen dezelfde route aflegt. Zo is te zien dat er vooral over de grote avenidas naar de bruggen wordt gewandeld om bijvoorbeeld Boa Vista, Santo Amaro of Antigo te bezoeken. Veel vrouwen nemen dezelfde weg richting Park 13 de Maio, en richting de school in Pilar op Antigo. Één van de moeders heeft een fiets, waarop zij dagelijks haar dochter naar de school in Afogados brengt. De route is volgens haar druk en gevaarlijk, zonder fietspaden. Binnenkort kan haar dochter naar een school dicht bij de occupatie, maar dit kan pas als zij bij het retrofitproces officieel ingeschreven staat bij de occupatie. Opmerkelijk is dat niemand gebruikmaakt van de taxi of het openbaar vervoer. Dit komt vermoedelijk door het relatief kleine schaalniveau dat is gebruikt op de kaart waardoor de vrouwen de meeste afstanden naar deze locaties wandelen. Opmerkelijk is dat er bij sommige bezoekersplaatsen geen routes zijn getekend. Dit komt doordat sommige participanten moeite hadden met het lezen van kaarten, en het begrijpen van het schaalniveau. Toch zijn er via conversaties over de plaatsen en routes waardevolle inzichten verkregen in de dagelijkse routine van deze vrouwen.

81. Figuur 53. Kleurcodes voor vervoersmodi, blauwe is bus, rood is uber of taxi-service, groen is fiets en paars/roze is wandelen, eigen werk (2025)

82. Synthesekaart bezochte plaatsen en routes erheen, eigen werk (2025)

Deelconclusie

Een aantal kernplaatsen van de wijk zijn in kaart gebracht. Zo is de school in Pilar een veelbezochte plaats van de vrouwen van de occupatie, omdat hun kinderen of broertjes en zusjes hier naar school gaan. Ook kwam de rol van de faciliteiten die zich in Afogados bevinden aan het licht, waarbij sommige bewoners regelmatig naar deze wijk moeten reizen. Het park 13 de Maio in Santo Amaro blijkt een groene plaats te zijn die meerdere mensen van de occupatie bezoeken. Het tekort aan groen en speeltuinen in de directe omgeving van de occupatie is hierbij ook besproken. Een tekort aan betaalbare gezondheidszorg zorgde ervoor dat dit thema door weinig mensen werd belicht binnen de occupatie. Het winkelen en de dagelijkse boodschappen worden vooral gedaan in het marktgebied van São José en Cais Santa Rita, omdat dit goedkope plaatsen zijn. Ook benoemen sommige vrouwen Boa Vista als een aangename plaats om te winkelen. Het bezoeken van en met vrienden en familie gebeurt op verschillende plaatsen. In de openbare ruimte worden Marco Zero en Praça do Diário genoemd als plaatsen van ontmoeting. Bijna iedereen die meedeed aan de workshop gaat te voet naar deze plaatsen. Één vrouw heeft een fiets die zij dagelijks gebruikt voor de afstand naar Afogados.

Nu de plaatsen en routes van de vrouwen zijn toegelicht, en er een beeld is gevormd van belangrijke plaatsen in en rond Santo Antônio, wordt dieper ingegaan op waar precies angst wordt ervaren in het mobiliteitspatroon.

2. Verdiepen - Beperkingen

Beperkingen in mobiliteitspatroon

In dit onderdeel zullen de mobiliteitspatronen worden besproken aan de hand van beperkingen die de vrouwen van Leonardo Cisneiros meemaken in hun mobiliteitspatroon. Bij het beantwoorden van de deelvraag: *"Wat voor beperkingen ervaren deze vrouwen in hun mobiliteitspatroon?"* hebben er meerdere onderzoeksactiviteiten plaatsgevonden. Ten eerste wordt de tweede workshop die heeft plaatsgevonden bij Leonardo Cisneiros behandeld in de analyse, genaamd 'Rua perigosa, rua segura*', waarbij deelnemers foto's van straten categoriseren onder de begrippen 'veilig' of 'gevaarlijk.' Ten tweede wordt een wandeling met twee bewoonsters betrokken bij de analyse. Ook wordt er dieper ingegaan op de visie van moeders in dit onderdeel. Het ouderschap brengt immers een bijkomende uitdaging met zich mee bij het navigeren door de stad. Bepaalde aspecten die door de vrouwen zijn genoemd als beperkend voor hun mobiliteit worden hier behandeld en kort in relatie gebracht tot de eerder besproken literatuur. Hierbij worden een aantal plaatsen genoemd ter illustratie, die later in het onderzoek verder worden belicht.

83. Categorisatie gemaakt tijdens de tweede workshop bij Leonardo Cisneiros, eigen werk (2025)

*Vertaling: Gevaarlijke straat, veilige straat.

Belemmeringen uit angst

Weinig sociale controle en leegte in de wijk

Een eerste belangrijke reden voor het onveiligheidsgevoel dat vrouwen ervaren is een tekort aan mensen op straat. Door de volle stroom aan winkeliers, werknemers, en klanten overdag is Santo Antônio een bruisend centrum. Rond vijf uur 's middags stroomt dit gebied echter leeg, en blijft er een stilte hangen die de meeste vrouwen als onprettig omschrijven.

Het tekort aan mensen op straat, vooral in de nachtelijke uren, vertaalt zich naar een tekort aan sociale controle. Mensen worden niet gecontroleerd op hun gedrag en ervaren geen externe druk om aan bepaalde gedragsstandaarden te voldoen. Dit gebrek aan controle zien de vrouwen terug in crimineel gedrag in de wijk. Zowel drugsgebruik als agressie op straat neemt vooral in de nacht toe, waardoor de vrouwen meer aarzelen om naar buiten te gaan in het donker. Een gemis aan natural surveillance wordt door de vrouwen ook impliciet benoemd.

Doordat er weinig mensen woonachtig zijn in Santo Antônio en er veel leegstand is, veroorzaakt dit bij een groot aantal vrouwen van de occupatie een beangstigend gevoel bij het wandelen op straat in de nacht. Volgens twee bewoonsters zouden de hoge muren of hekken langs gebouwen veiligheid moeten bieden, maar is dit vooral gericht op veiligheid van eigendom. Het straalt een niet-uitnodigend gevoel uit voor de vrouwen, en wordt omschreven als 'beklemmend'. Deze vorm van territorial reinforcement werkt hierbij dus averechts, en draagt bij aan een verhoogd gevoel van onveiligheid voor mensen van buitenaf, in plaats van dat dit veiligheid zou moeten garanderen. Dit kan wederom gevolgen hebben op het gebrek aan sociale controle in de wijk. Er heerst onbegrip bij de vrouwen over waarom er zoveel gebouwen leeg staan in de buurt. De leegte die zich vanuit het publieke domein doortrekt in de private eigendommen is een van de grootste redenen waarom de vrouwen van Leonardo Cisneiros angst ervaren in de wijk, en vooral in de nacht impact hebben op hun mobiliteit. Een tekort aan sociale controle, door leegstand, leegte op straat in de nacht en hoge muren en hekken langs gebouwen resulteren in een onveilig gevoel in de nacht, wat een belemmering is voor de meeste bewoonsters.

"Er is geen leven hier. Er moeten meer mensen komen wonen in Santo Antônio en de winkels moeten langer open blijven."
- Bewoonster Amara, 25 jaar

Weinig zicht en uitwegen

Indien wordt gesproken over de straatindeling en de fysieke aspecten van de straat wordt een tekort aan duidelijk zicht benoemd als een belangrijke reden van het voelen van angst. De smalle steegjes in de veelbezochte wijk São José worden behandeld tijdens de workshop. De vrouwen beschrijven het marktgebied rond São José als een doolhof waar je in de nacht niet graag wilt zijn. Door de smalle straten, weinig uitwegen en doodlopende straten heerst er angst voor mogelijke berovingen. Omdat er weinig zicht is over wie je tegemoet komt na het passeren van de blinde kruisingen voor voetgangers in het netwerk aan straten, vermijden de vrouwen deze steegjes in de nacht. Het tekort aan uitwegen wordt op meerdere locaties in de wijk benoemd, zoals op de Maurício de Nassau brug waarop de occupatie uitkijkt. De vrouwen benadrukken dat zij hier soms overvallen kunnen waarnemen vanuit hun huis, omdat er geen uitweg is voor bedreigende tegemoetkomers op een brug.

"In Afogados voel ik mij veiliger, daar is meer ruimte. Hier in het centrum kan ik mij niet bewegen. De straten zijn smal en er zijn veel auto's en motoren." - Bewoonster Clara, 47 jaar

Een tekort aan zicht kan zich op meerdere manieren uiten. Zo benoemen de vrouwen dat straten waar veel auto's geparkeerd staan mogelijk gevaarlijk kunnen zijn. De reden hiervoor is dat criminelen zich achter de auto's kunnen verschuilen, en er weinig zicht op de straat is. De locatie bij Pagode do Didi, een bekende uitgaansgelegenheid ten noorden in Santo Antônio, wordt hierbij nadrukkelijk genoemd als een plaats waar auto's het straatbeeld domineren. Een tegenstelling is dat dit juist vooral overdag aan de orde is, omdat er dan veel auto's op straat staan. Zodra het donker wordt vertrekken de werkers van het centrumeiland de wijk, samen met hun auto's.

Een laatste reden die kan worden gecategoriseerd onder tekort aan zicht waardoor de vrouwen angst ervaren is een tekort aan straatverlichting. De vrouwen benoemen dat de hoofdwegen vaak goed verlicht zijn, maar zodra er in de kleinere straten of steegjes wordt gewandeld, is het erg donker. Er worden door de vrouwen in de onderzoeksactiviteiten specifieke gevarenczones aangeduid in de nacht die in verband staan met zowel een tekort aan straatverlichting als met een tekort aan sociale controle, te zien in figuur 86.

“Voordat ik in het centrum woonde dacht ik bij deze buurt alleen aan shoppen. Nu ik er woon, denk ik alleen maar: rennen!” - Bewoonster Chrissy, 23 jaar

84. Rua Santa Cecilia in São José winkelgebied, eigen werk (2025)

85. Pagode do Didi, google earth (2024)

86. Gevarenczones en straatverlichting in de wijk, gedefinieerd door de vrouwen van Leonardo Cisneiros, eigen werk (2025)

Indien er in de nacht wordt gereisd, wordt er zo veel mogelijk gebruikgemaakt van de grotere avenidas. Deze zijn vaak beter belicht, en hebben goed zicht op de straat en de omgeving. De vrouwen vermelden dat er in de wijk veel straatverlichting lijkt te zijn, maar dat deze zeker niet altijd werkt. Zo staan er veel lantaarnpalen rond het marktgebied Cais Santa Rita, maar zijn deze in veel gevallen buiten werking. Open ruimtes als Praça do Diário, Pátio de São Pedro, en Praça 17 worden in de nacht juist vermeden doordat hier volgens de vrouwen vaak samenkomsten zijn van drugsgebruikers of criminelen.

Ook het gezellige Praça do Sebo verandert tijdens de schemering compleet van identiteit, waarbij het onveiligheidsgevoel toeneemt. Een tekort aan straatverlichting, gepaard met weinig zicht vanuit smalle straten en weinig uitwegen zijn uitingen van een gebrek aan natural surveillance, en zorgen bij de meeste vrouwen voor een gevoel van angst die de mobiliteit beperkt op de genoemde plaatsen in de wijk.

Agressie naar vrouwen

De positie van de vrouw neemt een bepaalde rol in op sommige plaatsen in de wijk. Het vrouw-zijn neemt volgens de bewoonsters negatieve gevolgen met zich mee bij bepaalde verplaatsingen in de stad. Praça do Diário wordt omschreven als een van die plaatsen. Volgens de vrouwen is dit een actief gebied van prostitutie, wat benadelend effect heeft op een bezoek aan deze plaats. De vrouwen noemen het naroeppen, uitschelden of intimideren van vrouwen veelvoorkomend op dit plein.

Bij een gezamenlijk bezoek aan dit plein wijst bewoonster Amara de tweedeling van deze ruimte aan. De noordelijke zijde waar de bus-halte gelokaliseerd is, beschouwt zij als een meer gevaarlijke kant dan de zuidelijke zijde. Dit is zowel het gevolg van haar negatieve ervaring met deze buslijn, waarbij zij ongewenst werd aangeraakt door een man, als van het nalatig onderhoud aan deze zijde van het plein. De zuidelijke zijde van het plein kenmerkt zich door winkels en straatverkopers, waar meer levendigheid aanwezig is. Overdag staat hier regelmatig politiesurveillance, maar die verlaten het plein rond half vier 's middags, waarna het volgens Amara onveiliger aanvoelt. Indien over het plein gewandeld wordt, is het dikwijls de route aangegeven met de pijlen in figuren 87 en 88. Meerdere vrouwen die participeren in de onderzoeksactiviteiten geven aan bang te zijn voor seksueel geweld in de wijk, wat resulteert in een verschil in ervaring tussen mannen en vrouwen, zoals ook omschreven in volgende paragraaf.

87. Wandelrichting op Praça do Diário die de meeste vrouwen van de occupatie vaak gebruiken, eigen werk (2025)

88. Plattegrond Praça do Diário en meest gebruikte route door de vrouwen van de occupatie, eigen werk (2025)

'Mannen worden op dit plein meer gerespecteerd dan vrouwen. Ik denk dat dit met de prostitutie te maken heeft.' – Bewoonster Martha, 17 jaar

'Het is een plein vol moordenaars, drugsdealers, en een bijeenkomst plek voor daklozen.' – Bewoonster Giovanna, 45 jaar, over Praça do Diário

Openbaar vervoer

Het openbaar vervoer zelf en de ruimte eromheen zijn plaatsen die door de vrouwen in veel gevallen als gevaarlijk worden bestempeld. De meeste vrouwen van de occupatie claimen regelmatig gebruik te maken van de bus voor langere afstanden, vaak via het busstation bij São José. De slechte verlichting, maar ook tekort aan beveiliging zorgt voor een vijandige sfeer. Zoals eerder benoemd hebben vrouwen als Amara nare ervaringen meegemaakt in de bus. Dit soort ervaringen zijn de redenen dat de jongvolwassen dochter van Marisol niet alleen van het busstation naar de occupatie mag wandelen in de avond.

"Ik haal mijn dochter op in de avond als zij hier aankomt. Zij is ooit achtervolgd door een man onderweg van de bus naar huis. Ik zou dit bij mijn zoon nooit doen. Ik moet meer op mijn dochter letten." – Marisol (45)

Deze quote geeft aan dat vrouwen een andere vorm van mobiliteitsvrijheid kunnen ervaren dan mannen. Zo ervaart de zoon vrijheid om zelfstandig te kunnen wandelen vanaf het busstation naar huis. De dochter moet daarentegen worden opgehaald door haar moeder, terwijl de kinderen in dezelfde leeftijdscategorie zitten.

Rondom het metrostation aan de andere kant van de wijk doet zich hetzelfde probleem voor. De vrouwen zijn zeer te spreken over het station zelf, wat te wijten is aan de goede bewaking die hier in dienst is. Echter wordt de omgeving rond het metrostation als zeer gevaarlijk ervaren, zo ook de busstations hier. De last-mile connectivity, oftewel het laatste deel van de reis naar huis, wordt met name in de nacht als een belemmering ervaren door de vrouwen.

89. De last mile connectivity vanaf het metro- en busstation wordt in de avond als een belemmering gezien door veel vrouwen, eigen werk (2025)

De hiervoor behandelde concepten vinden hun oorsprong in het gevoel van angst als belemmering voor de mobiliteit. Als volgt wordt het effect van deze angst behandeld aan de hand van gesprekken die zijn gevoerd met de vrouwen. Daaropvolgend wordt gefocust op belemmeringen in het mobiliteitspatroon van de vrouwen vanuit discomfort.

Gevaarlijke straten

Pagode do Didi

Pátio São Pedro

Praça do Diário

Terminal de ônibus

Estação de metro

Praça do Sebo

Rua Santa Cecilia

"Pagode do Didi is een leuke plek om te bezoeken op vrijdagavond, maar het kan soms gevaarlijk zijn. Er zijn hier wel eens dronken vechtpartijen. Ik zou willen dat er meer in de buurt te doen is voor het hele gezin."

"Ik zou vaker naar dit plein komen als er meer leven was. Er zijn weinig mensen en het is vaak leeg."

"Overdag zijn hier veel mensen en is het een fijne plaats. 'S nachts is het hier slecht verlicht en zijn er veel criminelen actief"

"Ik kom vaak langs dit plein, maar ik voel me hier niet veilig. Er is veel criminaliteit en het lijkt alsof mannen meer respect krijgen dan vrouwen."

90. Anekdoten van de bewoonsters over bekende plaatsen in de wijk die zij onder gevaarlijk categoriseren, eigen werk (2025)

91. Wijkwandeling met bewoonsters, gemaakt door Carolina Pimentel

Effect van angst

Er is besproken dat de vrouwen van Leonardo Cisneiros door verschillende aspecten in de wijk angst ervaren die hun mobiliteitspatroon kunnen beperken. Het effect hiervan wordt behandeld door PhD-onderzoeker Palmeira (2025), die gelijktijdig onderzoek deed naar de vrouwelijke ervaring van de stad met drie bewoonsters van Leonardo Cisneiros. Palmeira (2025) stelt de bewoonsters de vraag hoe zij zich voelen als zij moeten omreizen door veiligheidsoverwegingen:

"Gefrustreerd, denk ik, want soms moet je het doen zelfs als je te laat bent, voor een evenement, iets, maar je doet het liever dan het risico lopen overvallen te worden. Zelfs ontvoerd, deze dingen die we zien gebeuren. Dus ik voel me slecht, juist, en vooral omdat ik zwanger ben, is lopen de ergste vijand, dus hoe minder je loopt, hoe beter. Maar in dit geval kiezen we ervoor om meer te lopen in plaats van minder." - Participant uit onderzoek van Palmeira (2025)

De frustratie die deze participant voelt was terug te zien bij bewoonsters Amara en Marisol. Ergeis over geweld tegen vrouwen heeft ervoor gezorgd dat Amara een fiets heeft gekocht, zodat zij minder met de bus hoeft te reizen. Zij claimt dat de bus te gevaarlijk is voor haar en haar dochter, en vertrouwt mensen in het openbaar vervoer niet. Angst om overvallen te worden en ander geweld op straat heerst onder de meeste bewoonsters. Bij de workshop werden alle behandelde plaatsen in Santo Antônio ingedeeld onder de categorie 'gevaarlijk'.

Belemmeringen uit discomfort

Weinig onderhoud

Doordat sommige delen van de publieke ruimte in Santo Antônio slecht onderhouden zijn, brengt dit voor vrouwen een gevoel van discomfort met zich mee. Hierbij worden vooral slecht onderhouden gebouwen benoemd die er volgens drie bewoonsters ‘angstaanjagend’ uitzien. Naast de verwaarlozing van de bebouwing wordt ook de slechte staat van de infrastructuur benoemd.

“Het is aanvaarden, wat we kunnen doen is het accepteren. Maar wat ik vind is dat het verschrikkelijk is. Het is niet fijn. Je loopt, ik ben zwanger, ik wandel en ik struikel of glij zelfs uit.” – Participant uit onderzoek van Palmeira (2025)

De voetpaden worden bekritiseerd om hun slechte staat, en in dit geval als een struikelen uitglijsgevaar gezien. Naast opengebroken straten is er in de wijk te zien dat er op sommige plaatsen veel afval ligt, en het straatbeeld er verwaarloosd uitziet.

92. Voetpad bij Pagode do Didi, eigen werk (2025)

Weinig plaats voor kinderen

Een kind grootbrengen in een wijk die hier niet voor ingericht is brengt een extra uitdaging met zich mee. Jonge moeder Amara noemt een tekort aan faciliteiten voor kinderen als belemmering in haar mobiliteitsvrijheid. Zo kan haar dochtertje van drie jaar niet mee winkelen, door een tekort aan publieke toiletten, speelgelegenheden en rustplekken zoals bankjes in de publieke ruimte. Hierdoor moet Amara rekening houden met haar dochter en de aanwezigheid van een kinderopas binnen de occupatie regelen. De enige keren dat Amara haar dochter mee naar buiten neemt is als zij haar naar school brengt op de fiets, of als zij samen naar Park 13 de Maio gaan. Bij het winkelen, wandelen, of eten halen bij Casa do Pão blijft de dochter onder toezicht binnen de occupatie, omdat Amara de straat te gevaarlijk vindt voor haar kind. Het opvoeden van een kind op een plaats die niet voor kinderen ontworpen is kan op deze manier belemmeringen met zich meebrengen met hoe een moeder zich door de stad beweegt, of met welke aspecten zij rekening moet houden als zij de deur uit gaat.

Weinig activiteiten en plaats voor recreatie

Met de subjectief beladen vraag waarom er meer mannen in het straatbeeld van Santo Antônio aanwezig zijn dan vrouwen is het antwoord van de meeste bewoonsters dat er in de buurt weinig voor deze laatste groep te doen is. Er is een gemis aan buurtactiviteiten die vrouwen stimuleren om naar buiten te gaan. Waarbij de mannen in Santo Antônio vaak op straat hangen of domino spelen, zijn de vrouwen soms moeilijk op straat te vinden. De negen bewoonsters die deelnamen aan de workshop noemen de jaarlijkse viering van carnaval als een goed voorbeeld van een samenkomst waarbij zij zich verbonden voelen met het centrum. Niet alleen een programma in de vorm van activiteiten en evenementen mist, maar ook een invulling van plaatsen. Open ruimtes worden gewaardeerd, zoals pleinen en de ruime avenidas. Dit komt door een goed zicht op de straat en omgeving, maar ook omdat er op de avenidas bijvoorbeeld veel bewegingen en mensen zijn. Als deze publieke ruimtes ‘te’ open zijn en geen duidelijke invullingen hebben, wordt dit juist niet gewaardeerd door de vrouwen. Een voorbeeld hiervan is Pátio de São Pedro, een oud historisch plein gelokaliseerd voor een kerk. De weinige faciliteiten, leegte en gebrek aan schaduwplaatsen maakt dit plein onaangenaam. Volgens Marisol en Amara is dit een prachtig plein dat zij graag beter benut zien worden, zowel met een vaste invulling in de vorm van straatmeubilair als een plaats voor evenementen. Een gebrek aan buurtactiviteiten en het ontbreken van social management als vorm van plaatsinvulling kan bijdragen aan een verminderd stimuleren voor de vrouwen om de deur uit te gaan, en kan zo een effect hebben op het mobiliteitspatroon.

93. Een leeg Pátio de São Pedro, eigen werk (2025)

Deelconclusie

Er is geanalyseerd dat de nacht een belangrijke rol speelt in het ervaren van angst voor de vrouwen van Leonardo Cisneiros. De nacht versterkt het onveiligheidsgevoel, waarbij wordt aangegeven dat een groot deel van de vrouwen die participeren in de onderzoeksactiviteiten meer aarzeling voelen om na 5 uur s'avonds de deur uit te gaan. Angst voor zowel criminaliteit, drugsgebruikers, en seksueel geweld speelt hier een grote rol. Dit valt in de publieke ruimte vaak te herleiden naar een tekort aan sociale controle, en een leegte in de wijk. Verder zijn het blokkeren van zicht op de straat, een tekort aan uitwegen en beperkte werkende straatverlichting ook redenen waarom vrouwen angst ervaren in de publieke ruimte in Santo Antônio.

Beperkingen in mobiliteit nemen niet alleen de vorm aan van angst, maar ook van discomfort. Zo is een tekort aan faciliteiten voor kinderen een barrière voor moeders om zich vrij te kunnen bewegen, maar ook het gebrekkig onderhoud van de wijk en een tekort aan activiteiten in de buurt kunnen de vrouwen minder prikkelen om gebruik te maken van de publieke ruimte.

Er is in deze deelvraag vooral gefocust op de beperkingen die de vrouwen van Leonardo Cisneiros ervaren in hun mobiliteit. In het volgende onderdeel ligt de nadruk op een positieve invalshoek, namelijk het brengen van veranderingen in de omgeving.

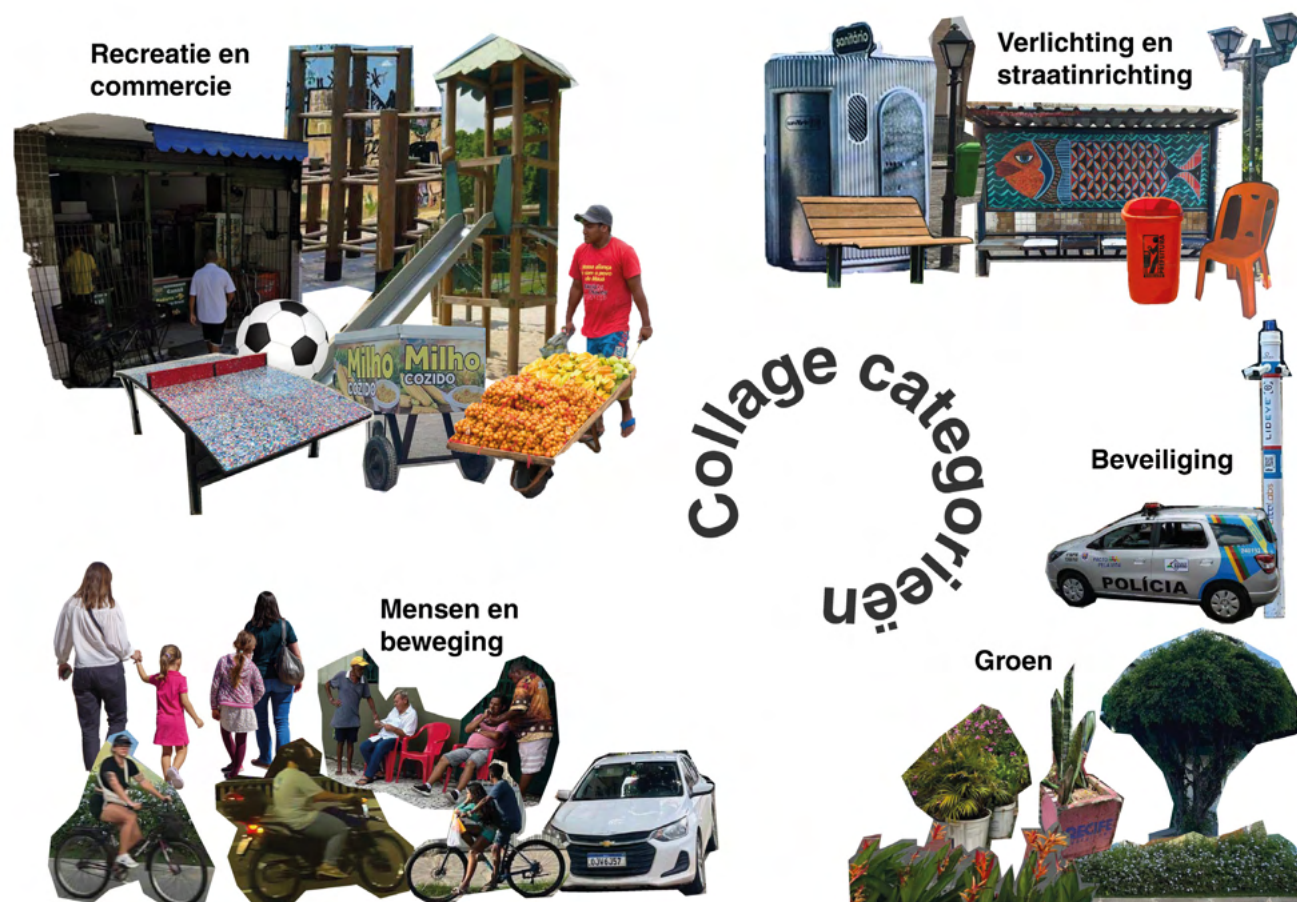
Er wordt gefocust op gezamenlijk bedachte behoeften van de vrouwen voor specifieke locaties in de wijk.

3. Verdiepen - Benodigdheden

Uit eerdere activiteiten en gesprekken leek duidelijk waar de vrouwen tekortkomingen in de wijk ervaren. In de hierop volgende onderzoeksactiviteiten is gefocust op het bespreken van de omgeving in het kader van veranderingen. Hierbij wordt de derde deelvraag: *“Wat hebben de vrouwelijke bewoners van Leonardo Cisneiros nodig om de publieke ruimte als meer veilig en aangenaam te ervaren?”* beantwoord. In de derde workshop waar gezamenlijk collages werden gecreëerd, werd gefocust op de vraag ‘Wat maakt een plaats veilig?’ Dit lijkt op het eerste gezicht een simpele vraag, maar bleek een interessant en persoonlijk denkproces te zijn voor de participanten. Door een aanbod aan ruimtelijke elementen beschikbaar te stellen konden de bewoners hun eigen plaats invullen, die ook in eerdere workshops aan bod kwamen. De ruimtelijke elementen zijn vooraf gekozen en zijn gebaseerd op objecten uit de directe omgeving van Santo Antônio en worden onderverdeeld via de volgende categorieën die nader worden toegelicht.

Deze thema's zijn gekozen aan de hand van eerdere onderzoeksactiviteiten. Het was van belang om de onderzoeksactiviteiten zo goed mogelijk op elkaar aan te sluiten.

Het thema recreatie en commercie hangt samen met het gebrek aan plaatsen voor recreatie in de wijk. Hierbij zijn vooral speeltoestellen voor kinderen te zien, omdat deze faciliteit volgens de moeders van de occupatie ontbreekt in de wijk. Het onderdeel commercie kan vallen onder meerdere aspecten, zoals het aantrekken van mensen op straat, en in die zin ook bijdragen aan de sociale controle.

94. Collage categorieën, eigen werk (2025)

De categorie beveiliging vloeit voort uit de tekortkomingen die zijn besproken rond de plaatsen Praça do Diário en het busstation São José. De politie surveillance stopt hier op het einde van de dag, waarnaar sommige vrouwen een verandering op de plaats omschreven. Eerder was benoemd dat het metrostation wel goed bewaakt is, en dat de vrouwen zich hierdoor effectief veiliger voelen in het station zelf. Het is interessant om te ondervinden of dit op meer plaatsen in de stad zou kunnen werken.

Het thema verlichting en straatinrichting is ontstaan uit de eerder omschreven leegte en gebrek aan invulling van sommige plaatsen. De tekortkoming van straatverlichting op veel plaatsen in de wijk is in vorige deelvraag ook uitgebreid behandeld, en een belangrijk ruimtelijk element om mee te wegen.

In de uitwerking van het vorige onderdeel ‘Beperkingen’ bleek dat het grootste probleem in de wijk de afwezigheid van mensen op straat is, vooral in de nacht. Hierdoor is de categorie mensen en bewegingen samengesteld.

De categorie ‘groen’ verwijst naar de groenvoorzieningen in de wijk, waarvan in deelvraag 1 is gebleken dat publieke groenplaatsen in Santo Antônio tekortschieten, en in veel gevallen als onveilig of ontoegankelijk worden bestempeld.

Op basis van deze categorieën zijn de ruimtelijke elementen uitgekozen en geprint, zodat de participanten dit op hun collage kunnen plakken. Uiteraard konden de bewoners hun eigen invulling geven via tekeningen, of een gesprek waarin andere noden werden verhelderd.

Als volgt worden een viertal plaatsen behandeld die in de workshop uitgebreid zijn besproken. De collages die door de bewoners zijn gemaakt zijn simplistisch, maar gaan gepaard met verhalen en ervaringen die zijn gedeeld. Deze collages zijn verder uitgewerkt in conceptuele collages, waar de verhalen, informatie uit eerdere onderzoeksactiviteiten en de collages gemaakt door de participanten samenkomen. Dit is gedaan om een synthesebeeld te creëren van de vrouwen hun noden, en om verder te communiceren naar professionals.

95. Workshop 3 collages maken, eigen werk (2025)

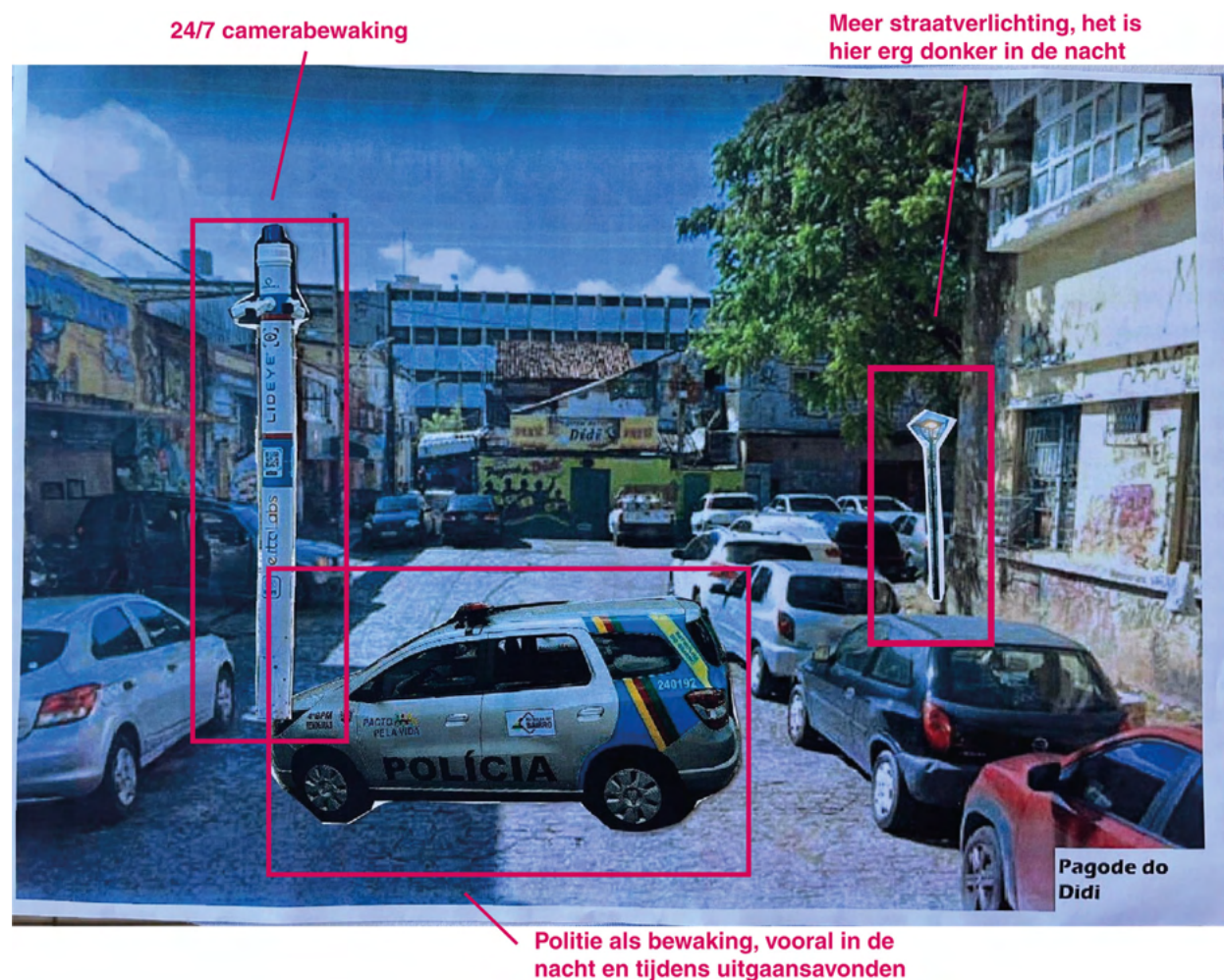
Pagode do Didi

In eerdere onderzoeksactiviteiten kwam dit gebied verschillend aan het licht. Sommige bewoners feesten bij Pagode do Didi regelmatig op vrijdagavond als een van de weinige uitgaansgelegenheden op het centrumeiland. Een ander deel ziet dit gebied als te gevaarlijk, en komt hier liever niet. Indien deze plaats in de context van de dag werd behandeld ontstond er samenhang tussen de groepen: Het is geen aangename plaats, ook niet als locatie van doorstroom. Door het geringe groen en het sterk verharde oppervlak is het een onaangenaam warme plaats in de wijk. In de eerdere onderzoeksactiviteit kwam aan bod dat de auto's op straat overdag het zicht blokkeren, wat een onveilig gevoel met zich meebrengt. De locatie aan de route naar Santo Amaro is er een die door deze redenen zelden wordt gekozen.

Amara maakte een collage van Pagode do Didi en bespreekt haar verbeteringen voor deze plaats in de stad.

“Pagode do Didi is een gevaarlijke plaats in de nacht. Soms is het leuk als er straatfeesten zijn, maar er zijn ook veel gevechten of dreigementen. Vorige week was hier bijvoorbeeld een man die iemand heeft gestoken met een mes. We weten niet wie de dader is omdat er geen politie of camera aanwezig was. Dit is een plek in de stad waar vaak iets gebeurt, maar er is bijna nooit iets van bewaking aanwezig.”

- bewoonster Amara

96. Collage Pagode do Didi gemaakt door Amara, eigen bewerking (2025)

In de nachtelijke context vindt Amara ruimtelijke elementen uit de categorie bewaking het meest belangrijk, gepaard met straatverlichting. Zij geeft een kritische kanttekening bij de uitgaansavond. Zo geeft zij aan dat dit geen avond is voor families, door alle criminaliteit. Er is volgens haar behoefte aan buurtactiviteiten die ook overdag plaatsvinden, waar zij bijvoorbeeld haar dochter mee naartoe kan nemen. In de context overdag sloot Amara zich in eerdere onderzoeksactiviteiten aan bij het grote aantal auto's dat de straat hier blokkeert. Ze vindt de site er onverzorgd uitzien, en heeft hier naar haar zeggen niets te zoeken overdag.

Conceptcollage Pagode do Didi

In de conceptuele uitwerking van de collage die in een latere fase van het onderzoek aan professionals zal worden gepresenteerd is een versmelting van problemen en ideeën van de bewoners visueel gemaakt. Een groot probleem bij Pagode do Didi is de beperkte schaduw en het verharde oppervlak. Door schaduwschermen te installeren en plaats te maken voor groen wordt deze site draaglijker met betrekking tot gevoelstemperatuur. Dit kan echter alleen indien hier fysiek ook meer plaats voor vrij wordt gemaakt, wat betekent dat een aantal parkeerplaatsen zou moeten verdwijnen. Door afspraken te maken met *flanelinhas*, ook wel informele parkeerwachters die hier werkzaam zijn, zou er een mogelijkheid zijn om meer ruimte te maken voor de voetgangers.

97. Conceptuele collage Pagode do Didi, eigen werk (2025)

Dit zou kunnen door de auto's bijvoorbeeld tijdelijk geclusterd te laten parkeren op de binnenplaats van het leegstaande gebouw aan de Rua dr. José Henrique Wanderley. Momenteel wordt deze plaats deels als parking benut door externen, maar is niet optimaal in gebruik. Door de afname van een klein aantal parkeerplaatsen wordt ruimte gemaakt voor meer verblijfsvoorzieningen in de publieke ruimte, zoals een bankje onder het schaduw scherm. Op deze wijze wordt de site rond Pagode do Didi aangepast zodat er meer natuurlijk zicht is op straat met meer groen en schaduwplaatsen. Ook is het belangrijk hier meer straatverlichting en vuilnisbakken te plaatsen, en een werkende camera op de hoek van de straat. Dit draagt bij aan het veiligheidsgevoel in de nacht en aan de maintenance van de plaats. Deze wijzigingen kunnen ervoor zorgen dat dit gebied vaker wordt overwogen als route van en naar Santo Amaro, en een aangenamer gebied wordt voor de vrouwen om te passeren.

Een aantal van zeven parkeerplaatsen verschuift naar het binnengebied van het leegstaande pand. Hierdoor ontstaat op de hoek van de rua Ulhôa Cintra en rua Dr. José Henrique Wanderley een nieuwe identiteit. Door de afname van parkeerplaatsen is plaats voor bankjes en groen. Hierdoor ontstaat meer natuurlijk zicht in de bocht van de straat, die nu niet meer geblokkeerd wordt door auto's. De nieuwe straatverlichting zorgt ervoor dat deze hoek goed verlicht is in de nacht.

98. Uitwerking conceptuele collage op plattegrond Pagode do Didi, eigen werk (2025)

Praça do Sebo

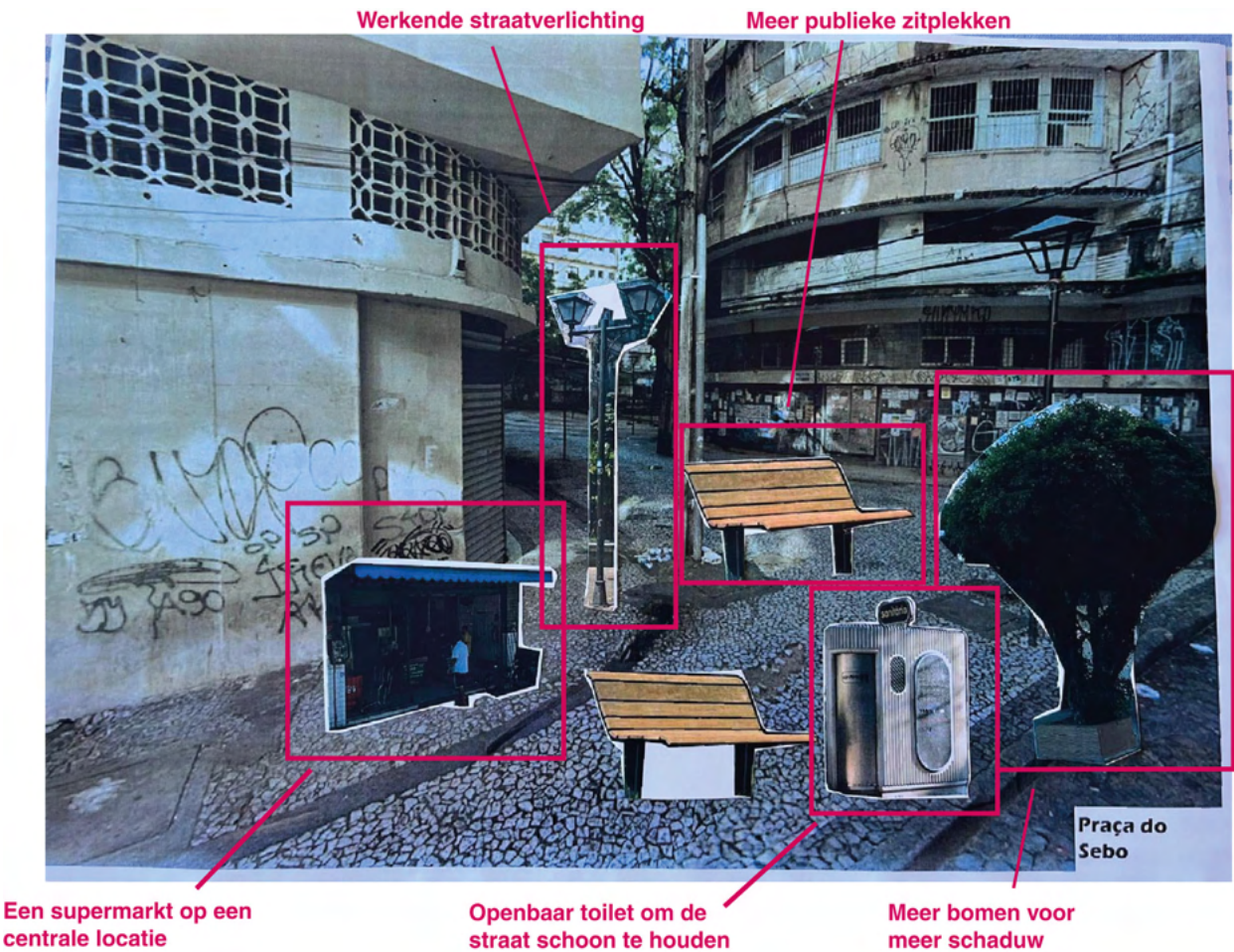
Op een steenworp afstand van de Pagode do Didi ligt Praça do Sebo, een levendig plein met diverse horecagelegenheden en een lokale boekenmarkt. Het plein is een van de weinige plaatsen in de wijk waar een clustering aan horeca plaatsvindt, en een aanwezigheid van groen heeft. Door deze formule heeft de plaats veel potentie, en kan mogelijk uitgroeien tot een nieuw stedelijk ankerpunt, of trekpleister van het centrum. De tweeledigheid van de plaats dwarsboomt dit potentieel. Het onveilige karakter van de avond brengt problemen met zich mee. Een tekort aan werkende straatverlichting, maar ook andere faciliteiten ontbreken. Amara vertelt meer over de behoeften om deze plaats optimaal te benutten in haar gemaakte collage.

“Het voelt hier gevaarlijk aan omdat de gebouwen er verlaten uitzien. Het ziet er niet verzorgd uit. De mensen plassen tegen de muren, waardoor het hier stinkt. Een publiek toilet zou de straat schoner houden. Ik vind het jammer dat ik op dit plein niet goed kan zitten. Ik ga niet naar een terras, want dat is duur. Verder op het plein kan ik wel zitten, maar daar is er geen goede uitweg. Ik mis een goede supermarkt in de buurt. We hebben hier wel de markt bij São José, maar ik mis een grote supermarkt. Nu moet ik naar de Mix Matheus om grote boodschappen te doen (Santo Amaro). Ik denk dat Praça do Sebo een goede plaats zou zijn voor een grote supermarkt. Ook vind ik meer straatverlichting belangrijk hier, en nog meer bomen zou ook mooi zijn.”

- Bewoonster Amara

Uit Amara haar collage ontstaat een groeps-gesprek tijdens de workshop. Meerdere participanten zien een supermarkt op deze locatie als een aanwinst voor de wijk. Een supermarkt waar alles op één plaats te vinden is, is in sommige gevallen efficiënter dan het marktgebied van São José waar alle behoeften op verschillende locaties zijn. Ook zou dit een multifunctionele reden vormen om het plein te bezoeken, in plaats van alleen het bezoek aan de horeca of de boekenmarkt. Amara benoemt het tekort aan publieke zitplaatsen op dit deel van het plein. Zij zou graag willen genieten van de ambiance van Praça do Sebo, zonder een consument te moeten zijn van een horecagelegenheid.

Conceptcollage Praça do Sebo
In de uitgewerkte conceptcollage is een supermarkt geplaatst in het momenteel leegstaande hoekpand aan de rua Alarico Bezerra. Hierdoor wordt dit deel van Praça do Sebo geactiveerd door een nieuwe functionele invulling. Tegenover de supermarkt is een groen perkje te vinden, waar zitplaatsen zijn. Er is meer werkende straatverlichting aanwezig, en er is plaats vrijgehouden voor straatverkopers om hier handel te drijven. In het gebouw tegenover de nieuwe supermarkt bevindt zich een openbaar toilet, die bezoekers van Praça do Sebo tijdens het winkelen kunnen gebruiken. Het toegevoegd groen aan deze kant van het plein zorgt voor een natuurlijke overgang naar de kern van de groene binnenplaats aan de boekenmarkt, en voor een schaduwplaats voor de nieuwe bankjes. Er blijft ruimte bestaan voor straatverkopers, die de sociale controle aan deze kant van het plein versterken. Op deze manier krijgt de westelijke kant van Praça do Sebo een nieuwe, meer functionele identiteit.

99. Collage Praça do Sebo gemaakt door Amara, eigen bewerking (2025)

100. Conceptuele collage Praça do Sebo, eigen werk (2025)

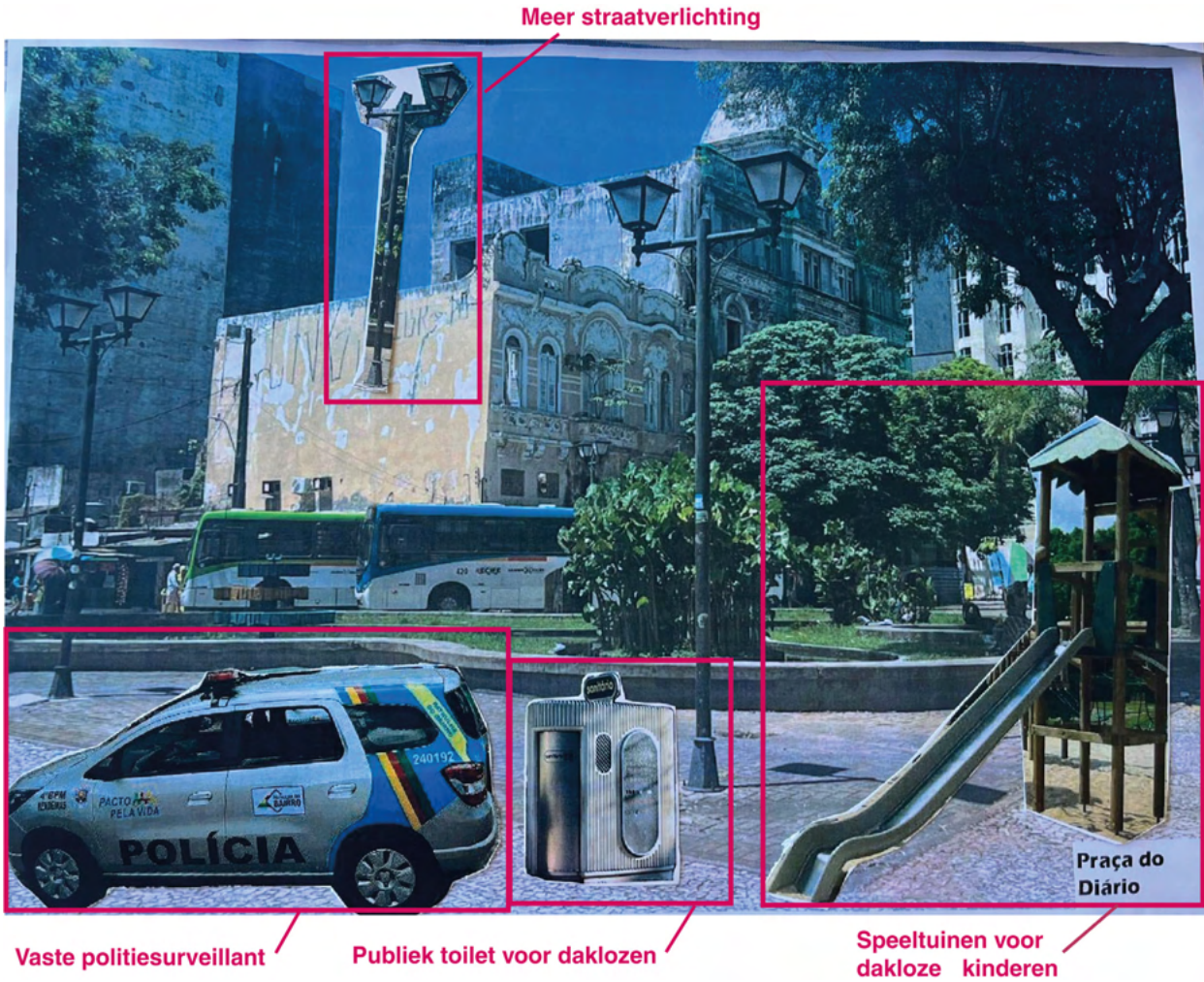
Praça do Diário

Praça do Diário is een veelbesproken plein in het hart van Santo Antônio. In termen van veiligheid voor vrouwen is dit volgens de bewoonsters een van de minst veilige plaatsen in Santo Antônio. Zo beschreef een deel van de vrouwen dit toe te wijzen aan de prostitutie op dit plein, wat in sommige gevallen resulteert in een vijandige sfeer naar vrouwen. Het is dus een noodzaak om aanpassingen te doen op dit plein, om de identiteit om te vormen tot een plein voor meerdere groepen. Er is gekozen om de zuidelijke kant van Praça do Diário onder handen te nemen, omdat dit door de vrouwen het meest wordt bezocht. Bewoonster Vitória deelt haar visie over het plein in haar collage.

*“Ik heb zelf geen kinderen, maar ik zie wel dat speeltuinen in de wijk ontbreken. Ook voor dakloze kinderen is dit belangrijk, zij hebben geen mogelijkheid om ergens te spelen hier in Santo Antônio.
Er zijn veel daklozen mensen op het plein, die nood hebben aan een publiek toilet. Dit kan voor meer mensen trouwens handig zijn.
In de nacht is het hier best wel donker, daarom vind ik extra belichting hier belangrijk.
Amara zei het net ook al, maar politie is echt belangrijk. Ze verdwijnen hier op het einde van de middag, juist als het hier gevaarlijkst wordt. Ik zou willen dat de politie hier stand-by blijft staan, omdat hier nou eenmaal veel rare dingen gebeuren. Hun aanwezigheid in de auto is genoeg om mij veiliger te laten voelen.”*

- Bewoonster Vitória, 45 jaar

Vitória spreekt duidelijk ook vanuit de noden van anderen, waarbij daklozen en kinderen mee worden genomen in haar nieuwe visie van het plein. Een tekort aan publieke toiletten is in heel de wijk een probleem, zo ook eerder benoemd bij Praça do Sebo. Dit vormt een probleem in de wijk vanwege het hoge aantal daklozen dat geen toegang heeft tot sanitaire voorzieningen. Ook de bewoners uit de occupatie hebben niet altijd stromend water in het gebouw tot hun beschikking, waardoor zij in sommige gevallen ook afhankelijk zijn van publieke toiletten. Hierdoor maakt dit de noodzaak aan publieke toiletten nog urgenter. In de vorige deelvraag is het tekort aan faciliteiten voor kinderen ook benoemd, waarbij al bij de eerste deelvraag werd geanalyseerd dat er in Santo Antônio geen speeltuinen voor kinderen aanwezig zijn. Dit is een beperking voor de moeders van Santo Antônio om hun kinderen mee te nemen op stap. De aanwezigheid van politie surveillance is vaker genoemd, en zal aan het einde van dit hoofdstuk via verschillende kritische visies worden toegelicht.

101. Collage Praça do Diário gemaakt door Vitória, eigen bewerking (2025)

Conceptcollage Praça do Diário

In de conceptuele collage is de transformatie van Praça do Diário naar een speelplein te zien. De centrale locatie in de stad is momenteel een belangrijke passage, zo ook voor moeders. Indien hier een speeltuin wordt voorzien voor kinderen ontstaat de opportuniteit voor moeders om hun kinderen mee te nemen tijdens het winkelen of wandelen in het centrum. Dit tezamen met een publiek toilet dat meerdere doelgroepen kan dienen, gevolgd door een kiosk aan de speeltuin, resulteert in een nieuwe uitstraling waarin Praça do Diário een plein is voor iedereen. De sociale controle wordt door de kiosk behouden, gecombineerd met politie-surveillance. Dit is een eerste poging om de identiteit van het plein te veranderen, zodat de negatieve eigenschap van de prostitutie op dit plein niet langer domineert. Door er een plein voor meerdere leeftijdsgroepen van te maken, zorgt dit voor een inclusieve uitstraling.

102. Conceptuele collage Praça do Diário, eigen werk (2025)

Pátio de São Pedro

Het historische plein is eerder aan het licht gekomen door een tekort aan sociale invulling en schaduw. Toch zagen de bewoonsters Marisol en Amara het potentieel van dit plein bij een bezoek, en zouden zij dit graag als plein voor evenementen zien waar meer leven is. In de workshop is dit plein uitvoerig mondeling behandeld waarbij een jonge bewoonster een uitleg deed bij haar collage.

"Het plein is zo leeg... er is hier niets. Ik denk dat meer straatverkopers en meer politie het veiliger zou maken. Ik weet niet precies wat hier verder moet komen, maar iets wat meer mensen trekt moet op dit plein komen!" - Ana, 17 jaar

De jonge bewoonster is onderdeel van een groot gezin, en gaf onder andere aan dat haar broertjes en zusjes geen plaats hebben om te spelen. Samen met Amara is zij het ermee eens dat dit plein een speeltuin kan gebruiken. Ook is in groepsdiscussie overlegd dat deze locatie net als Praça do Sebo ideaal is als een bekend winkelgebied. In de eerdere wandeling met twee bewoonsters is dan ook benoemd dat de faciliteiten die hier nu zijn niet toegankelijk zijn voor iedereen. Momenteel zijn er op dit plein namelijk twee restaurants aanwezig die in de hogere prijsklasse zitten. De bewoonsters zouden hier meer toegankelijke faciliteiten willen zien, en noemen bijvoorbeeld ook straatverkopers als interessante commercie.

Meer politiesurveillance

Straatverkopers zorgen voor meer mensen op straat

103. Collage Pátio de São Pedro gemaakt door Ana, eigen bewerking (2025)

104. Conceptcollage Pátio de São Pedro, eigen werk (2025)

Conceptcollage Pátio de São Pedro

In de conceptuele collage is rekening gehouden met de behoefte aan commercie op dit plein. Een lokale markt en een aanbod aan straatverkopers zou dit plein een nieuwe reden van bezoek geven en de sociale controle waarborgen. In de plint van de nu voornamelijk ongebruikte gebouwen aan de rand van het plein wordt plaatsgemaakt voor een divers aanbod aan commercie. Een groente- en fruitwinkel, een kledingwinkel en een café kunnen zorgen voor het aantrekken van een divers publiek, waarbij dit plein niet alleen als plaats van passage wordt gezien, maar ook als bestemming. De luifels die schaduw bieden maken het aantrekkelijk om hier te gaan winkelen, en een terras geeft een levendige draai aan het plein. Een divers aanbod aan commercie is dus nodig om deze plaats interessant te maken. Een oudere bewoner van het centrum benadrukt de rol van winkels in het straatbeeld. Hij omschreef het centrum vroeger als levendig, met veel actieve winkels en een uitgebreid aanbod. Zowel winkels in hogere prijs categorie als goedkopere winkels bestonden naast elkaar, en er was een nachtleven in het centrum aanwezig. Sinds de nieuwe ontwikkelingen buiten het centrum, de opkomst van de grote shoppingcentra, en de digitalisering van online winkelen is het centrum volgens hem verloederd, wat criminaliteit met zich meebrengt. Bewoner Francisco benoemt bijvoorbeeld de rolluiken die nu worden gebruikt als een winkel gaat sluiten, die vroeger nooit aanwezig was. Dit geeft volgens hem een dreigende uitstraling, maar is helaas nodig tegen inbraak. Francisco benadrukt de komst van meer diverse commercie, met ruimere openingstijden zodat het centrum niet in één keer leegstroomt in de avond. Hij noemt bijvoorbeeld een koopavond, zodat Santo Antônio in ieder geval één avond in de week als prettige bestemming kan worden gezien, wat volgens hem ideaal zou zijn op Pátio de São Pedro. Dit zou een prettige Santo Antônio creëren voor iedereen, zowel bezoekers als bewoners.

Verder wordt er meer geïnvesteerd in straatverlichting en groen, zodat het Praça do Diário goed verlicht is maar er ook genoeg schaduw is om bijvoorbeeld bankjes te plaatsen op het plein. De toename aan sociale controle door middel van het aanbod aan commercie kan zo bijdragen aan het veiligheidsgevoel op het plein.

De rol van de politie in de Braziliaanse maatschappij

De behoefte aan bewaking of beveiliging van de politie is meerdere keren benoemd in dit onderzoek. In de Braziliaanse maatschappij zijn er twee soorten politie met verschillende doelen en bevoegdheden. De federale politie is op nationaal niveau geregeld, en houdt zich vooral bezig met het bestrijden van georganiseerde misdaad of drugshandel. De militaire politie is daarentegen staatsgericht, en houdt zich bezig met handhaving op straat, de preventie van misdaad en surveillance. De militaire politie wordt dan ook vaker op straat waargenomen, en heeft meer direct contact met de inwoners van een stad. Door in dieper gesprek te gaan met de bewoners van Leonardo Cisneiros naar hun visie van de politie, is een holistisch beeld gevormd van de veiligheidsperceptie in het kader van politieursurveillance.

Amara pleit in veel gevallen voor meer politie-surveillance. Als haar wordt gevraagd of dit haar werkelijk veiliger laat voelen in de wijk, wordt lang nagedacht over een antwoord. Zij benoemt dat de politie soms niet erg betrouwbaar is. Er wordt een verhaal verteld over een vrouw die dronken was, en de politie-surveillant vroeg om een taxi te bellen. Amara vertelt dat deze agent de vrouw seksueel heeft misbruikt. Het zijn dit soort verhalen die ervoor zorgen dat Amara de politie wantrouwt. De manier waarop de politie wel zou kunnen werken is volgens haar in combinatie met camerabeelden. Momenteel zijn er camerapalen in Santo Antônio aanwezig, maar hebben de bewoners op het nieuws gezien dat deze vaak niet werken.

Zo worden er regelmatig mensen overvallen in Santo Antônio, maar is er weinig beeldmateriaal van camera's aanwezig. De camerabeelden zouden namelijk niet alleen moeten dienen om criminelen te controleren, maar ook om het gedrag van de politie te controleren, volgens de vrouwen van Leonardo Cisneiros. Ook wordt er gesproken over de Braziliaanse norm als het gaat om criminaliteit. De bewoners benadrukken dat zelfs als er camerabeelden zouden zijn van een misdaad, de criminelen niet zouden worden vervolgd, omdat het volgens de bewoners gebruikelijk is dat het recht in Brazilië niet wordt gehandhaafd. Hierdoor zouden criminelen camera's ook niet zien als afschrikwekkend. Ze benoemen de onrechtvaardigheid van de politie als het grootste probleem. Indien volgens Amara het materiaal van de camera's op rechtvaardige wijze wordt ingezet in samenwerking met de politie, en er daadwerkelijk gehandhaafd wordt, zou dit haar gevoel van veiligheid vergroten. Francisco en Amara zouden het prettig vinden als camerabeelden openbaar worden gemaakt, of uitgezonden worden op het nieuws, zodat zij weten voor wie zij moeten uitkijken.

Francisco benadert zijn behoefte aan veiligheid.

“Er wordt ons verteld dat de politie veiligheid garandeert. Daarom hebben wij dit op de collages geplakt. Wij hebben behoefte aan veiligheid, maar het is meer een symbool, omdat wij niet weten hoe veiligheid er echt uit ziet, snap je?” - Francisco

Het gaat volgens Francisco dus om een gevoel van veiligheid, geen concreet object of ruimtelijk element. Het belang van veiligheid wordt expliciet benoemd voor krakers. Volgens Francisco leven de mensen bij Leonardo Cisneiros te midden van hun eigen onzekerheid, wat de behoefte aan veiligheid vergroot. Als er wordt gevraagd of de bewoners veiligheid als een basisbehoefte zien wordt geantwoord:

“Mensen zijn verbaasd dat wij veiligheid als nood zien, omdat zij ons als het gevaar in de wijk zien. Maar ik heb ook het recht om mij veilig te voelen.” - Vitória

De nood aan veiligheid wordt sterk benadrukt door de participanten van de workshop. Er hangt een moedeloze sfeer door het bespreken van de problemen en de tekorten. De primaire behoefte aan veiligheid wordt niet direct vervuld door de politie, maar juist door rechtvaardigheid in het Braziliaanse systeem.

In de groep wordt besproken dat het goed is dat de politie momenteel regelmatig surveilleert op pleinen als Praça do Diário. Echter wordt hier een kanttekening bij gegeven:

“De politie houdt de onruststokers in de gaten, maar omgekeerd houden de onruststokers de politie in de gaten. Als de politie op het einde van de dag vertrekt slaan zij toe, en beginnen de overvallen.” - Francisco

Deelconclusie

Indien meer wordt gefocust op hoe veranderingen in de wijk ten grondslag zouden komen en hoe er een echte aanpassing in het veiligheidsgevoel teweeg kan worden gebracht, worden de winkels er wederom bij betrokken. Langere openingstijden van winkels, en een uitgebreid aanbod zouden volgens de participanten sterk bijdragen aan het behoud van meer mensen op straat op het einde van de dag. Dit draagt bij aan de sociale controle, en is zeker op het einde van de dag een belangrijk agendapunt. Zo waren in de collages geen ruimtelijke elementen van de categorie mensen en beweging gekozen, maar is dit na groepsgesprek duidelijk dat het een uitwerking is van de andere elementen, zoals aanpassing van straatinrichting of de focus op recreatie en commercie. Pas als deze elementen plaatsvinden kan er een voorstelling worden gemaakt van het beeld van meer mensen en bewegingen op straat.

Het plaatsen van deze elementen komt niet gegarandeerd met meer veiligheid. Een van de grootste stedenbouwkundige uitdagingen is ervoor te zorgen dat een ruimte daadwerkelijk wordt gebruikt door de beoogde doelgroep. Denk aan speeltuinen die worden gedomineerd door 'hangjongeren'. Aan het begin van de onderzoeksperiode gaf Pedro, algemeen directeur van stedelijke ontwikkeling bij Recentro, aan dat dit de voornaamste reden is dat er weinig publieke faciliteiten in het stadscentrum aanwezig zijn. Het aantrekken van bezoekers die hier oorspronkelijk niet welkom zijn, zoals de daklozenpopulatie in Santo Antônio, is hierbij een grote angst van de gemeente. Maar is deze angst een reële reden om de plaatsen voor niemand aantrekkelijk te maken, en zou niet iedereen gebruik mogen maken van faciliteiten als een publiek toilet, of een bankje?

Er kan worden beredeneerd dat er liever een functionerende plaats voor een bevolkingsgroep ontstaat dan een disfunctionele plaats voor iedereen. Zo denken de bewoners van Leonardo Cisneiros ook aan plaatsgebruik van groepen die geen betrekking hebben op zichzelf. Zoals Vitória die de focus legt op een speeltuin voor kinderen, of een publiek toilet voor de dakloze bevolking.

Door speeltuinen aan te leggen wordt de identiteit van plaatsen in Santo Antônio aangepast. Zo laat deze ingreep zien dat kinderen ook welkom zijn in het centrum. Deze aanpassingen in identiteit zijn nodig om meer en verschillende mensen naar het centrum te trekken, zodat Santo Antônio een inclusievere plaats wordt. Het aantrekken van verschillende mensen zorgt ook voor een verschillend aanbod aan stromingen. Zo is Santo Antônio nu voornamelijk een wijk waarin gewerkt wordt, wat een afwezigheid van inkomende stroming veroorzaakt op het einde van de dag. Indien Santo Antônio naar een woon-werk- en recreatie wijk wordt getransformeerd, zullen er verschillende groepen worden aangetrokken die het centrumeiland bezoeken om verschillende redenen. Dit zorgt voor een constante stroom van en naar de wijk. Om deze reden is het niet alleen belangrijk om te focussen op de ruimtelijke elementen en fysieke staat van de straat, maar ook naar de ruimtelijke en sociale invullingen in het kader van voorzieningen en activiteiten. Zo worden langere openingstijden bijvoorbeeld genoemd als belangrijk aspect van het langer levend houden van de straten. Maar hoe is deze inclusieve invulling van plaats precies te bereiken?

4. Actie - Kennisuitwisseling

In het derde deel van de PAR-fase wordt gefocust op actie. Dit onderzoek maakt gebruik van een participatieve aanpak die als doel heeft een bijdrage te leveren aan het vergroten van het bewustzijn rondom de ervaringen van vrouwen in Santo Antônio, en de kennisuitwisseling tussen groepen. In het theoretisch kader onder de auteur Mehan (2023) werden verschillende manieren van informal feminist placemaking besproken. Een transformatieve benadering van stedelijk activisme kan zorgen voor een inclusieve herdefiniëring van een plaats. Dit in samenwerking met bijvoorbeeld een protest, of een walkscape zoals een informatieve wandeling met een bepaald activistisch doel, kan een proces van placemaking teweegbrengen. Door de inspiratie van de eerder georganiseerde Jane's Walks in Recife is ervoor gekozen een participatieve wijkwandeling te organiseren met een activistisch doel. Een grootschalige wijkwandeling kan meerdere groepen samenbrengen en dialogen aangaan. Kennisuitwisseling staat hierbij centraal, waarbij ervaringen worden gedeeld en er inzicht kan worden verkregen in een perspectief dat doorgaans niet snel aan het licht komt. Een van de hoofddoelen van de wandeling bestond erin professionals inzicht te geven in de dagelijkse ervaringen van de vrouwelijke bewoners van Leonardo Cisneiros, maar ook van de vrouwelijke bezoekers en werkenden in Santo Antônio. Er wordt in dit onderdeel antwoord gegeven op de laatste deelvraag: *“Hoe kunnen de tekortkomingen en noden tot uiting komen via participatieve acties om zo meer bewustwording te creëren over de vrouwelijke ervaring van de straten van Santo Antônio?”*

Zoals vermeld bij eerdere onderzoeksactiviteiten is visueel te werk gaan met foto's of wandelingen een toegankelijke manier van onderzoek doen met de vrouwelijke bewoners van Leonardo Cisneiros. Deze aanpak wordt ook toegepast binnen de professionele context van Recife, zoals eerder geïllustreerd door het project Caminho Seguro para Mulheres, georganiseerd door urban innovaties. Hierbij fungeerde een wijkwandeling als gespreksstarter voor stedelijke ontwikkelingen. Het participatieve en activistische karakter van de wandeling vindt haar oorsprong zowel in de methodiek als de organisatie ervan. Als eerste zal de aanpak en het proces van de participatieve wandeling worden besproken, waarbij een toelichting wordt gegeven op de achterliggende redenen voor de stops gedurende de wandeling met de bijbehorende doelen per plaats. Vervolgens wordt er gefocust op de inhoud van de wandeling, en zullen de verschillende visies die aan bod kwamen uiteen worden gezet.

Aanpak

De participatieve wandeling vond plaats op zaterdag 29 maart. Dit was zo gepland door UNICAP, maar was zoals eerder besproken in de methodologie vroeger in het PAR-proces dan verwacht. Hierdoor was er nog geen stabiele vertrouwensband opgebouwd met de vrouwen van Leonardo Cisneiros, wat mogelijk heeft geleid tot een lagere participatiegraad tijdens de wandeling dan wanneer deze op een later moment in het onderzoekstraject had plaatsgevonden. Immers waren de onderzoeksnetwerken nog niet geoptimaliseerd en dienden er nog onderzoeksactiviteiten te worden uitgevoerd in de verdiepingsfase. Desalniettemin was de wandeling alsnog grootschalig, waarbij rond de 80 participanten uit diverse sociale lagen zich actief inzetten om verhalen te delen, te beluisteren en in gesprek te gaan over Santo Antônio.

De route van de wandeling is gebaseerd op eerdere onderzoeksactiviteiten. Zo is er bij de eerste workshop verkennend gekeken naar de mobiliteitspatronen van de vrouwen van Leonardo Cisneiros, en is deze visie bij de tweede workshop en via interviews verbreed. Door eerder in het onderzoeksproces een wijkwandeling te doen met bewoonsters Amara en Marisol is gekeken naar interessante plaatsen in de wijk die door de vrouwen werden belicht. Toen er eenmaal een beeld was gevormd van de mobiliteitspatronen van de vrouwen van Leonardo Cisneiros werd er gefocust op de problemen die de vrouwen in hun routes ondervinden. Deze gegevens diende als basis voor de wandeling.

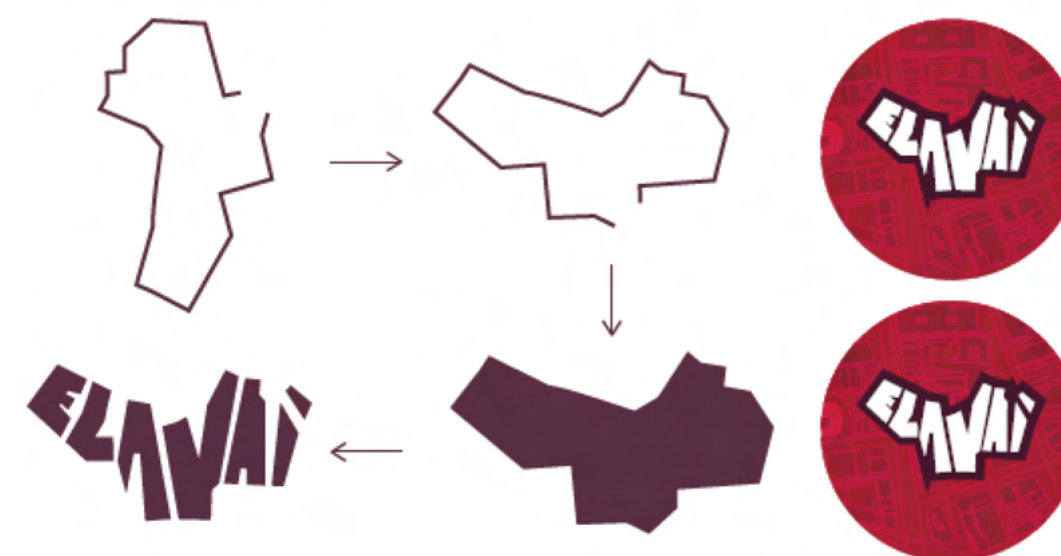
Proces

Om een groot aantal bezoekers aan te moedigen om te participeren is er een campagne gestart voor de wandeling. Zo is de naam 'Ela Vai' bedacht, die zich vanuit het Portugees vertaalt naar 'Zij gaat'. Deze titel verwijst naar de vrouwelijke wandelaar die dagelijks voet zet in Santo Antônio, waarvoor deze wandeling bedoeld is.

In samenwerking met de studenten van UNICAP is verschillende campagnemateriaal gemaakt. Zo is er een logo ontworpen dat gebaseerd is op de omtrek van de wandeling, en zijn hier 1000 stickers van geprint en verspreid over de wijk. Ook zijn er informatieve flyers gemaakt met desbetreffende informatie, en zijn er twee grotere posters afgedrukt die op de dag zelf bij de occupatie zijn opgehangen.

Het voeren van een gerichte campagne speelde een cruciale rol bij het bevorderen van een hoge opkomst tijdens de wandeling. Er zijn twee dagen gepland waar actief werd geflyerd bij de stopplaatsen voor de wandeling. Dit had niet alleen als doel mensen te stimuleren om te komen, maar ook om potentiële vrouwelijke gastsprekers te benaderen die op de wandeling iets over de desbetreffende stopplaats konden vertellen. Hierbij was het essentieel om vrouwen aan te spreken die een binding hadden met de stopplaats, of deze dagelijks bezoeken. Het idee was om deze vrouwelijke ervaringen van de plaatsen te delen, en om zo een gesprek te starten met de bezoekers van de wandeling. Het hoofddoel was het voeren van collectieve gesprekken over Santo Antônio, met aangestelde gastsprekers en, op bepaalde stopplaatsen, ruimte voor spontane uitwisseling.

Omtrek wandeling

105. Ontwerp logo uit omtrek wandeling, gemaakt door Ana Beatriz Santiago (2025)

Stopplaatsen van de wandeling

1. Segadas Viana

- Voormalig INSS verzekeringskantoor;
- Het gebouw werd aan de overheid overgedragen om er sociale woningen van te maken, een retrofit proces is opgestart waarbij de bewoners in het gebouw kunnen blijven wonen;
- Het pand is sinds 2021 in werking als kraakpand, na jarenlange leegstand;
- Ruimte voor gezamenlijk leven, genegenheid, zorg en verzet.

3. Pagode do Didi

- Locatie van het eerste openlucht pagode feest in Recife, begonnen in 1981
- Traditie van samba elke vrijdag;
- De pagode transformeert de stedelijke ruimte. Wanneer dat gebeurt, verandert de sfeer van de plek;
- In het dagelijks leven wordt de ruimte als vijandig ervaren.

5. Praça do Diário

- Bekend plein in Santo Antônio;
- Vanaf de jaren zeventig werd het plein ingekort en gefragmenteerd;
- Het verkeer en de teruglopende handel droegen bij aan de leegloop;
- Er bevinden zich hier veel daklozen.

7. Vuco

- Project van Viver o Urbano Caminhos e Ocupando;
- Stedelijke interventie in het stadscentrum;
- Oplossingen om het gebruik en de duurzaamheid van stedelijke gebieden te verbeteren.

9. Terminal

- Het platform werd gepland als onderdeel van de BRT Oost-West Corridor;
- Momenteel is het gesloten en is het een lege ruimte geworden;
- Het is een stedelijk obstakel geworden dat niet uitnodigend is, maar juist isoleert.

ELA VAI

- Overdag functioneert de ruimte om het gebouw als parkeerplaats;
- 's Nachts verandert de parking in een slaapplek voor daklozen.

2. Secretaria da fazenda

- Het plein werd geopend in 1981 en ontstond uit de informele bezetting van de ruimte door boekverkopers en handelaren in tweedehands boeken;
- Het plein is nog niet goed zichtbaar vanaf de straten;
- Het is een ruimte van herinnering en stedelijke identiteit.

4. Praça do Sebo

- Het plein ontstond in de 18e eeuw rond de kerk van São Pedro dos Clérigos;
- Meestal is het er leeg, stil en onverzorgd;
- Het is een verlaten plek en wordt vaak als onveilig beschouwd.

6. Pátio de São Pedro

- Het plein is meer een doorgangplaats dan een verblijfplaats;
- Er is sprake van verwaarlozing en gebrek aan publieke zorg.

8. Praça 17

De wandeling is niet willekeurig bepaald, maar de stops zijn voortgevloeid uit eerdere onderzoeksactiviteiten, waarbij deze locaties vaak als interessant of belangrijk werden aangeduid door de vrouwen van Leonardo Cisneiros. Aan elke stopplaats is een vooraf gedefinieerd doel of thema verbonden. De hoofddoelen en thema's voor ogen worden nu nader besproken. Vervolgens ligt de focus op de inhoud en de perspectieven die op deze locaties door diverse groepen zijn behandeld. Bij elke locatie werd een gastspreker aangesteld, of ontstond een spontaan gesprek tussen studenten, UNICAP professoren, daklozen, vrouwen van de occupatie en vrouwelijke ondernemers uit de wijk.

De eerste stopplaats na Leonardo Cisneiros, de secretaria da Fazenda, is een locatie die geïntroduceerd is door collega-onderzoeker Verstraeten, en diende om een daklozengemeenschap van Santo Antônio te betrekken bij de wandeling. De visie van dakloze mensen over de toekomst van Santo Antônio is een interessante invalshoek om te onderzoeken, door de hoge populatie aan daklozen in de wijk. Omdat er wordt gestreefd naar een inclusieve invloed op de stedelijke ontwikkeling van Santo Antônio was het van belang om deze groep bij de wandeling te betrekken, omdat de daklozengemeenschappen vaak vergeeten worden in de visie voor de stad. Meer over deze onderzoeksgroep is terug te lezen in het onderzoek van Verstraeten (2025). Een ander doel van het bezoek aan deze locatie was het in contact brengen van verschillende groepen op Santo Antônio, en ook om de vrouwelijke visie van dakloosheid te belichten.

Na de eerste stopplaats worden bekende plaatsen Pagode do Didi en Praça do Sebo bezocht. Deze locaties zijn geselecteerd omdat zij behoren tot de weinige plekken in de wijk waar uitgaansgelegenheden aanwezig zijn en waar de horeca zich concentreert. Hierdoor ontwikkelen deze plaatsen een identiteit die afwijkt van die van de meeste andere locaties in de wijk. Het primaire doel op deze locatie was inzicht te verkrijgen in de ervaringen van de vrouwen van Leonardo Cisneiros met deze omgeving, en in het bijzonder in de manieren waarop zij 's nachts in Santo Antônio op een veilige wijze kunnen uitgaan.

Als volgt worden de pleinen Praça do Diário en Pátio de São Pedro bezocht. Deze locaties zijn gekozen om te focussen op ontmoetingsruimtes in de wijk. De locaties waren veelbesproken in eerdere onderzoeksactiviteiten, en om die reden was het van belang de visies van de vrouwen van Leonardo Cisneiros te delen. Het doel van het stilstaan bij deze plaatsen was om gezamenlijk na te denken over een nieuwe identiteit van deze plaatsen, samen met een ruimtelijke en sociale invulling.

De volgende stop is de rua Duque de Caxia, een bekende winkelstraat waar een urban tactic is toegepast door het project van Viver o Urbano Caminhos e Ocupando, ook wel Vuco-straat. Deze organisatie focust zich op kleine stedelijke ingrepen, zoals tekeningen op straat, maar ook bankjes en lichtpalen in de publieke ruimte. Het doel van deze stop was om te praten over hoe de huidige gebruikers van deze ruimte denken over deze ingrepen, aangezien de initiatiefnemer van deze actie ook aanwezig was op de wandeling.

Vervolgens wordt gekeken naar de Praça 17 en naar de potentie van het groene plein. Echter bleek de site ontoegankelijk door de huidige renovaties, waardoor deze locatie op de wandeling moest worden overgeslagen.

Als laatste werd stilgestaan bij de bus terminal naast Leonardo Cisneiros die momenteel buiten gebruik is. Het doel van het bezoek aan deze locatie was om samen met de aanwezige bewoners van Leonardo Cisneiros en gemeentelijke medewerkers tijdens de wandeling, te spreken over een mogelijke invulling.

107. Wandelroute Ela Vai, eigen werk (2025)

Deze wandeling kruist verschillende plaatsen in de buurt die dienen voor verschillende doeleinden. Zowel ontmoetingspleinen, doorstroomlocaties, als winkelplaatsen worden behandeld. De visies van de vrouwen worden tijdens de wandeling gedeeld, zowel de huidige problemen als de oplossingen die zij hiervoor bedenken. Ook wordt er actief tussen verschillende groepen gebrainstormd over de invulling van plaatsen, en dient de wandeling als een kennisuitwisseling tussen groepen die elkaar normaal niet zo snel zullen tegenkomen in het dagelijkse leven. Het participatieve karakter van de wandeling kwam tot uiting in het aan het woord laten van een vrouw bij elke stop, waarbij zij haar persoonlijke ervaringen met de betreffende locatie deelde. Op deze wijze kunnen niet alleen problemen worden geïdentificeerd, maar kan ook een gezamenlijke focus ontstaan op de gewenste verbeteringen en de toekomstige ontwikkeling van Santo Antônio. Door deze bottom-up benadering van het analyseren van een plaats wordt plaatsgemaakt voor een inclusieve uiteenzetting van een plaats.

Visies van Ela Vai

Een Participatief Actieonderzoek (PAR) gaat, inherent aan de methode, vaak gepaard met onverwachte veranderingen en een zekere mate van onvoorspelbaarheid. Hierdoor was het vanzelfsprekend dat er ruimte was voor spontane gespreksvoering, indien gastsprekers bijvoorbeeld niet aanwezig waren, of door spanning niet konden spreken. In dit onderdeel worden de visies tijdens de wandeling besproken, aan de hand van de vier groepen die aan het woord waren: de daklozengemeenschap, de vrouwen van Leonardo Cisneiros, een vrouwelijke lokale ondernemer, en de studenten van UNICAP, die verantwoordelijk waren voor de gespreksleiding.

Op de dag zelf werd er in de ochtend verzameld bij Leonardo Cisneiros zelf. Na een introductie door Lívia Nóbrega, waarin zij het belang van participatieve wandelingen in de vorm van Jane's Walks benadrukte, werd de focus gelegd op het thema veiligheid voor vrouwen. Tijdens de introductie van de wandeling heb ik zelf een bijdrage geleverd aan het inleiden van het belang van veiligheid voor vrouwen in de nieuwe stedelijke ontwikkelingen van Santo Antônio. Daarbij heb ik benadrukt dat dit aspect niet over het hoofd mag worden gezien en dat deze wandeling fungeert als een methode om het vrouwelijke perspectief op de beleving van de publieke ruimte centraal te stellen. Het doel van de wandeling is op deze wijze vooraf duidelijk gecommuniceerd aan de deelnemers. Als volgt vermeldde medeonderzoeker Verstraelen het belang van het perspectief van de daklozengemeenschappen in de wijk, en dat deze visie van de stad ook voor velen onbekend terrein is.

Het doel van de algemene introductie was de onderwerpen vastleggen, de scope van de wandeling benadrukken en het belang en doel van deze participatieve aanpak.

De daklozengemeenschap - het leven met ongelijkheden

De eerste stop was het secretaria da Fazenda waarbij de daklozengemeenschap aan het woord kwamen. Hier werd de visie van het straatleven van daklozen mensen besproken. Vooraf had Verstraelen de gastsprekers ingelicht, maar door de spontaniteit en open houding van de actie was er plaats voor mensen om spontaan hun verhaal te delen. Zo ook voor Luciano, een man die momenteel kort in de occupatie Menino Miguel in Santo Antônio woont. Deze occupatie is dichtbij Leonardo Cisneiros gelegen, en ook door MLRT georganiseerd. Hiervoor leefde Luciano langere tijd op straat en heeft het over het vaak negatieve beeld dat mensen van hem hebben omdat hij dakloos was. Om een vrouwelijke insteek te hebben kwam de jonge vrouw Claudia ook aan het woord. Zij deelde haar ervaring als dakloze transgender vrouw in Santo Antônio, en had het over de ongelijkheden en gevaren waarmee zij dagelijks wordt geconfronteerd. Claudio deelde dat zij momenteel tien jaar op straat leeft, waarbij zij verschillende ervaringen heeft opgedaan. Zo benoemde dat zij vaak gediscrimineerd wordt en er veel agressie tegen haar wordt gebruikt omdat zij transgender is. De jonge vrouw bespreekt haar plaats bij de secretaria da Fazenda als haar thuisbasis, waar zij elke avond slaapt met de gemeenschap waarmee zij leeft.

Er werden vragen uit het publiek gesteld, zo ook vanuit een professor van UNICAP, die verder vroeg naar de ervaringen van de gastsprekers. De interacties waren respectvolle ontmoetingen tussen groepen die elkaar normaal niet zo snel kruisen, en was hiermee een geslaagde aftrap van de wandeling.

108. De UNICAP-studenten voorop de wandeling onderweg naar de eerste stopplaats, eigen werk (2025)

109. Groepsgesprek bij Secretaria da Fazenda met de daklozengemeenschap, eigen werk (2025)

110. Gesprek tussen een professor van UNICAP en personen uit de daklozengemeenschap, gemaakt door Marleen Goethals (2025)

Visie van de vrouwen van Leonardo Cisneiros - recreatie

Op verschillende stopplaatsen op de wandeling kwamen twee vrouwen van Leonardo Cisneiros aan het woord. Aanvankelijk werd contact gelegd met Amara om haar ervaringen te delen, maar vanwege terughoudendheid droeg zij het woord over aan haar vriendin Sofia, die ook woonachtig is in de occupatie. Sofia was bereid haar ervaringen te delen over de uitgaansplaatsen Pagode do Didi en Praça do Sebo. Zij besprak de feestelijke sferen van deze plaatsen, en had het over een gemis aan verdere plaatsen om te dansen in de wijk. Dansen vormt immers een essentieel onderdeel van de Braziliaanse cultuur, en Sofia zou graag zien dat het meer als recreatieve activiteit binnen de wijk wordt gestimuleerd. Ook wordt Praça do Sebo omschreven als een fijne lunchplaats, waar zij soms met het gezin met een zelf meegenomen lunch gaat zitten op het centrale plein met de grote boom.

De nachtelijke identiteit van deze plaatsen wordt ook vermeld door de bewoonster. Zo benadrukt zij dat als hier geen feesten zijn, deze plek wordt vermeden omdat er dan criminelen actief zijn. Over deze ervaring tijdens de nacht ontstond een gespreksvoering tussen Sofia, de studenten van UNICAP en professor Múcio Jucá. Hierdoor werd extra belicht dat de nacht een andere, vaak onveiligere identiteit aan plaatsen in het centrum met zich meebrengt.

De jongere zus van Sofia, Sarah, kwam aan het einde van de wandeling bij de lege busterminal aan het woord. De jonge bewoonster deelt haar visie en dankbaarheid over de oeverkant van de wijk, waarbij in het specifiek over Casa Do Pão wordt uitgekeken. Er wordt benadrukt dat sociale initiatieven nodig zijn in het centrum om het leefbaar te maken, zoals voedseluitdeling diensten. De omgeving van de rivier wordt besproken, waar vaak veel vissers te vinden zijn. Zoals de moeder van Sarah die vaak gebruikmaakt van deze oever met haar boot. Meer faciliteiten zoals bankjes en schaduwplaatsen zouden deze kant van de rivier aangenamer maken volgens Sarah. Ze spreekt haar dankbaarheid uit naar de occupatie, Casa do Pão, en MLRT maar ook naar de onderzoeksactiviteiten die zijn ondernomen binnen de occupatie.

111. Een bewoonster van Leonardo Cisneiros deelt haar ervaring bij Pagode do Didi, gemaakt door Marleen Goethals (2025)

112. Een ervaring wordt gedeeld bij Praça so Sebo, eigen werk (2025)

113. Groepsgesprek op het einde van de wandeling, eigen werk (2025)

Lokale ondernemster Marcela - Straatmeubilair en sociale controle

Vooraf was lokale ondernemster Marcela ingelicht over de wandeling, en was bereid om haar visie van de omgeving rond haar kokosnotenkiosk te delen in de Vuco-winkelstraat. Er ontstaat een gesprek tussen UNICAP-student Milena Britto en Marcela over het nieuwe straatmeubilair naast haar kiosk, en de bevordering van de plaats als bestemming. Marcela vermeldt dat deze plaats door verschillende groepen in de samenleving wordt gebruikt. In de ochtend treft zij hier vooral werkers aan. In de middag vooral mensen die aan het winkelen zijn en in de avond is het straatmeubilair in gebruik door daklozen. Marcela vindt dit gedeeld gebruik van straatmeubilair een aanwinst voor de wijk, omdat het meer leven op straat brengt. Het zorgt er volgens Marcela voor dat mensen een plaats hebben om te rusten, waar groot tekort aan is in Santo Antônio. Door de visie van deze lokale ondernemer te benadrukken in de wandeling is kennis gedeeld van iemand die veel tijd op straat spendeert en veel verschillende mensen aantreft. Het belang van straatmeubilair, evenals de inrichting en het onderhoud van de openbare ruimte, is op positieve wijze onderstreept, waarbij impliciet tevens de sociale controle wordt bevorderd omdat meer mensen gebruikmaken van deze publieke ruimte. Marcela benadrukt dat dit van positieve waarde kan zijn voor het veiligheidsgevoel, zeker van vrouwen.

Er ontstond interesse voor de visie van Marcela, en de ervaring van de lokale ondernemster met het straatmeubilair. Dit werkt niet alleen positief voor haar onderneming, maar ook voor de directe omgeving. Het belang van straatmeubilair en invulling van plaats is bij deze stop uitgebreid behandeld vanuit de visie van Marcela.

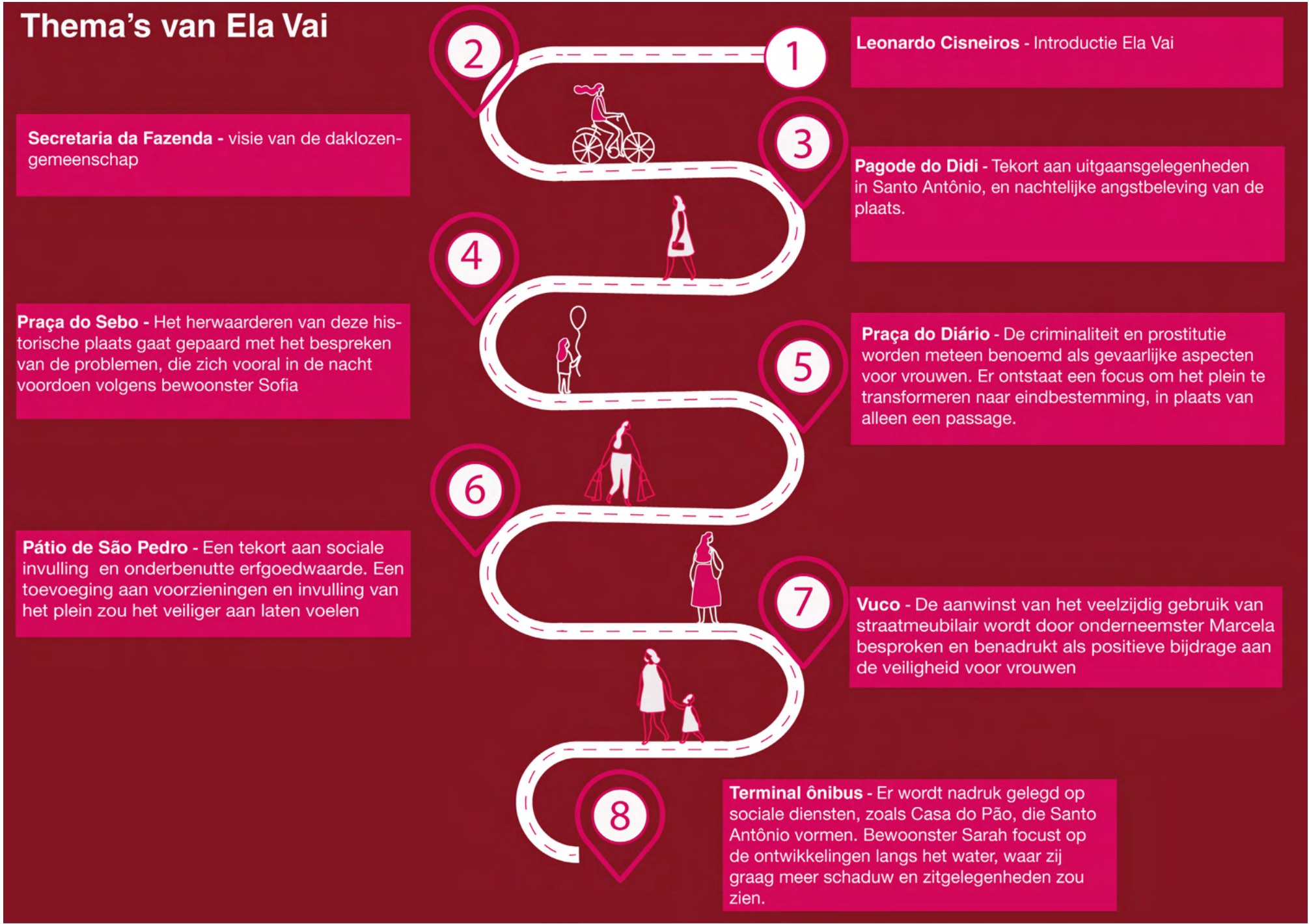
114. Lokale ondernemster in gesprek met UNICAP student over het straatmeubilair bij haar kiosk, eigen werk (2025)

UNICAP-studenten - Historische waarde, gevaren in de wijk en verbeteringen

De UNICAP-studenten hadden de leidende rol tijdens de wandeling. Spontane gespreksvoering werd aangemoedigd door deze groep, maar ook het informatie delen bij sommige stopplaatsen. Zo werd er bij de plaatsen van Praça do Diário en Pátio de São Pedro door de studenten de nadruk gelegd op het benaderen van deze pleinen als ontmoetingsplaatsen, zoals vooraf bepaald. Zo werden eerst de problematieken op deze pleinen besproken, waarbij de afgebrande auto op Praça do Diário als symbool werd gegeven van als symbool voor hoe het plein aanvoelt: crimineel en verwaarloosd. De bekende bijnaam: Praça do Diabolo (plein van de duivel) wordt hierbij genoemd door een deelnemer van de wandeling. Een aantal participanten hebben het over de prostitutie op dit plein wat gevaar met zich meebrengt, waaruit een spontaan groepsgesprek ontstaat die vooral tussen gemeentemedewerkers en Jane's Walk organisator Livia werd gehouden.

Bij Pátio de São Pedro werd er vrijwel meteen last onderzonden wordt door het tekort aan schaduw. Dit is beeldend om de noden van het plein extra te benadrukken. Beide pleinen worden besproken door een tekortkoming aan bestemmingsverkeer, en vooral besproken als doorstroomlocatie. Niet onderbelicht is het criminaliteits aspect op beide locaties die de studenten van UNICAP benaderen. Er werd vermeld dat er tijdens de wandeling een buurtbewoner naar de studenten toe kwam om de participanten te attenderen op hun sieraden en mobiele telefoons. Dit gegeven wordt belicht, en er wordt benadrukt dat je in het centrum nooit veilig bent, ook niet als groep van 80 personen. Er wordt gevraagd of de participanten zich op dit plein veilig voelen. De meeste mensen steken de rode waaiers in de lucht, wat erop wijst dat dit wordt ervaren als een onveilig plein. Het wordt besproken als een prachtig plein met een hoge erfgoedwaarde. Een participant bespreekt dat deze erfgoedwaarde maar weinig wordt gewaardeerd in het centrum, in tegenstelling tot Olinda, een gemeente ten noorden van Recife waar erfgoed hoog op de prioriteitenlijst staat. Er wordt benadrukt dat indien dit plein getransformeerd wordt, er rekening moet worden gehouden met de erfgoedwaarde.

Bij beide pleinen wordt gefocust op een transformatie en sociale invulling, zodat het plein meer gebruikt kan worden als aangename publieke ruimte. Er ontstonden spontane groepsgesprekken, maar vooral tussen mensen uit de academische wereld die aanwezig waren.

115. Samenvatting Ela Vai, thema per stopplaats, eigen werk (2025)

Deelconclusie

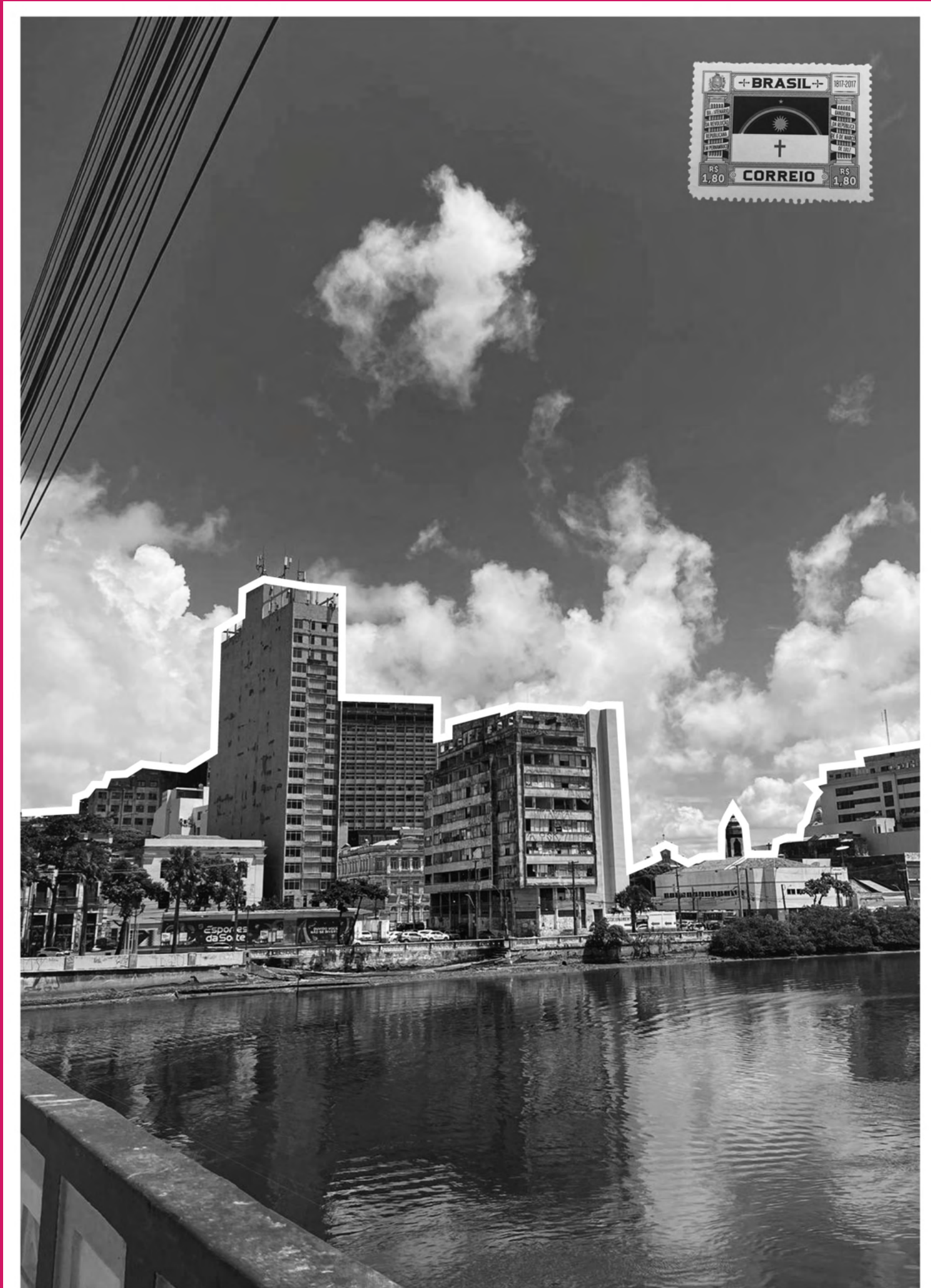
De wandeling fungeerde als een platform voor kennisuitwisseling tussen groepen die onder normale omstandigheden zelden met elkaar in contact komen. Er zijn onderwerpen belicht die normaal niet snel aan het licht komen, en door het actief bezoeken van plaatsen werd er visueel nagedacht over de problemen op deze plaatsen in de wijk. Via verhalen, maar ook kritische vragen en groepsdiscussies zijn nieuwe inzichten vergaard, zoals over de ervaring van daklozen, of het belang van straatmeubilair voor het straatbeeld en het gevoel bij een plaats. De actie vormde een actief denkproces dat inherent is aan de uitwerking van feminist placemaking. Door diverse vrouwen het podium te geven en iets te vertellen over hun leven of over een specifieke plaats is er kennis opgedaan vanuit de gebruiker. De ervaring, problemen maar ook mogelijke oplossingen zijn gezamenlijk besproken, waarbij een dialoog tussen verschillende groepen is ontstaan. Dit is een eerste kennismaking tussen gebruiker en gemeentelijke medewerkers uit de professionele wereld, en vormt een stap richting een inclusieve benadering en stedelijke analyse waarin de visies van verschillende groepen vertegenwoordigd zijn.

Een participatieve wandeling kan in deze zin bijdragen aan het verbreden van iemands denkkader over de stad. Door andermans perspectieven in acht te nemen kan uitgebreid worden nagedacht over problemen die iemand zelf misschien niet dagelijks meemaakt. De bewustwording die door deze actie werd bewerkstelligd, kan als succesvol worden beschouwd, waarin ongeveer 80 mensen actief deelnamen aan de wandeling en er een positieve sfeer hing.

Discussie & Aanbevelingen

116. Uitzicht op Leonardo Cisneiros vanaf de Ponte Maurício de Nassau, eigen werk (2025)

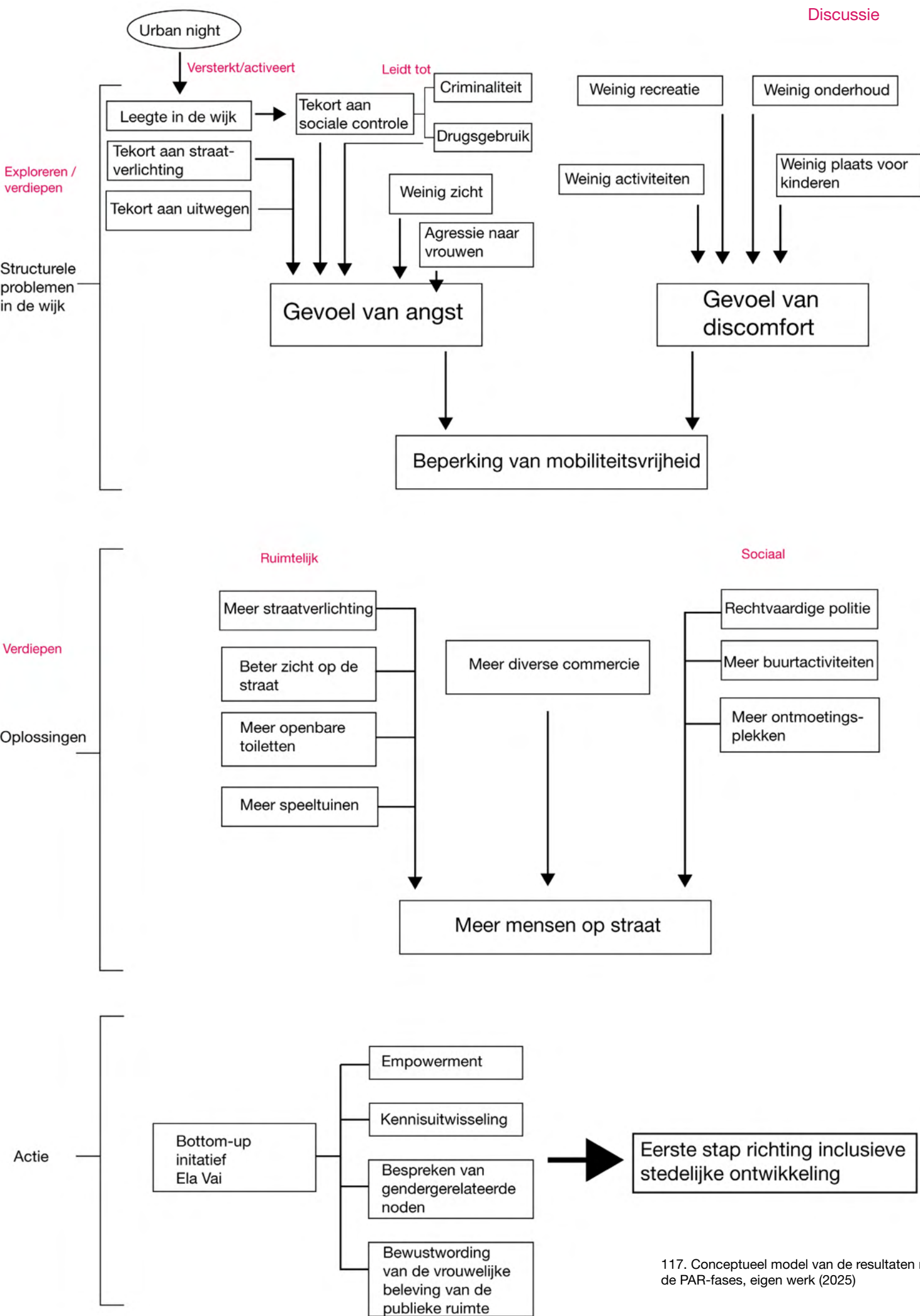
Koppeling onderzoeksresultaten en literatuur

Ten eerste is in dit onderzoek verkennend gekeken naar de mobiliteitspatronen van de vrouwen van Leonardo Cisneiros. Dit was nodig om de wijk beter te leren kennen en belangrijke plaatsen voor de vrouwen te kunnen analyseren. Dit was de basis van het kaderen van het onderzoeksgebied, waarbij verschillende publieke ruimtes in Santo Antônio belicht werden.

De verdere resultaten uit dit onderzoek weerspiegelen meerdere aspecten uit de literatuur. In het tweede onderdeel van de resultaten is gekeken naar de manier waarop de vrouwen angst ervaren in hun mobiliteitspatroon. Hierin zijn de structurele problemen in de wijk voor de vrouwelijke gemeenschap van Leonardo Cisneiros onderzocht. Zo speelt de nachtelijke identiteit van Santo Antônio een bepalende rol in de angst-ervaring van de vrouwen van Leonardo Cisneiros. De nacht lijkt namelijk invloed uit te oefenen op specifieke aspecten van de stad, waardoor bepaalde elementen sterker naar voren komen. Tijdens de nacht ontstaat er een gevoel van leegte in de wijk, doordat de meeste bezoekers de wijk verlaten. Dit heeft een tekort aan sociale controle als gevolg, wat leidt tot een toename aan criminaliteit en drugsgebruik, voornamelijk in de nacht. Dit gegeven staat gelinkt aan de theorie van Gwiazdzinski et al. (2018) waarbij nachtelijke recreatieve stromingen een centrumwijk zouden moeten vullen met nieuw leven. Een aanzienlijk tekort aan nachtelijke recreatie, benoemd door de vrouwen, heeft een tekort aan deze recreatieve stromingen in Santo Antônio tot gevolg. Deze bevindingen, gepaard met de leegstand in de wijk, hebben grote gevolgen voor de sociale controle in de nacht in Santo Antônio.

Daarnaast worden het tekort aan straatverlichting en het beperkte aantal uitwegen expliciet genoemd als specifieke nachtelijke kenmerken van de wijk. Angst is ronduit het vaakst besproken in de context van de nacht, waarin vrouwen vaak een barrière voelen om de deur uit te gaan na vijf à zes uur 's avonds. Dit gegeven kan worden gekoppeld aan de onderzoekscontext van Farina (2019), waarin 'fear of crime' als de meest impactvolle indicator werd gehanteerd bij de analyse van nachtelijke mobiliteitspatronen. In het onderhavige onderzoek zijn de twee indicatoren van plaats verwisseld, waarbij specifiek is onderzocht in hoeverre de nacht het gevoel van angst beïnvloedt. De nacht heeft via verschillende andere versterkende indicatoren impact op het angstgevoel wat een aanzienlijke impact op de mobiliteitsvrijheid van vrouwen heeft. De agressie naar vrouwen en weinig zicht op straat door bijvoorbeeld voertuigen die de straten belemmeren worden ook genoemd als drijfveer van het gevoel van angst in de publieke ruimte.

Als wordt gekeken naar gevoel van discomfort hebben een tekort aan activiteiten en recreatieve functies in de wijk een impact op de mobiliteit van vrouwen. In de resultaten wordt besproken dat sommige vrouwen binnen de occupatie aangeven dat er in de wijk weinig recreatieve activiteiten beschikbaar zijn voor deze doelgroep. Dit gegeven, gepaard met een onverzorgde uitstraling van de straat en een tekort aan plaatsen voor kinderen in de wijk resulteert in weinig stimulering en prikkeling om gebruik te maken van de publieke ruimte in Santo Antônio, en heeft hierbij een impact op de mobiliteitsvrijheid van de vrouwen. De CPTED-principes social management, maintenance en natural surveillance zijn hierin terug te vinden en zijn niet alleen gerelateerd aan het verminderen van criminaliteit, zoals in het oorspronkelijke concept door Navarrete-Hernandez et al. (2023) worden benadrukt, maar zouden binnen de context van Santo Antônio ook bijdragen aan het reduceren van angst.

Een opmerkelijke kanttekening is dat het CP-TED principe control of access binnen de context van Santo Antônio juist meer angst bij de vrouwen teweegbrengt. Er is door meerdere vrouwen benoemd dat hoge hekken, die veiligheid moeten garanderen en de afbakening tussen publiek en privaat in stand houden, juist als angstwekkend worden ervaren. Het gaat hierbij om een misplaatste implementatie van dit principe in de ruimte van Santo Antônio.

Om te bepalen waar deze angst voornamelijk wordt ervaren, kan de last-mile connectivity (Roy et al, 2024) worden aangemerkt als een cruciaal onderdeel van de reis die door de meeste vrouwen als een angstgerelateerde barrière wordt ervaren. Verder worden plaatsen waar weinig beweging of leven is benadrukt als angstaanjagend, of smalle steegjes met weinig uitwegen.

In het derde onderdeel van het onderzoek is gefocust op de oplossingsgerichte kant, waarbij de noden visueel zijn gemaakt via conceptuele collages. Hierbij werden vooral elementen uit de thema's: beveiliging, recreatie en commercie, en verlichting en straatinrichting gebruikt door de participanten van de workshop. Na gespreksvoering kwam tot uiting dat de ruimtelijke elementen als straatverlichting, meer publieke toiletten, en meer speeltuinen essentieel zijn om publieke plaatsen aangenamer aan te laten voelen. Dit gepaard met het ruimtelijk-sociaal element van meer diverse commercie zou tot uitwerking hebben dat er meer mensen op straat zouden zijn, wat resulteert in een veiliger gevoel voor de meeste vrouwen. Verder zijn er ook sociale invulling voor de wijk, zoals meer buurtactiviteiten en het creëren van meer ontmoetingsplaatsen die zullen resulteren in meer mensen op straat, wat volgens de vrouwen van Leonardo Cisneiros het hoofddoel is om de wijk veiliger aan te laten voelen. Een rechtvaardige politie handhaving zou hier aan bijdragen, maar is zoals in de resultaten besproken een lastig en diepgevoorteld probleem in de Braziliaanse samenleving.

Om terug te koppelen op de actie-kant van het onderzoek waarbij werd gefocust op de bijdragen van de vrouwen in de stedelijke herontwikkeling van Santo Antônio kan er een link worden gelegd met gendered sustainability. Het overkoepelende doel van het onderzoek van Sandström, Ericsson en Hedvall (2024) en dit onderzoek is om stedelijk ontwerp te benaderen vanuit het perspectief van meisjes en vrouwen, met als doel het creëren van ruimtes die hen faciliteren en hun aanwezigheid in de publieke ruimte vergroten. Het belang van het betrekken van meisjes en vrouwen bij het ontwerpen en bespreken van de publieke ruimte werd uitvoerig besproken in het onderzoek van Sandström, Ericsson en Hedvall (2024) en is het leidend kader geweest in dit onderzoek. Er is in dit onderzoek geëxperimenteerd met een participatief onderzoeksproces met deze doelgroep. Als hoofdactie is de participatieve Ela Vai aan bod gekomen om de vrouwen van Santo Antônio een podium te geven en om kennisuitwisseling te doen. Deze actie had ook als doel om empowerment te stimuleren onder de vrouwen, en om gendergerelateerde noden te bespreken tussen groepen die elkaar gewoonlijk niet ontmoeten. Hierbij was bewustwording over de vrouwelijke beleving in Santo Antônio de primaire doelstelling. Dit inzicht, met name gericht op de gemeentemedewerkers van Recife en de professionals en academici die deelnamen aan de wandeling, kan worden beschouwd als een eerste stap in de richting van een inclusieve stedelijke ontwikkeling.

Uit deze onderzoeksresultaten zijn verschillende aanbevelingen geformuleerd die in het volgende onderdeel worden belicht.

Aanbeveling voor het planningsproces in Recife

Investeerders

Ten eerste spelen investeerders een grote rol in het nieuwe masterplan van Recentro. Zo worden veel nieuwe functies en voorzieningen bepaald aan de hand van de invulling die de investeerders voor ogen hebben. Het is aan Recentro om te bekijken waar de investeerders precies vandaan komen, en wat de prioriteiten zijn voor de wijk. Zo dreigt er zoals eerder benoemd het gevaar om Santo Antônio te transformeren naar een eenzijdige wijk, dat voor veel personen onbetaalbaar of ontoegankelijk is. Door een inclusief investeringsplan op te stellen kan dit worden voorkomen, en kan worden gekeken naar investeerders die belang hechten aan sociale cohesie en veranderingen in de buurt. Zo werkt het departement van urban innovaties met investeringen van de Inter-American Development Bank (IDB), een investeerder voor (groot)stedelijke ontwikkelingsprocessen in Latijns-Amerika. In deze samenwerking werd geld vrijmaakt voor straatmeubilair in de wijk van Coque in Recife, wat via een participatief proces bepaald is met het Caminho seguro para mulheres project. Hoewel de IDB in essentie een investeerder is zoals vele anderen, heeft de instelling tevens geïnvesteerd in grootschalige stedelijke ontwikkelingsprojecten waarin participatieve benaderingen structureel zijn geïntegreerd. Een voorbeeld hiervan is een investering van IDB in een herhuisvestingsproject in de Braziliaanse stad João Pessoa in combinatie met stedelijke verbeteringsmaatregelen zoals bestrating, straatverlichting en drainage. In dit project is genderinclusie expliciet geïntegreerd en waren gender walks, activistische wandelingen zoals Ela Vai, ingezet om de noden van de vrouwen in de wijk te belichten (Tribouillard & González-Machecha, 2020, 3 februari).

Het aantrekken van investeerders met aandacht voor en interesse in inclusieve stedelijke ontwikkeling is noodzakelijk. Voorafgaand aan de samenwerking met een investeerder kunnen criteria worden vastgesteld waaraan een investeerder dient te voldoen, zoals het prioriteren van een participatieve benadering en het expliciet nastreven van sociale vooruitgang binnen de wijk, zoals bijvoorbeeld in de case van urban innovaties in Recife kleinschalig werd gedaan.

De impact van de nacht in beschouwing nemen bij nieuwe stedelijke ontwikkelingen

Ten tweede moet er in de stedelijke vernieuwing van Santo Antônio sterk rekening gehouden worden met de nachtelijke identiteit. Zoals Van Liempt et al. (2014) beschreven dat stedelijke studies vaak 'nachtblind' zijn, vormen de planningspraktijken in Santo Antônio daarop geen uitzondering. Er lijkt weinig rekening gehouden met de manier waarop de wijk verandert in de nacht. Zo blijkt werkende straatverlichting momenteel minimale prioriteit te zijn, en is de sociale invulling van de wijk niet in staat de nachtelijke bezoeker van Santo Antônio te voorzien. Er zijn weinig tot geen uitgaansgelegenheden of horeca en recreatieplaatsen die in de nacht bezocht kunnen worden. Er is dus geen reden om Santo Antônio in de nacht te bezoeken, wat momenteel een groot probleem van het centrum-eiland is. Door de nieuwe plannen voor de wijk te focussen op voorzieningen die in de nacht worden gebruikt, zoals cafés of dansavonden, zal dit resulteren in meer mensen op straat in de nacht, wat bijdraagt aan de sociale controle. Dit is momenteel een groot gemis in de veiligheidsperceptie van de vrouwen van Leonardo Cisneiros, en zal dus bijdragen aan hun veiligheidsgevoel in de wijk.

Sociale invulling

Ten derde moet er actief bij worden gedragen aan de identiteitsvorming van plaatsen. Doordat deze dynamiek momenteel op negatieve wijze speelt in Santo Antônio, hebben veel locaties in de wijk een beruchte reputatie gekregen. Plaatsen kunnen ruimtelijk veranderen, door bijvoorbeeld straatverlichting of zitplaatsen te faciliteren op een plein. Het is belangrijk dat er ook actief wordt nagedacht over de sociale invulling van plaatsen. Zo creëren speeltuinen een inclusief beeld waarin kinderen en ouders welkom zijn in deze ruimte, en geven bepaalde winkelgelegenheden een sterke identiteit aan een plaats af. Koopavonden, zoals door Francisco benoemd, vormen een van de mogelijke interventies die in samenwerking met lokale ondernemers kunnen worden georganiseerd, met als doel in de avonden meer levendigheid op straat te behouden. Of een markt, die zowel overdag als in de avond kan plaatsvinden zou een invulling kunnen zijn op Pátio de São Pedro, zoals besproken tijdens het maken van de collages. Een lokaal voorbeeld is de dinsdagmarkt, die overdag plaatsvindt voor de werknemers van het Secretaria da Fazenda. Deze multifunctionele plaats, die zowel wordt gebruikt als parking, daklozenlaapplaats als marktgebied, zorgt voor een interessante mix van ruimte in de wijk. Dergelijke kleinschalige markten kunnen aanvankelijk op één dag of avond per week worden georganiseerd, waardoor deze kunnen bijdragen aan het stimuleren van het gebruik van de publieke ruimte, en in de avond de veiligheidsperceptie van de plaats kunnen bevorderen.

118. Dinsdagmarkt bij Secretaria da Fazenda, eigen werk (2025)

Door niet alleen te focussen op het ruimtelijke, maar ook op de functies van plaatsen en wie hierbij wordt aangetrokken kunnen identiteiten worden omgevormd, en staan de pleinen in Santo Antônio niet enkel bekend als een plein voor drugdeals en criminaliteit, maar ook bekend om de leuke markten.

Belang van bottom-up initiatieven

Ten vierde verdienen bottom-up initiatieven in de publieke ruimte erkenning als waardevolle bijdragen aan stedelijke ontwikkeling. Zoals onderzocht was de participatieve wandeling Ela Vai een interessante manier om verschillende groepen bij elkaar te brengen en kennis te delen. Deze initiatieven zijn waardevol om de wijk vanuit andermans perspectief te zien, wat ook het doel was bij de eerdere Jane's Walks die plaatsvonden in Recife. Meer bottom-up initiatieven zijn essentieel voor stedelijke ontwikkelingen. Of deze activiteiten een functioneel karakter hebben, zoals de voedselverdelingen van Casa do Pão, of een recreatief karakter, zoals de dansavonden bij Pagode do Didi, is in dit verband niet van belang. Zoals Sarah op de wandeling van Ela Vai benadrukt heeft Santo Antônio nood aan sociale initiatieven om leefbaarheid te garanderen. Deze moeten met de nieuwe stedelijke ontwikkelingen van de wijk ook in acht worden genomen, om de oorspronkelijke bewoners van de wijk te blijven voorzien. Als er bijvoorbeeld enkel rekening wordt gehouden met de nieuwe bewoners die weinig waarde hechten aan initiatieven zoals Casa Do Pão, dreigen deze organisaties in gevaar te komen, en zo ook de huidige bewoners van Santo Antônio. Zo kan er bij de nieuwe stedelijke ontwikkelingen bijvoorbeeld actief worden nagedacht over bottom-up initiatieven die meerdere groepen uit de wijk samenbrengen.

Een Santo Antônio voor iedereen

Als laatste moet er ontworpen worden met een diverse demografische blik. Momenteel zijn er geen speeltuinen in Santo Antônio, en is de gehele omgeving van de wijk niet ingesteld op kinderen. Een tekort aan scholen, speeltuinen, groen, zitgelegenheden en openbaar toiletten resulteert in een sociale setting waarin kinderen weinig ruimte of erkenning krijgen. Dit heeft direct gevolgen voor moeders, die beperkingen ervaren in alledaagse activiteiten, zoals het meenemen van hun kind naar de winkel. Het opvoeden van kinderen in een weinig kindvriendelijke omgeving brengt niet alleen zorgen over veiligheid met zich mee, maar leidt ook tot gevoelens van ongemak en sociale uitsluiting. De fysieke afstand tot bijvoorbeeld speeltuinen maakt het bovendien praktisch onmogelijk om kinderen op een laagdrempelige manier buitenshuis te laten spelen. Dit beperkt de bewegingsvrijheid van zowel moeder als kind aanzienlijk. Om deze reden is het essentieel om kinderen als uitgangspunt te nemen in de toekomstige stedelijke ontwikkeling van Santo Antônio. Een wijk die geschikt is voor kinderen, is immers ook een leefbare wijk voor moeders – en bij uitbreiding, voor het hele gezin.

Kritische participatieve aanpak, geen checklist denken

Als laatste moet er altijd mogelijkheid zijn tot open gespreksvoering met participanten van een participatief traject. Een voorbeeld hiervan is de behoefte aan politie op straat die werd benoemd door de vrouwelijke bewoners van Leonardo Cisneiros. Door met de vrouwen in gesprek te gaan bleek dit niet actief bij te dragen aan het veiligheidsgevoel, maar leek er een kritische kanttekening aan vast te zitten. Zo wordt de politie gewantrouwd, en kan dit enkel bijdragen aan het veiligheidsgevoel van de vrouwen als deze rechtvaardig te werk gaat en in samenwerking is met camerabeelden. In het participatieve proces is het belangrijk om altijd vragen te blijven stellen, en vooral te weten waarom participanten iets voelen, willen, of benadrukken, in plaats van dit blindelings te volgen. Participatie dient niet te worden gezien als een checklist, maar als een cruciale fase binnen het leerproces richting inclusieve stedelijke ontwikkeling.

Deze aanbevelingen baseren zich vooral op agendapunten, en fungeren als een herprioritering binnen het plannings- en ontwerpproces van de stedelijke vernieuwing van Santo Antônio. Hierbij wordt van de initiatiefnemer een open houding verwacht, waarbij tevens voldoende tijd voor een participatief traject dient te worden gereserveerd.

Aanbeveling voor vervolgonderzoek

Mogelijk vervolgonderzoek zou zich kunnen toespitsen op nieuwe technieken om bewustwording voor de vrouwelijke beleving van de publieke ruimte in Santo Antônio te creëren, en de vertaalslag naar de planningspraktijken in Santo Antônio te versterken. Door het bedenken van nieuwe participatieve initiatieven toegespitst op vrouwen in de wijk kan de betrokkenheid van vrouwelijke bewoners mogelijk worden versterkt. Het doel hiervan is een toenemend belang aan het perspectief van de vrouw, waarbij stadsvernieuwing via een vrouwelijke lens zich mogelijk uitbreidt tot nieuwe norm. Ook moet er ruimte voor dit onderwerp gefaciliteerd worden in de planningsaanpak van Recife, wat een lastige opdracht is gezien het complexe politieke klimaat en beperkte budget. Door blijvend aandacht te besteden aan de perceptie van vrouwen op de publieke ruimte — in combinatie met het erkennen van hun problemen en het gezamenlijk zoeken naar oplossingen — kan op termijn draagvlak worden gecreëerd. Uiteindelijk dient er niet alleen ruimte geclaimd te worden op straat voor vrouwen, maar ook binnen de professionele planningspraktijk van Recife.

Omdat er in Recife veel sociale initiatieven op vrouwen zijn toegespitst, was het onmogelijk deze allemaal te betrekken bij het onderzoek. In vervolgonderzoek kan het netwerk worden uitgebreid door actief samen te werken met het vrouwensecretariaat. Zo is er kort contact geweest met het Marta Almeida centrum, een gemeentelijke dienst op Antigo die zich inzet voor vaardigheidstrainingen voor vrouwen. Verder is tevergeefs geprobeerd contact op te nemen met de Polícia feminina do Recife, ook wel de vrouwenpolitie van Recife. Deze vrouwelijke politie-eenheid zou mogelijk een interessante rol kunnen spelen in de vrouwelijke perceptie en vertrouwen in de politie, wat een complexe zaak leek te zijn.

Door onderzoek te verrichten naar de veiligheidsbeleving van vrouwen in Recife wordt bijgedragen aan een reeds lange tijd onderbelicht vraagstuk. Het is van essentieel belang dat hier blijvend aandacht aan wordt besteed, aangezien een veilige stedelijke omgeving in dit onderzoek als fundamenteel recht wordt beschouwd.

Reflectie

119. Kiosk aan de avenida Dantas Barreto, eigen werk (2025)

In dit onderdeel komt de laatste fase van het onderzoek aan bod, namelijk de reflectie. Eerst worden de reflectiemomenten met professionals uit de planningspraktijk van Recife besproken. Vervolgens wordt een kritische reflectie op dit onderzoek geformuleerd. Na dit onderdeel wordt de conclusie van dit onderzoek kort beschreven.

Reflectiemoment professionals

Een aantal van de resultaten is op het einde van de onderzoeksperiode gepresenteerd aan twee professionals in de stedelijke context van Recife. Alice Nóbrega als projectleider van het departement van Urban Innovations, en Pedro Guedes als algemeen directeur van stedelijke ontwikkeling bij Recentro. Bij de bijeenkomsten zijn de conceptuele collages van Pagode do Didi en Praça do Sebo getoond ter illustratie om de noden van de vrouwen van Leonardo Cisneiros voor de wijk te bespreken, samen met de belangrijkste onderzoeksresultaten. Hierbij is de participatieve waarde van het onderzoek ook aan het licht gekomen.

Reflectie bij Recentro

De presentatie in samenwerking met collega-onderzoeker Verstraelen stond voornamelijk in het teken van faciliteren van straatmeubilair waar iedereen gebruik van kan maken. Zo was het plaatsen van publieke toiletten een groot onderwerp binnen de presentaties. Guedes omschreef dat er weinig draagvlak is om in dit soort faciliteiten te investeren vanuit de gemeente. Er heerst angst vanuit het gemeentebestuur dat deze faciliteiten geïdantiseerd worden, waarbij vooral gerefereerd wordt naar de daklozengemeenschap. Toch zijn dit, samen met de vrouwen en kinderen van de wijk, vermoedelijk de meeste gebruikers van dit soort faciliteiten. Guedes benadrukt dat de angst voor vernieling ervoor zorgt dat er weinig wordt geïnvesteerd in de publieke ruimte. Ook benadrukt hij dat het investeren in publieke toiletten weinig oplevert. Er zijn hoge kosten aan verbonden, zoals de realisatie en onderhoud, maar weinig opbrengsten. Guedes had de situatie graag anders benaderd, maar stuitte op een krachtig tegengeluid vanuit het gemeentelijk bestuur. Dit is een reden waarom de gemeente weinig investeert in publieke toiletten.

Guedes benadrukt dat criminaliteit niet het grootste probleem van Santo Antônio vormt, maar dat dit eerder ligt bij het heersende stigma. Hij is het eens dat Santo Antônio een andere identiteit moet ontwikkelen. Het masterplan fixeert zich volgens hem dan ook op plaatsen om te verblijven en te ontmoeten, in plaats van de pleinen die nu vooral dienen als doorstroomlocaties. Het masterplan zal vermoedelijk in september 2025 worden gepubliceerd, na een aantal maanden vertraging in de planning.

Het lokaliseren van zitplaatsen is hierbij ook besproken, om bijvoorbeeld meer ontmoetingsplaatsen te creëren, iets wat bij meerdere vrouwen van de occupatie van belang was. Toch voegt Guedes hier een kritische invalshoek aan toe. Lokale straatverkopers en winkeliers geven volgens Guedes vaak aan terughoudend te zijn ten aanzien van straatmeubilair, omdat zij vrezen dat dit de concurrentie vergroot en ten koste gaat van hun klandizie. Daarnaast wordt het soms geassocieerd met een toename van criminaliteit. Tegelijkertijd liet de lokale ondernemster Marcela tijdens het initiatief Ela Vai een ander geluid horen: zij sprak juist positief over straatmeubilair en beschouwde het als een waardevolle aanvulling op haar kiosk en de omgeving.

Het laatste belangrijke onderwerp dat aan het licht kwam tijdens het reflectiemoment was de plaats die kinderen innemen in de wijk. Ik benadrukte dat een tekort aan faciliteiten voor kinderen niet alleen hen weerhoudt om de straat op te gaan, maar ook moeders beperkt in hun gebruik van de openbare ruimte.

“Het is een luxe om aan kinderen in de stad te denken, terwijl er in het stadscentrum zoveel meer problemen zijn.” - Guedes

Het werd duidelijk dat kinderen geen prioriteit spelen in het opzetten van het masterplan voor Santo Antônio. Er werd gerefereerd naar het eerder genoemde probleem, waarbij angst heerst voor vandalisme en misbruik van bijvoorbeeld speeltuinen door andere groepen. Volgens Guedes wordt het centrum als te gevaarlijk beschouwd om kinderen als prioriteit te nemen. Tegelijkertijd blijft onderbelicht welke positieve bijdrage kinderen juist zouden kunnen leveren aan het straatbeeld van Santo Antônio. Een kritisch reflectiepunt was dat niet alleen kinderen op deze wijze worden uitgesloten van het masterplan, maar ook hun moeders. Daarmee verschoof de focus naar de vraag wat de wijk wél zou kunnen zijn. Santo Antônio biedt volgens Guedes namelijk wél ruimte aan jonge werkenden, en ontwikkelt zich daarmee tot een uitgesproken volwassen wijk.

Het is van belang te benadrukken dat Guedes zich in een complexe positie bevindt, waarin zowel rekening moet worden gehouden met de belangen en visies van overheidsinstellingen als met de afhankelijkheid van investeerders. De vraag is of — en op welk moment — de inbreng van vrouwelijke bewoners daadwerkelijk kan worden meegewogen in het plannings- en ontwerpproces, zodanig dat bestaande prioriteiten kunnen worden herzien en er bijvoorbeeld wel plaats kan worden gemaakt voor kinderen en moeders in de wijk.

120. Reflectiemoment bij Recentro met Pedro Guedes, eigen werk (2025)

Reflectiemoment bij het departement van urban innovaties

Alice Nóbrega werkt niet direct op projecten in Santo Antônio, maar wist haar praktijkervaring in de planningscontext van Recife te delen en onze resultaten aandachtig te bekijken. Nóbrega gaat in haar werk regelmatig participatief te werk met bewoners, waarbij de methodologie van het onderzoek geen onbekend terrein is. Zij ziet de inbreng van bewoners dan ook als een essentieel gegeven bij stedelijke ontwikkelingen.

Het benadrukken van voorzieningen voor kinderen beschouwt Nóbrega als essentieel, aangezien hier volgens haar in heel Recife een structureel tekort aan is. Volgens haar is het van belang om meer kinderen en moeders op straat te zien, omdat dit bijdraagt aan de veiligheidsperceptie van een plaats. Voor vervolgonderzoek benadrukt Nóbrega dat er actief moet worden gekeken waar speeltuinen in Santo Antônio het meest strategisch geplaatst kunnen worden. Op plaatsen waar veiligheid verzekerd moet worden, is het volgens haar effectief om een speeltuin te plaatsen. Pleinen en parken zijn hiervoor aannemelijk, om zowel de identiteit van deze plaatsen in Santo Antônio om te vormen en een echte ontmoetingsplaats te creëren. Ook moet hierbij worden gekeken naar de routes die moeders en kinderen naar school afleggen, en op deze routes speelfaciliteiten plaatsen.

Een ander belangrijk gespreksonderwerp tijdens deze bijeenkomst waren plaatsen van recreatie en ontspanning in de wijk. Zoals eerder benoemd zijn er momenteel weinig van dit soort plaatsen, en kan bijvoorbeeld alleen bij Pagode do Didi gedanst worden op de vrijdagavond. Het is volgens Nóbrega van belang om zowel voor de daklozengemeenschappen als de vrouwen in de wijk publieke plaatsen te creëren waar plezier centraal staat. Dit gegeven gaat gepaard met het stimuleren van activiteiten in de nacht, zodat sociale controle kan worden versterkt en Santo Antônio ook een aantrekkelijke wijk wordt voor de bezoeker.

Kritische reflectie onderzoek

Tijdsnood, communicatiebarrière en sturing onderzoek

Doordat de onderzoeksperiode slechts drie maanden duurde, zijn er af en toe moeilijkheden in de planning aangetroffen. Zo was er een grote afhankelijkheid van de planning van UNICAP waarbij dit traject ook veel tijd in beslag nam met andere activiteiten. Een PAR-onderzoek heeft normaal gezien een lang onderzoekstraject, waarbij het vertrouwen van de gemeenschap moet worden gewonnen. Hierbij stond de eerste maand van de onderzoeksperiode hiervan in het thema, maar bleek alsnog een korte tijd om de gemeenschap van Leonardo Cisneiros goed te leren kennen. Hierdoor waren niet alle bewoners op de hoogte van activiteiten, en is er met sommige vrouwen een betere band opgebouwd dan met anderen. De reflectiemomenten met de professionals vonden plaats aan het einde van de onderzoeksperiode, idealiter hadden deze op een later moment moeten plaatsvinden, nadat alle gegevens waren geanalyseerd en de vorming van de aanbevelingen reeds had plaatsgevonden. Indien er meer tijd in de onderzoeksperiode was, had er een betere band opgebouwd kunnen worden met de vrouwen van Leonardo Cisneiros, en kon er meer informatie verzameld worden.

Een ander obstakel in de onderzoeksperiode was de taalbarrière. Door steeds afhankelijk te zijn van vertalers kan niet met zekerheid worden gesteld dat alles correct is vertaald of met dezelfde intentie is begrepen. Ook was het moeilijker om de diepte in te gaan, en lastige of persoonlijke onderwerpen aan te snijden, zoals het onderwerp seksueel geweld.

Aangezien sommige workshops een specifiek thema hadden, was er vermoedelijk niet altijd voldoende ruimte voor de participanten om nieuwe onderwerpen aan te kaarten. Bij de workshops waarin collages werden gemaakt, waren de ruimtelijke elementen vooraf vastgesteld, wat ertoe heeft geleid dat de participanten niet de volledige vrijheid hadden om op een imaginaire wijze te werk te gaan.

Literair kader

Bij de selectie van literatuur die in dit onderzoek aan bod kwam is effectief gezocht naar vrouwelijke onderzoekers en wetenschappers als fundamentele basis voor dit onderzoek. Ook is er actief rekening gehouden met het betrekken van bronnen uit de Latijns-Amerikaanse context.

Reflectiemoment participanten

Er heeft een korte tussentijdse reflectie plaatsgevonden met twee bewoonsters van de occupatie. Er is hier gevraagd hoe zij de onderzoeksactiviteiten ervaren, en wat zij precies verwachten van het onderzoek. Amara antwoordde hierbij dat zij de activiteiten waardeert, en dat zij dankbaar is voor de positieve aandacht die de occupatie krijgt. Marisol benadrukt dat zij veiligheid voor vrouwen erg belangrijk vindt, en dat zij het waardeert om over de wijk te praten.

Toegankelijkheid wandeling

Ela Vai vormde de belangrijkste actie binnen dit onderzoek, waarbij intensief en doelgericht is gewerkt om het proces soepel te laten verlopen. Er is actief gezocht naar gastsprekers, maar door de korte termijn tussen het werven van deze sprekers en de wandeling zelf, konden enkele van hen niet aanwezig zijn. Er waren vooraf afspraken gemaakt met twee vrouwen van Leonardo Cisneiros die bereid waren het woord te nemen tijdens de wandeling. Toen zij echter het grote publiek zagen, kregen zij – volkomen begrijpelijk – plankenkoorts en durfden zij niet te spreken.

Een soortgelijke situatie deed zich voor met een vrouwelijke ondernemster in de wijk. De straatverkoopster wilde vooraf aan de wandeling graag haar verhaal vertellen over haar ervaring als ondernemer. Op de dag zelf was zij perplex door de omvang van het publiek tijdens de wandeling en voelde zij zich niet veilig genoeg om luid te spreken.

Deze angst was te herleiden naar het feit dat zij een LHBTQ+-vrouw is en zij vreesde voor agressie wanneer zij haar verhaal voor een groter publiek zou delen.

Mijn visie van de wandeling verschoof. Waarbij ik eerst dacht dat een grote opkomst volledig als positief kon worden beschouwd, had dit ook nadelen. Een veilige en inclusieve ruimte creëren voor vrouwen om te spreken is vrijwel onmogelijk in de aanwezigheid van een groep van meer dan 80 personen, waardoor aan de toegankelijkheid van de wandeling kan worden getwijfeld. Dit gegeven was ook opmerkelijk bij onderzoeksactiviteiten binnen de occupatie. Indien er veel mensen aanwezig waren bij een workshop kwamen er altijd een aantal vrouwen aan het woord die niet bang waren om luid te spreken. Echter was het voor meer verlegen types een ontoegankelijke sfeer om vrijuit te kunnen spreken.

Eigen visie

Dit onderzoek is geschreven vanuit het perspectief van een westerse onderzoeker, met daarbij bepaalde privileges en beperkte kennis van de stedelijke planningspraktijken in Recife. Er is vastgesteld dat het politieke klimaat de stedelijke agenda in Recife sterk beïnvloedt. Diensten als Recentro, en het departement urban innovatie doen hun uiterste best hier verandering in te brengen, maar met een beperkt budget en draagvlak is dit een lastige opgave in de stad. Om deze reden richten de aanbevelingen zich uitsluitend op agendapunten waarbij ruimte ontstaat voor het herzien van prioriteiten. Hierbij wordt de bestaande status quo van de planningspraktijken in Brazilië niet expliciet bekritiseerd. Er wordt erkend dat het betrekken van participatieve methoden om stedelijke ontwikkeling te onderbouwen en faciliteren een wereldwijde uitdaging is. Participatieve methoden kunnen echter een substantiële bijdrage leveren aan de planningspraktijken in Brazilië, juist omdat het land te maken heeft met diepgewortelde en structurele sociale ongelijkheden. PAR wordt in deze vorm gezien als aanwinst voor de stad, en niet gebruikt als kritiek op de huidige planningspraktijken.

Conclusie

121. Ela Vai flyer, eigen bewerking (2025)

Conclusie

Om de hoofdvraag:

“Op welke wijze kan een participatieve aanpak van stedelijke analyse in Santo Antônio bijdragen aan het voldoen van de noden in de publieke ruimte van de vrouwelijke bewoners van Leonardo Cisneiros en zo bijdragen aan inclusieve stadsontwikkeling?”

te beantwoorden kan worden gekeken naar de essentiële PAR-fases. In de explorerende fase zijn de ruimtelijke context, de doelgroep en de afbakening van het onderzoeksgebied onderzocht, waarbij specifieke locaties in de wijk belangrijk bleken voor de vrouwen van Leonardo Cisneiros.

In de verdiepende fase van het onderzoek werd onder andere gekeken naar de beperkingen die vrouwen ervaren in hun mobiliteit als er door Santo Antônio wordt gereisd. Veel participanten ervaren angst door agressie tegen vrouwen op publieke plaatsen en het beperkte zicht op straat. De nachtelijke identiteit van de wijk versterkt dit gevoel van angst, mede door een gebrek aan straatverlichting, beperkte uitwegen in smalle steegjes en een leegte in de wijk die een tekort aan sociale controle teweegbrengt. Het gevoel van discomfort kan de mobiliteitsvrijheid van vrouwen beperken, waarbij een gebrek aan wijkonderhoud, activiteiten, recreatieve voorzieningen en speelplaatsen voor kinderen een bepalende rol speelt.

Het tweede onderdeel van de verdiepende fase stond in het teken van het in kaart brengen van de noden van deze vrouwen. Straatverlichting, speeltuinen, zitplaatsen, schaduwplekken, groen, en publieke toiletten, zijn belangrijke ruimtelijke aspecten die zijn gekozen om de straat aangenamer te maken. Er werd gefocust om de straten meer te beschouwen als plaatsen van bestemming, in plaats van enkel plaatsen van passage. Als er werd gefocust op de sociale invulling van plaats stond een divers aanbod van commercie, langere openingstijden, het organiseren van buurtactiviteiten en het creëren van meer ontmoetingsplaatsen centraal voor de vrouwelijke bewoners.

Het einde van het onderzoekstraject resulteerde in een actie om de vrouwelijke beleving van de straten van Santo Antônio aan het licht te brengen, en bewustwording te creëren over dit perspectief. Verschillende partijen waren aanwezig op de participatieve wandeling ‘Ela Vai’, waar een kennisuitwisseling van ervaringen plaatsvond. Zowel vrouwen van de occupatie, personen uit de daklozengemeenschap, als een vrouwelijke ondernemer kwamen aan het woord om waardevolle informatie over de bezochte plaatsen te delen. Ela Vai heeft mogelijk bijgedragen aan het zichtbaar maken van de problematiek rond de vrouwelijke ervaring in de publieke ruimte van Santo Antônio, en is ook de dialoog aangegaan tussen verschillende groepen in de samenleving om de wijk vanuit elkaars perspectief te kunnen belichten.

Een participatieve aanpak kan bijdragen aan stadsvernieuwing doordat dit nieuwe inzichten meebrengt die anders niet vergaard kunnen worden. Door middel van workshops, wandelingen en interviews is kennis opgedaan over het dagelijks leven van de vrouwen van Leonardo Cisneiros. Door deze participatieve aanpak te integreren in planningpraktijken bij het vormen van nieuwe stedelijke ontwikkelingen kan vanuit een menselijk kader, de bewoner, of de vrouw, naar de wijk worden gekeken. Deze analysemethode zorgt voor een inclusieve kijk in de belevingswereld van de gebruiker, waarvoor de publieke ruimte ontworpen wordt. Door participanten vanaf het begin van de ontwerpfases mee te nemen in het proces, kan er vroegtijdig rekening worden gehouden met de uitdagingen van de wijk, en de gezamenlijke oplossingen die bedacht zijn. Dit proces kan bovendien invloed uitoefenen op de wijze waarop gebruikers de ruimte uiteindelijk ervaren en toe-eigenen, zoals eerder uiteengezet in de Zweedse casestudy's van Sandström, Ericsson en Hedvall (2024).

Zoals Leslie Kern in haar boek *Feminist City* betoogt, bestaat er geen uniforme of universeel toepasbare ‘feminist city’. Het betreft eerder een verschuiving in prioriteiten en denkwijzen, waarbij de verantwoordelijkheid collectief gedragen dient te worden. Het gaat om het openstaan voor elkaars perspectieven, voor een ander leven, voor een beter leven, en voor een meer rechtvaardig leven in een stedelijke wereld.

“The feminist city doesn’t need a blueprint to make it real. I don’t want a feminist super planner to tear everything down and start again... The feminist city is an aspirational project, one without a masterplan that in fact resists the lure of mastery. The feminist city is an ongoing experiment in living differently, living better, and living more justly in an urban world.” - Leslie Kern (2020)

Figurenlijst

1. Avenida Guararapes - de weg van Santo Antônio naar Boa vista, eigen werk (2025). p. 4
2. Situering Recife in Brazilië, eigen werk (2025). p. 6
3. Situering Santo Antônio is Recife, eigen werk (2025). p. 6
4. Een afgebrande auto op Praça do Diário in Santo Antônio, eigen werk (2025). p. 6
5. Een lege straat in Santo Antônio op het einde van de dag, eigen werk (2025). p. 6
6. Recife kent een lange geschiedenis van protesten tegen geweld op vrouwen, bron: FMPE-collectie. p. 7
7. Relevante factoren bij keuze mobiliteit vrouwen, eigen bewerking van Farina (2019). p. 7
8. Achterliggende redenen van gevoel van angst onderzoeken, eigen werk (2025). p. 8
9. Vrouwen maken gebruik van straatmeubilair in de publieke ruimte van Santo Antônio rond lokale commercie, eigen werk (2025) p. 8
10. Blinde gevel en parkeerplaats tegenover Leonardo Cisneiros, eigen werk (2025), p. 10
11. Invloed van angst op nachtelijke activiteit / mobiliteit, eigen bewerking van Farina (2019), p. 11
12. Hoge muren in de wijk Graças, Recife als bescherming van eigendom, google earth (2025), p. 13
13. CPTED-principes, eigen bewerking van Penrith City Council (2025), p. 13
14. Occupatie Leonardo Cisneiros vanaf de Ponte Maurício de Nassau, eigen werk (2025), p. 15
15. Achterkant van de occupatie Leonardo Cisneiros, eigen werk (2025), p. 16
16. Rua Larga do Rosário in Santo Antônio, eigen werk (2025), p. 18
17. Actie research cycle van McNiff & Whitehead (2006), p. 19
18. Ideale PAR-cyclus met chronologische fases, eigen werk (2025), p. 20
19. Realistische PAR-cyclus met overlappende fases, eigen werk (2025), p. 20
20. Plattegrond verdeling gezamenlijke ruimte op de tweede verdieping van Leonardo Cisneiros, eigen bewerking van Goossens (2025) p. 21
21. Gezamenlijke ruimte Leonardo Cisneiros, eigen werk (2025), p. 21
22. Poster voor workshop 1, door Willem Verstraelen (2025), p. 22
24. Workshop 2, categoriseren en analyseren van plaatsen, gemaakt door Gabrielle Landim (2025), p. 22
25. Workshop 2 groepsgesprekn over plaatsen in de wijk, eigen werk (2025), p. 22
26. Workshop 3 gezamenlijk collages maken, eigen werk (2025), p. 22
27. Flyer voor de participatieve wandeling Ela Vai, ontworpen door Ana Beatriz Santiago, p. 23
28. Waaiers voor Ela vai, geïnspireerd op protestwaaiers in Recife, eigen werk (2025), p. 23
29. Expositie van Ela Vai, gemaakt door Willem Verstraelen (2025), p. 23
30. “Wat zorgt ervoor dat jij je veilig voelt op straat?” waarbij de bewoner antwoordde met “mensen genieten van de ruimte.” en een bezoeker met: “Gevels met actieve begane grond”, in te vullen papier op de expo, eigen werk (2025) p. 23
31. Denkproces urban redesign, eigen werk (2025), p. 23
32. Plan voor urban redesign, door Lucas Valente (2025), p. 23
33. 3D render van de Leonardo Cisneiros site met plaats voor kinderen, door Carolina Pimentel (2025), p. 23
34. Geveltuin en schilderijen in samenwerking met de kinderen van Leonardo Cisneiros, eigen werk (2025), p. 24
35. Matrix met onderzoeksactiviteiten gelinkt aan PAR-fase en stakeholders, eigen werk (2025), p. 24
36. Afscheidstekst vanuit de coördinatoren van Leonardo Cisneiros die zij hebben vertaald met google translate, Eigen werk (2025), p. 25
37. Afscheid bij Leonardo Cisneiros, eigen werk (2025), p. 25
38. Uitzicht op Santo Antônio, eigen werk (2025), p. 26
39. Afogados en historisch centrum van Recife, eigen werk (2025), p. 27
40. Kaart met alle historische centrumwijken van Recife, eigen werk (2025), p. 27
41. Praça da Independência rond 1960, centrum maakt plaats voor de auto, nu Praça do Diário. Gemaakt door Fotografias da Coleção Aziz Nacib Ab’Saber. p. 27
42. Tram rond Praça do Diário, jaartal onbekend, geraadpleegd uit collectie Allen Morrison, p. 27
43. School bij de Pilar gemeenschap, eigen werk (2025), p. 28
44. Nieuwe ontwikkeling langs het water op Antigo, eigen werk (2025), p. 28
45. Luchtfoto Antigo 2014, Marco Zero aangegeven, eigen bewerking van Portal da Copa/ME, p. 28
46. Zicht vanaf Mercado Cais Santa Rita op Torres Gemeas als modernistische ontwikkeling, eigen werk (2025), p. 28
47. BRT-station aan Conde da Boa Vista, google earth (2023), p. 28
48. Parque 13 de Maio, google earth (2024), p. 28
49. Levendige sfeer op Praça do Sebo, eigen werk (2025), p. 29
50. Praça do Diário, eigen werk (2025), p. 29
51. Persoon slaapt op bankje bij Praça 17, eigen werk (2025) p. 29
52. Groenstructuren in het centrum, speciale plaatsen in Santo Antônio, eigen werk (2025), p. 29
53. Functies en voorzieningen in de centrumwijken, eigen werk (2025), p. 30
54. Straatverkoop vanuit de achterbak van een auto, eigen werk (2025), p. 31
55. São José markt, eigen werk (2025), p. 31
56. Handel in Santo Antônio en São José, eigen werk (2025), p. 31
57. Verkeersstromen in Santo Antônio, eigen werk (2025), p. 32
58. Overwegend voetgangerszone bij rua Nova, Santo Antônio, eigen werk (2025), p. 32
59. Overwegend voetgangerszone bij rua direita, Santo Antônio, eigen werk (2025), p. 32
60. Openbaar vervoer in Santo Antônio, eigen werk (2025)
61. Leonardo Cisneiros occupatie, eigen werk (2025), p. 33
62. Kennismaking met de vrouwen van Leonardo Cisneiros, eigen werk (2025), p. 33
63. Gezamenlijk plaatsen in de wijk aanduiden, gemaakt door Emma Bleyens (2025) 64 Huisregels in het trappenhuis, ‘Verboden: alcohol te drinken, lokaal verkoop, vechten, op de trap zitten, afval op de trap gooien, vieze gangen, een object naar een ander appartement verplaatsen, elk soort drugsgebruik.’ eigen werk (2025, p. 33

65. Soledad Barrett-occupatie in Recife, gemaakt door Melissa Fernandes geraadpleegd van <http://averdade.org.br/2022/03/movimento-olga-benario-organiza-centro-de-referencia-da-mulher-em-recife/>, p.34
66. Soledad Barrett occupatie in huidige staat, en zal binnenkort worden getransformeerd tot ouderentehuis, eigen werk (2025). p. 34
67. MTST Vila Santa Luiza in Torre, eigen werk (2025), p. 34
68. Activiteit, veilige wandelingen voor vrouwen georganiseerd voor het vrouwensecretariaat en urban innovaties. Op de eerst foto een inspiratietekst die is uitgedeeld om het denkproces voor de participanten te stimuleren. vertaald: ‘Vrouwen en meisjes voelen zich veilig op straat wanneer: Ze kunnen alles zien en gezien worden, ze kunnen geluiden horen en gehoord worden, ze weten waar ze zijn en waar ze naartoe gaan, de ruimtes zijn schoon en goed onderhouden, ze kunnen ontsnappen en om hulp vragen als ze die nodig hebben, ze ontmoeten andere vrouwen, meisjes en kinderen.’ eigen werk (2025), p. 35
69. Jane’s Walk in Recife onder leiding van Lívia Nóbrega, Lúcia Siqueira, en Noé do Rêgo Barros, foto gemaakt door Pâmella Cleri-cuzzi, geraadpleegd van <https://janeswalk.org/recife/>, p. 35
70. Pátio de São Pedro, eigen werk (2025), p. 36
71. Bezochte onderwijsinstellingen, eigen werk (2025), p.37
72. De eerste workshop bij Leonardo Cisneiros waar gezamenlijk kaarten werden gemaakt van de wijk, gemaakt door Emma Bleyens (2025), p. 37
73. Moeilijk toegankelijke speeltuin op Antigo vlakbij de Pilar school, eigen werk (2025), p. 38
74. Streng bewaakt park bij staatskantoor, eigen werk (2025), p. 38
75. Bezochte groenplaatsen in de buurt, eigen werk (2025), p. 38
76. Bezochte gezondheidszorg plaatsen, eigen werk (2025), p. 39
77. Bezochte werkplaatsen, eigen werk (2025), p. 39
78. Bezochte winkelpaatsen, eigen werk (2025), p. 40
79. Bezochte ontmoetingsplaatsen, eigen werk (2025), p. 40
80. Synthese kaart bezochte plaatsen, eigen werk (2025), p. 41
81. Figuur 53. Kleurcodes voor vervoersmodi, blauwe is bus, rood is uber of taxi-service, groen is fiets en paars/roze is wandelen, eigen werk (2025), p. 42
82. Synthesekaart bezochte plaatsen en routes erheen, eigen werk (2025), p. 42
83. Categorisatie gemaakt tijdens de tweede workshop bij Leonardo Cisneiros, eigen werk (2025), p. 44
84. Rua Santa Cecilia in São José winkelgebied, eigen werk (2025), p. 45
85. Pagode do Didi, google earth (2024), p. 45
86. Gevarenzones en straatverlichting in de wijk, gedefinieerd door de vrouwen van Leonardo Cisneiros, eigen werk (2025), p. 45
87. Wandelrichting op Praça do Diário die de meeste vrouwen van de occupatie vaak gebruiken, eigen werk (2025), p. 46
88. Plattegrond Praça do Diário en meest gebruikte route door de vrouwen van de occupatie, eigen werk (2025), p. 46
89. De last mile connectivity vanaf het metro- en busstation wordt in de avond als een belemmering gezien voor veel vrouwen, eigen werk (2025), p. 46
90. Anekdoten van de bewoonsters over bekende plaatsen in de wijk die zij onder gevaarlijk categoriseren, eigen werk (2025), p 47
91. Wijkwandeling met bewoonsters, gemaakt door Carolina Pimentel, p. 47
92. Voetpad bij Pagode do Didi, eigen werk (2025), p. 48
93. Een leeg Pátio de São Pedro, eigen werk (2025), p. 48
94. Collage categorieën, eigen werk (2025), p. 50
95. Workshop 3 collages maken, eigen werk (2025), p. 50
96. Collage Pagode do Didi gemaakt door Amara, eigen bewerking (2025), p. 51
97. Conceptuele collage Pagode do Didi, eigen werk (2025), p. 51
98. Uitwerking conceptuele collage op plattegrond Pagode do Didi, eigen werk (2025), p. 52
99. Collage Praça do Sebo gemaakt door Amara, eigen bewerking (2025), p. 53
100. Conceptuele collage Praça dp Sebo, eigen werk (2025), p. 53
101. Collage Praça do Diário gemaakt door Vitória, eigen bewerking (2025), p. 54
102. Conceptuele collage Praça do Diário, eigen werk (2025), p. 55
103. Collage Pátio de São Pedro gemaakt door Ana, eigen bewerking (2025), p. 56
104. Conceptcollage Pátio de São Pedro, eigen werk (2025), p. 56
105. Ontwerp logo uit omtrek wandeling, gemaakt door Ana Beatriz Santiago (2025), p. 59
106. Ela Vai stopplaatsen, gemaakt in samenwerking met Milena Britto (2025), p. 60
107. Wandelroute Ela Vai, eigen werk (2025), p. 61
108. De UNICAP-studenten voorop de wandeling onderweg naar de eerste stopplaats, eigen werk (2025), p. 62
109. Groepsgesprek bij Secretaria da Fazenda met de daklozengemeenschap, eigen werk (2025), p. 62
110. Gesprek tussen een professor van UNICAP en personen uit de daklozengemeenschap, gemaakt door Marleen Goethals (2025), p. 62
111. Een bewoonster van Leonardo Cisneiros deelt haar ervaring bij Pagode do Didi, gemaakt door Marleen Goethals (2025), p. 63
112. Een ervaring wordt gedeeld bij Praça so Sebo, eigen werk (2025), p. 63
113. Groepsgesprek op het einde van de wandeling, eigen werk (2025), p. 63
114. Lokale ondernemster in gesprek met UNICAP student over het straatmeubilair bij haar kiosk, eigen werk (2025), p. 63
115. Samenvatting Ela Vai, thema per stopplaats, eigen werk (2025), p. 64
116. Uitzicht op Leonardo Cisneiros vanaf de Ponte Maurício de Nassau, eigen werk (2025), 66
117. Conceptueel model van de resultaten met de PAR-fases, eigen werk (2025), p. 67
118. Dinsdagmarkt bij Secretaria da Fazenda, eigen werk (2025), p. 69
119. Kiosk aan de avenida Dantas Barreto, eigen werk (2025), p. 72
120. Reflectiemoment bij Recentro met Pedro Guedes, eigen werk (2025), p. 73
121. Ela Vai flyer, eigen bewerking (2025), p. 75

Referenties

Adlakha, D., & Parra, D. C. (2020). Mind the gap: Gender differences in walkability, transportation and physical activity in urban India. *Journal of Transport & Health*, 18, 100875. <https://doi.org/10.1016/j.jth.2020.100875>

Agrawal, H. (2024). Feminist Urbanism: Reframing Urban Planning from a Gender Perspective. In *The Urban World Quarterly Publication*, vol.16(4)

André, I., Carmo, A., & Abreu, A. (2012). Learning for and from the city: The role of education in urban social cohesion. *Belgeo*, 2012(4). <https://doi.org/10.4000/belgeo.8587>

Askari, A. H., & Soltani, S. (2023). CPTED Principles and Preventing Crimes: The Cases from Shiraz City, Iran. *Journal Of Design And Built Environment*, 23(2), 1–13. <https://doi.org/10.22452/jdbe.vol23no2.1>

Bassam, N., (z.d) Gendered City: Contextual violence prevention. In FemTransition©. Geraadpleegd op 14 juni 2025, van <https://genderedcity.org/femtransition©/f/contextual-violence-prevention>

Bleyens, E., (2025) *Een transitie-retrofit voor Leonardo Cisneiros* (Masterthesis Universiteit Antwerpen).

Borker, G. (2024). Understanding the constraints to women’s use of urban public transport in developing countries. *World Development*, 180, 106241. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2024.106241>

Bryman, A., (2012) *Social Research Methods*, Engeland: Oxford University Press.

Budig, K., Diez, J., Conde, P., Sastre, M., Hernán, M., & Franco, M. (2018). Photovoice and empowerment: Evaluating the transformative potential of a participatory action research project. *BMC Public Health*, 18(1), Artikel 432. <https://doi.org/10.1186/s12889-018-5335-7>

Carbado, D. W., Crenshaw, K. W., Mays, V. M., & Tomlinson, B. (2013). Intersectionality: Mapping the movements of a theory. *Du Bois Review: Social Science Research on Race*, 10(2), 303–312. <https://doi.org/10.1017/S1742058X13000349>

Carneiro, G. (2022, 8 maart). Mulheres ocupam casa para criar centro de acolhimento para mulheres vítimas de violência no Recife. *Marco Zero Conteúdo*. <https://marcozero.org/mulheres-ocupam-casa-para-criar-centro-de-acolhimento-para-mulheres-vitimas-de-violencia-no-recife/>

Ceccato, V. (2012). The Urban Fabric of Crime and Fear. In *Springer eBooks*. <https://doi.org/10.1007/978-94-007-4210-9>

Corradi, S. (2023). Walkscape as a non-formal education practice for grassroots urban actions. In *Proceedings of the 13th Edition of the International Conference: The Future of Education*. Filodiritto Editore. <https://conference.pixel-online.net/files/foe/ed0013/FP/6590-ESOC6050-FP-FOE13.pdf>

Col·lectiu Punt 6. (2024). *Nocturnas: La vida cotidiana de las mujeres que habitan y transitan en horario nocturno* [PDF]. https://www.punt6.org/wp-content/uploads/2024/10/nocturnas_eng.pdf geraadpleegd op 2-06-2025

Cozens, P., Saville, G., & Hillier, D. (2005). Crime prevention through environmental design (CPTED): A review and modern bibliography. *Property Management*, 23(5), 328–356. <https://doi.org/10.1108/02637470510631483>

Crenshaw, K. (1991). Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color. *Stanford Law Review*, 43(6), 1241. <https://doi.org/10.2307/1229039>

Diário de Pernambuco. (2024, 20 februari). Bilhete único nos ônibus: Veja reação do sindicato das empresas de transporte ao plano do Governo de Pernambuco. *Diário de Pernambuco*, <https://www.diariodepernambuco.com.br/noticia/vidaurbana/2024/02/bilhete-unico-veja-reacao-do-sindicato-das-em-presas-de-onibus.html>

Fals Borda, O. (2006). Participatory (action) research in social theory: Origins and challenges. In P. Reason & H. Bradbury (Eds.), *Handbook of action research: Concise paperback edition* (pp. 27–37). Sage.

Farina, L. (2019) *Women’s safety at night: Insights into the perception of safety and travel decision making of women from Brussels and Recife*. [Masterthesis Vrije Universiteit Brussel]. Brussels Centre for Urban Studies, database https://urbanstudies.brussels/sites/default/files/2020-11/2019_Farina.pdf geraadpleegd op 19-5-2025

Gwiazdzinski, L., Maggioli, M., Straw, W., (2018) Geographies of the night. From geographical object to Night Studies. *Bollettino della Società Geografica Italiana*, 14, 9-22, <https://doi.org/10.13128/bsgi.v1i2.514>

IBGE (2022) Censo 2022 Panorama, <https://censo2022.ibge.gov.br/panorama/> geraadpleegd op 20-5-2025

IBGE (2010). Censo 2010, <https://censo2010.ibge.gov.br/> geraadpleegd op 20-5-2025

IBGE (z.j). Cor ou raça. IBGE Educa. <https://educa.ibge.gov.br/jovens/conheca-o-brasil/populacao/18319-cor-ou-raca.html> geraadpleegd op 23-6-2025

Interdisciplinary Studio for Territories in Transition. (z.d.). *Methodologie*. In ISTT. Geraadpleegd op 18 augustus 2025, van <https://www.istt.be/nl/methodology>

Instituto Patricia Galvão & Locomotiva. (2019). *Segurança das mulheres no transporte*. <https://dossies.agenciapatriciagalvao.org.br/dados-e-fontes/pesquisa/seguranca-das-mulheres-no-transporte-instituto-patricia-galvao-locomotiva-2019/> geraadpleegd op 2-6-2025

Istoriou, T., & Pozoukidou, G. (2024). Understanding placemaking in the context of spatial planning: insights from a literature review. *Journal of Urbanism International Research on Placemaking and Urban Sustainability*, 1–18. <https://doi.org/10.1080/17549175.2024.2415632>

Jacobs, J., (1961) *The Death and Life of Great American Cities*, (eerste editie). Vintage.

Kern, L. (2020). *Feminist city: Claiming space in a man-made world*. Verso Books.

Kindon, S., Pain, R., & Kesby, M. (Eds.). (2007). *Participatory action research approaches and methods: Connecting people, participation and place*. Routledge.

Lacerda, V. (2022, 21 juni). Casa de acolhimento para mulheres vítimas de violência sofre despejo. Terra, *Alma Preta*. <https://www.terra.com.br/nos/casa-de-acolhimento-para-mulheres-vitimas-de-violencia-sofre-despejo%2Ca9937a06a66f62ce1a0ba79c622e26c6kxrvk707.html>

Lefebvre, H. (1996). *Writings on Cities*. Oxford: Blackwell.

Lefebvre, H. (2004). *Rhythm Analysis : Space, Time and Everyday life*. <https://doi.org/10.5040/9781472547385>

Lindqvist, A., Gustafsson Sendén, M., & Renström, E. A. (2021). What is gender, anyway: A review of the options for operationalising gender. *Psychology & Sexuality*, 12(4), 332–344. <https://doi.org/10.1080/19419899.2020.1729844>

Marco Zero Conteúdo. (z.d.). Vagas em habitacional causam racha entre os sem-teto de ocupação do edifício do INSS, no centro do Recife. *Marco Zero Conteúdo*. <https://marcozero.org/vagas-em-habitacional-causam-racha-entre-os-sem-teto-de-ocupacao-do-edificio-do-inss-no-centro-do-recife/>

Medeiros, M. A. (2021). Chapter 9: Intersectionality and normative masculinity in Northeast Brazil. In N. T. Fernandez & K. Nelson (Red.), *Gendered lives: Global issues* (Hoofdstuk 9). SUNY Geneseo. <https://milnepublishing.geneseo.edu/genderedlives/chapter/chapter-9-intersectionality-and-normative-masculinity-in-northeast-brazil/>

Mehan, A. (2024). Informal feminist placemaking: a new perspective on urban activism and gender equality. *Journal of Urbanism International Research on Placemaking and Urban Sustainability*, 17(2), 225–236. <https://doi.org/10.1080/17549175.2024.2340563>

Melbin, M., (1987) *Night as Frontier: Colonizing the World after Dark*. New York: Free Press

Ministerie van Steden en Huisvesting. (2024, 28 augustus). Minha Casa, Minha Vida prioriza mulheres chefes de família e vítimas de violência. *Ministério das Cidades*. <https://www.gov.br/cidades/pt-br/assuntos/noticias-1/minha-casa-minha-vida-prioriza-mulheres-chefes-de-familia-e-vitimas-de-violencia>

Moore, S., & Shepherd, J. P. (2006). The cost of fear: shadow pricing the intangible costs of crime. *Applied Economics*, 38(3), 293–300. <https://doi.org/10.1080/00036840500367781>

Navarrete-Hernandez, P., Luneke, A., Truffello, R., & Fuentes, L. (2023). Planning for fear of crime reduction: Assessing the impact of public space regeneration on safety perceptions in deprived neighborhoods. *Landscape And Urban Planning*, 237, 104809. <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2023.104809>

Palmeira, B. (2025). *Cartographies of the (in)visible: The urban marks of women in the resistance of Recife* [Doctoral dissertation, Universidade Federal de Pernambuco].

Penrith City Council. (z.d.). *Crime prevention through environmental design control plan*. https://www.penrithcity.nsw.gov.au/images/documents/services/health-safety/Crime_Prevention_Through_Environmental_Design_Control_Plan.pdf

Pereira, A., & Malcata Rebelo, E. (2024). Women in public spaces: Perceptions and initiatives to promote gender equality. *Cities*, 154, 105346. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2024.105346>

Roy, S., Bailey, A., & van Noorloos, F. (2024). Understanding the barriers affecting women's mobility in the first- and last-mile stretches in low- and middle-income countries: A systematic review. *Journal of Transport Geography*, 121, 103874. <https://doi.org/10.1016/j.jtrangeo.2024.103874>

Sadeghi, A. R., Mousavi Sarvine Baghi, E. S., Shams, F., & Jangjoo, S. (2023). Women in a safe and healthy urban environment: Environmental top priorities for the women's presence in urban public spaces. *BMC Women's Health*, 23, Article 179. <https://doi.org/10.1186/s12905-023-02281-8>

Sandström, I., Ericsson, S., & Hedvall, P.-O. (2024). Gendered sustainability: Are public spaces designed for girls good for everyone? Examining female participation as a strategy for inclusive public space. *Cities*, 149, 104906. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2024.104906>

Scarponi, L., Abdelfattah, L., Gorrini, A., Valenzuela Cortés, C., Carpentieri, G., Guida, C., Zucaro, F., Andreola, F., Muzzonigro, A., Da Re, L., Gargiulo, E., Cañas, C., Walker, J., & Choubassi, R. (2023). Thematic review on women's perception of safety while walking in public space: The STEP UP project. *Sustainability*, 15(21), Article 15636.

Schafer, J. A., Huebner, B. M., & Bynum, T. S. (2006). Fear of crime and criminal victimization: Gender-based contrasts. *Journal of Criminal Justice*, 34(3), 285–301. <https://doi.org/10.1016/j.jcrimjus.2006.03.003>

Sobral, B. M. C. (2021). *Feminist activation of urban spaces: Support prototype at bus stops as a way to confront gender violence* [Niet-gepubliceerde master's thesis]. Catholic University of Pernambuco.

Sobreira, V. (2024, 20 augustus). *Em 2024, Pernambuco tem média de 439 denúncias de violência contra mulheres por mês só no Ligue 180. Brasil de Fato*. <https://www.brasildefato.com.br/2024/08/20/em-2024-pernambuco-tem-media-de-439-denuncias-de-violencia-contra-mulheres-por-mes-so-no-ligue-180/>

Soto, J., Orozco-Fontalvo, M., & Useche, S. A. (2021). Public transportation and fear of crime at BRT Systems: Approaching to the case of Barranquilla (Colombia) through integrated choice and latent variable models. *Transportation Research Part a Policy and Practice*, 155, 142–160. <https://doi.org/10.1016/j.trra.2021.11.001>

Transformative Urban Coalitions. (2024, 16 mei). *Female empowerment and children engaged in Recife's Urban Lab*. Geraadpleegd op 19 mei 2025, van <https://urbancoalitions.org/en/news-events/female-empowerment-and-children-engaged-recifes-urban-lab>

Tribouillard, C., & González-Mahecha, E. (2020, 3 februari). *The challenge of innovating in social housing initiatives and community urbanization: The proposals of João Pessoa, Brazil. Ciudades Sostenibles. Inter-American Development Bank*. Geraadpleegd van <https://blogs.iadb.org/ciudades-sostenibles/en/challenge-innovating-social-housing-initiatives-community-urbanization-proposals-joao-pessoa-brazil/>

Van Liempt, I., Van Aalst, I., & Schwanen, T. (2014). Introduction: Geographies of the urban night. *Urban Studies*, 52(3), 407–421. <https://doi.org/10.1177/0042098014552933>

Whitehead, J., & McNiff, J. (2006). *Action research: Living theory*. SAGE Publications.

Williams, R.W., (2008) Night spaces: Darkness, deterritorialization, and social control. *Space and Culture*, 11(4): 514–532. Crossref.

Wilson, E. (1991). *The Sphinx in the City: Urban Life: Control and Disorder of Women*. London: Virago Press.

World bank (2023) *Gender-Based Violence country profile BRAZIL*, <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099071723163037876/pdf/P1769790eeb7ed0c80b5e705f557711d627.pdf> geraadpleegd op 2-6-2025

World Health Organization (2012) *Understanding and addressing violence against women: Femicide*, https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/77421/WHO_RHR_12.38_eng.pdf geraadpleegd op 23-6-2015